

Україна в пошуках себе

Національна ідея та проблеми розвитку

Збірник матеріалів експертів
Всеукраїнської експертної мережі

Київ 2007

Бібліотека ВЕМ

ББК 63.3(4УКР)я43
У45

Збірник статей експертів ВЕМ – Всеукраїнської експертної мережі – присвячено темі національної ідеї у контексті розвитку української державності. До збірника увійшли матеріали, опубліковані на сторінках інтернет-порталу ВЕМ, надіслані авторами протягом 2006 року або підготовлені спеціально для цього видання.

Матеріали збірника будуть цікаві широкому загалові читачів.

Упорядник Олена Судакова

ISBN 978-966-518-292-4

© О. М. Судакова, упорядкування, 2007
© П. В. Гальченко, художнє оформлення, 2007
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007

ЗМІСТ

Передмова	4
Від упорядника	7
Розділ 1. Національна ідея та самовизначення України у світі	
<i>Сергій Квіт</i> Українська національна ідея	10
<i>Олександра Кужель</i> Деякі грані української національної ідеї	19
<i>Євген Хриков</i> Національна ідея: методологічні засади аналізу, визначення та реалізації	41
<i>Леонід Залізник</i> Цивілізаційний вибір України очима Семюеля Хантингтона та українців	47
<i>Богдан Гаврилишин</i> Україна у світовому контексті	75
<i>Віктор Лисицький</i> Розвиток конкурентоспроможності — національна ідея України	86
<i>Юрій Полунєєв</i> Конкурентоспроможність: національна ідея, соціальна згуртованість, економічний прорив	109
<i>Олександр Костенко</i> Соціальна культура громадян — національна ідея для України	120
<i>Светлана Барматова</i> Национальная идея в Украине: средство интеграции или основа политического раскола общества?	125
<i>Володимир Фесенко</i> Від політичного роз'єднання до стратегії інтеграції українського суспільства	134
<i>Андрей Ермолаев</i> В поисках национальной идеи (философские заметки)	144
<i>Лариса Брюховецька</i> Національна ідея чи національна ідентичність?	157
<i>Вадим Левіч</i> Пам'ятник жабі, або Національна ідея як втілення національного характеру	163
Розділ 2. Проблеми розвитку суспільства та держави	
<i>Александр Розенфельд</i> Экономическая политика в среднесрочном периоде	170
<i>Ирина Акимова, Валерий Гладкий</i> Динамика инвестиционного климата Украины в 2006 году: некоторые итоги и уроки	178
<i>Василь Байцим</i> Ефективність державного регулювання економіки регіону	191
<i>Сергій Клепко</i> Освіта як сума національної ідеї	203
<i>Ярослав Яцків, Сергій Бублик, Юрій Канигін</i> Розвиток науки в Україні в контексті української національної ідеї	222
<i>Оксана Кузьменко</i> Особливості національної інноваційної системи України	234
<i>Володимир Білецький</i> Донбас у процесах українського державотворення	246
<i>Михайло Винницький</i> Україна і діаспора — можливості формування «світового українства»	259
<i>Володимир Кулик</i> Мовна політика України після Помаранчевої революції	270
<i>Григорій Лисенко, Ірина Бобер</i> Застосування принципів доказової медицини — необхідна умова розвитку української загальнолікарської (сімейної) практики	286
<i>Ігор Пасько</i> Україна: народ, влада, опозиція — контроверзи екзистенції	300
<i>Сергій Бублик</i> Кадрове забезпечення науково-технологічного розвитку	313

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Збірник статей авторів Всеукраїнської експертної мережі в основному присвячено темі формування української національної ідеї. Більш складну й суперечливу тему як для дослідників, так і для суспільства загалом — годі й шукати.

У світі, й зокрема в Україні, з'явилося чимало наукової та публіцистичної літератури з цього питання. Поняття «національна ідея» визначалося по-різному навіть в однієї нації на різних етапах її історичного розвитку. Ці визначення кардинально відмінні й у працях різних дослідників. На моє глибоке переконання, це пов'язано з великою складністю, якщо хочете — містичністю — всього національного. Людство ще не розгадало багатьох із цих таємниць і, якщо відверто, не дай Бог, щоб колись до кінця і розгадало. Бо розгадавши, може почати виправляти, підганяти під інтереси того чи іншого суспільного прошарку.

Чому в Україні сьогодні існує певний скепсис щодо національної ідеї, сконцентований у досить поширеному твердженні: національна ідея «не спрацювала»? Бо національну ідею дуже важко визначити. Незрозуміло навіть у рамках якої ідеології чи парадигми її визначати. І цей збірник — цікавий і важливий — також засвідчує, що розглядаються різні підходи до окреслення національної ідеї, її інтерпретації, практичної реалізації.

Перед Україною нині стоїть колосальна проблема, з якою, між іншим, більшість народів світу не стикалася. Її можна порівняти із ситуацією, в якій опинилася Іспанія після звільнення з-під арабського поневолення. Упродовж століть вона розв'язувала завдання самоідентифікації та подолання арабського впливу, але й досі залишається державою «клаптиковою». Одразу за португальцями каталонці та баски, наприклад, так уперто виборюють незалежність, що майбутнє Іспанії як єдиної країни все ще залишається під загрозою. Від початку

Іспанія не була згуртована однією національною ідентичністю. З часом вона досягла цього на політичному рівні, але глибинні суспільні відмінності так і залишилися. Отже, в країні, яка звільнилася з-під іноземного впливу багато століть тому, проблема національної ідеї і досі залишається невирішеною, так само як і в Україні. Мабуть, марно дедалі частіше ми чуємо пропозиції на кшталт: спершу слід заглибитися в проблему національної самоідентифікації українців, а вже на цій теоретичній платформі вибудувати парадигму національної ідеї та її реалізацію на практиці.

Вирізняючи та формулюючи національну ідею для України, необхідно шукати не тільки ті «больові точки», що роз'єднують нас, а й «точки дотику», що об'єднують. Адже найважливіше завдання національної ідеї саме для України — це не лише забезпечення достойного життя людей (це само собою зрозуміло для будь-якого народу), а, насамперед, — згуртування нації, яка упродовж досить тривалого часу була розірвана. Вона довго перебувала під впливом чи то російським, чи польським, чи угорським, чи румунським, чеським і навіть татарським. І сьогодні ми бачимо наслідки цих впливів. Надзвичайний вплив мало змішування етносів, що відбувалося активно, послідовно, навіть агресивно у радянський час. Але процес самоідентифікації українців, на мій погляд, все ж таки відбувається, хоча доволі хаотично, що пов'язано з браком чітко окресленої національної ідеології.

Одна з найгостріших проблем, що дезорієнтує, — це питання мови. Але якщо намагатися його вирішувати виважено, гнучко, послідовно, то проблему буде подолано. До речі, саме так сталося в Іспанії: хоча мова іспанців різних провінцій і різнилася, але всі вони визнають, що іспанська мова, мова Сервантеса — це їхня мова.

Пропонований збірник статей вирізняється передусім різноплановістю, а часом і протилежністю авторських поглядів на проблему. Ми вдячні всім авторам, які аргументовано відстоюють свою позицію. Нині важливо, щоб представники різних підходів почули одне одного, побачили раціональне зерно й у твердженнях опонентів. Маючи різні погляди та політичні смаки, важливо не політизувати питання, як це, на жаль, роблять безвідповідальні політики. Така співпраця над збірником демонструє якщо не взаємне порозуміння, то принаймні взаємну терпимість. А будь-які дискусії, коли вони не є надмірно та штучно політизованими й не мають на меті отримати результат негайно, є креативно корисними.

Хотілося, щоб видання збірника стало «подразником» для експертів-аналітиків, ще раз підштовхнуло до роздумів, вдумливого дослідження та аналізу українських реалій. «Україна в пошуках себе» має на меті створити таке поле для дискусій, на якому політики зможуть ефективно формувати та реалізувати національну ідею в ідеологічній площині.

Хочу запевнити читачів, що робота над темою національної ідеї лише розпочалася і триватиме надалі як на порталі Всеукраїнської експертної мережі, так і в окремих проектах.

*З повагою
В'ячеслав Брюховецький*

ВІД УПОРЯДНИКА

Україна: в пошуках національної ідеї

Ми представляємо перший збірник статей експертів Всеукраїнської експертної мережі (ВЕМ). Його присвячено темі національної ідеї у контексті розвитку української державності. До збірника увійшли матеріали, опубліковані на сторінках інтернет-порталу ВЕМ, надіслані авторами протягом 2006 року або підготовлені спеціально для цього видання.

Що таке Всеукраїнська експертна мережа?

Цей проект, започаткований у 2006 році, розгортався переважно навколо діяльності інтернет-порталу. Власне, це — віртуальний майданчик для комунікації фахівців, експертів у тих чи тих галузях, хто має власну позицію із ключових питань життєдіяльності держави й готовий запропонувати цю позицію на розгляд суспільства.

Чому національна ідея?

2006 рік в Україні виявився настільки багатим на внутрішньополітичні події, що і редакція інтернет-порталу, й експерти ВЕМ просто змушені були реагувати на ці події, давати оцінки, прогнозувати наслідки тих або тих кроків політиків.

Суперечки у боротьбі за державні посади «помаранчевих», тривалі переговори про створення коаліції більшості у Верховній Раді, болісні пошуки Президентом надійних союзників, явлення народу антикризової коаліції, призначення прем'єр-міністром Віктора Януковича, підписання Універсалу, перемоги й поразки політиків у контексті цих подій — причому все на виду, все достатньо відкрито (багато в чому завдяки наполегливій праці політологів та самих політиків, стурбованих власним «піаром»).

Узагалі це добре: суспільство має знати своїх героїв, а політична прозорість свідчить про наявність в Україні демократії, як мінімум у вигляді постійної зміни кольорів опозиції, не повністю залежних від влади й олігархів ЗМІ, представників громадянського суспільства, які думають по-різному, а головне — ризикують чесно висловлювати свої думки.

Обговорення згаданих вище політичних подій на порталі ВЕМ також відбувалося у різних формах. Експерти дискутували на форумі, писали серйозні аналітичні статті, брали участь в експертних опитуваннях та давали свої прогнози.

Підсумовуючи ці дискусії, можна виділити такі гіпотези:

1. Для поступального розвитку держави необхідні фактори, які б стимулювали цей процес і консолідували націю.
2. Одним із таких факторів може стати національна ідея, сформулювати яку, щоправда, доволі складно. Виходить або щось банальне, що влаштовує всіх, однак неспроможне «надихнути на подвиг», або щось суперечливе, яке швидше «розламує» націю на частини, аніж її «збирає».
3. З приводу пошуку (виявлення?) національної ідеї експерти виділяють такі можливі імперативи:
 - національну ідею треба шукати в історико-культурному, мовному, міфологічному пластах життя;
 - національну ідею можна виявити у сьогоденні шляхом спеціальних досліджень, зокрема соціологічних;
 - національну ідею потрібно формувати, виходячи з пріоритетів державного будівництва, послідовно «впроваджувати» у громадську думку.

Не ризикуючи братися за узагальнення змістовного характеру, ми дійшли висновку, що робота, яка почалася у рамках Всеукраїнської експертної мережі, має бути продовжена. Щонайменше у двох конкретних формах.

По-перше, презентувати громадськості найцікавіші статті наших експертів, які з різних позицій висвітлюють проблему пошуку або формування національної ідеї в Україні. Ми впевнені, що неупереджений, не тенденційний підбір матеріалів збірника буде цікавий широкому колу читачів.

По-друге, ми зрозуміли, що в рамках Всеукраїнської експертної мережі можна створити щось на кшталт віртуальної «фабрики думки» з цієї теми, вийти за рамки суто дискусійної форми обговорення, виробити, а потім і запропонувати суспільству власну концепцію об'єднавчої ідеї для нації.

Цю роботу ми плануємо провести у 2007 році. А її підсумки підіб'ємо пізніше — у наступному збірнику ВЕМ.

Як комплектувався цей збірник?

Принципи відбору матеріалів до збірника ВЕМ достатньо прості й зрозумілі. Це аналітичні статті чи есе, які:

- були розміщені у 2006 році на порталі ВЕМ, викликали зацікавленість у читачів й отримали найбільшу кількість відгуків;
- присвячені темі національної ідеї або окремим аспектам розвитку української державності;
- адекватні вимогам (за формою та змістом), які зазвичай висувають до видань наукового чи експертного характеру.

Ми не прагнули надавати перевагу тим або тим авторам, тому в нашому збірнику подані матеріали експертів з різних регіонів країни — тих, які працюють у Києві, в обласних центрах заходу й сходу України. У списку авторів — двадцять п'ять фахівців, які представляють такі галузі, як охорона здоров'я, культура, освіта, політика та економіка.

Відібрані нами статті — дуже різні за змістом, стилем, емоційним тлом. Частина матеріалів є не стільки науковими, скільки публіцистичними. Однак щоб зберегти специфіку опублікованих на порталі ВЕМ матеріалів, підкреслити унікальність авторського підходу, ми не прагнули стильової та змістовної уніфікації матеріалів збірника.

Запропонований вам збірник складається з двох розділів. У першому вміщено статті, які прямо або опосередковано присвячені темі пошуку й формування національної ідеї. У другому — тексти, пов'язані з різними аспектами та проблемами українського суспільства (економічними, соціальними, культурними), більшість з яких так чи інакше стосується проблематики національної ідеї.

Насамкінець хочу сердечно подякувати експертам, статті яких увійшли до нашого збірника. Також висловити подяку за змістовну та організаційну допомогу моїм колегам по проекту ВЕМ і редакції інтернет-порталу: Сергію Степанову, Дмитру Разумову, Ірині Барабановій, Павлу Гальченку, Євгену Найштетіку, Станіславу Шумлянському, Євгенії Бабійчук, Михайлу Рогальському, Юлії Григор'євій, Андрію Гайдукову, Михайлу Петечелу.

Окрема подяка шеф-редакторові Всеукраїнського інформаційно-аналітичного журналу «Схід» професору Володимирі Білецькому.

Олена Судакова

РОЗДІЛ 1

Національна ідея та самовизначення України у світі

Сергій Квіт

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ

Стаття є спробою подати українську національну ідею в її сутнісному та історичному аспектах. Важливо знати, який зміст вкладали українці в це поняття упродовж усієї своєї історії, а особливо тепер, коли відбуваються тривожні процеси, окреслені дуже сумнівним поняттям «творення політичної нації». Конкурентоспроможність української держави, окрім раціональних чинників, ґрунтується на суто ірраціональних складових, включно із самим фактом відстоювання цієї парадигми упродовж української історії. Тому той суспільний, технологічний і культурний прорив, на який ми націлені, вимагає глибокого розуміння, чим є українська культура та інтелектуальна традиція, зокрема втілені через цілком романтичне явище «національної ідеї».

Ця тема потребує надзвичайно обережного ставлення, оскільки вона чи не найбільше надається до різноманітних спекуляцій та гіперболізацій. Почесний професор НаУКМА Р. Піч з Мюнхена зауважує: якщо багато говориться про певні позитивні риси національної вдачі, це означає, що саме їх цьому народу бракує. Якщо все гаразд, люди вирішують якісь інші проблеми, не замислюючись у повсякденному житті над особливостями власної національної ідеї. Він навів цікавий приклад з недавнього німецького досвіду. Там до 90-х рр. минулого століття розміщувалися американські військові бази. Піч каже, що коли американці поверталися додому, вони ставали трохи баварцями. Тобто на них відчутно впливав сам спосіб баварського життя.

Трактати, що пишуться із цього приводу, часто набувають сумнівно наукового характеру, якщо тільки хоч трохи відходять від методологічних настанов власне історії, філософії чи соціології, намагаючись розглянути національну ідею в її сутнісному аспекті. Адже все, що стосується змісту національного духу, має романтичний характер, підпадаючи під відповідні правила опису. Тому найкращі твори про національну ідею мають не науковий, а літературний або ж есеїстичний характер.

Національна проблематика завжди має стосунок до конкретного народу і певної території. Тому що в різних традиціях з національною ідеєю пов'язуються різні складові принципи. Найближчим за змістом до національної ідеї є поняття націоналізму, хоч національна ідея є ширшим визначенням. Націоналізм спирається на певну політичну практику, яка у свою чергу впливає з національної ідеї. Незважаючи на окремі типологічні риси, не існує націоналізму «взагалі», безвідносно до того народу, якому він належить. Зокрема, говорячи про український націоналізм, ми не ставимо його в один ряд, а лише порівнюємо з відповідними проявами національного духу інших народів.

В українському контексті націоналізм має кілька питомих рис, які вирізняють його з-поміж подібних явищ. По-перше, він спирається на позачасове визначення нації, зроблене Т. Шевченком, це «мертві, живі і ненароженні» українці. По-друге, він є підкреслено європоцентричним. По-третє, сформувавшись як реакція на тривале бездержавне життя, український націоналізм має національно-визвольний, а не шовіністичний характер. По-четверте, будучи обґрунтованим національного резистансу, він набув надзвичайно системного ідеологічного характеру. По-п'яте, питання належності до української нації, тобто сповідування певної національної ідеї, принаймні до В. Стуса, було для українців питанням екзистенційного вибору, який навіть міг спричинити ризик власним життям.

Першим серед українських авторів про націоналізм почав мову О. Потебня, коли підкреслював важливість виховання дитини в системі однієї рідної мови. Це був свого роду лінгвістичний націоналізм. У М. Драгоманова це поняття набуває негативного забарвлення, пов'язане із певним культурним самообмеженням і загумінковістю. Наприкінці ХІХ ст. націоналізм проголошується в Галичині ідеологічною доктриною в межах т. зв. політики «нової ери» — порозуміння між українцями і поляками. До речі, одним із результатів цієї політики

було запрошення до Львова М. Грушевського. Тоді йшлося про рух за культурну автономію. Далі, Ю. Бачинський друкує 1895 р. книжку «Україна Irredenta», в якій з марксистських позицій відстоює необхідність створення незалежної української держави, розглядаючи її як тимчасове і перехідне явище. Модерний український націоналізм розпочинається з промови М. Міхновського «Самостійна Україна», виголошеної ним 1899 р. у Полтаві й Харкові, а наступного, 1900 р., опублікованої окремою брошурою у Львові.

Дослідники відзначають, що Міхновський, як свого часу й Шевченко, вийшов з «неписаної» самостійницької традиції. Саме те, що ми намагаємося збагнути під назвою «національна ідея», передавалося в його родині з покоління в покоління. Для таких, як він, не треба було «відкривати» Україну, пояснюючи, що це таке і для чого потрібне європейському народові нормальне державне життя. Козацько-священницький рід Міхновських від давніх часів плекав культурну, політичну й психологічну самодостатність України. Ця усна традиція досі недооцінюється й відсувається у фольклорні студії. Проте без неї неможливо зрозуміти, чим насправді є українська національна ідея.

Ми справедливо метафоризуємо постать Шевченка, який озвучив душу і прагнення свого народу його рідною мовою. Заслуга Міхновського також є непересічною, він перший висунув у новому часі ідею української самостійності. Нині важко зрозуміти революційність цього кроку. Виступ «харківського адвоката», як його називали, по-перше, фокусував увагу на національних інтересах українців, а не на тій чи тій політичній ідеології. По-друге, окрім І. Франка і Б. Грінченка годі згадати відомих українських інтелектуалів, які його підтримали. Навіть Франко озаглавив свою відому полемічну статтю, написану із цього приводу, не інакше як «Поза межами можливого», називаючи самостійну Україну поки що недосяжним ідеалом.

Від Т. Шевченка питання мови є ключовим під час розгляду української національної ідеї. Українське слово символізує собою все, що пов'язане з Україною. В інших народів, наприклад у сербів, немає такого сентименту до мови. Вони кажуть, що Сербія там, де є сербські могили. Українці мають набагато більше власних могил, проте ми констатуємо факт важливості національного слова, який насамперед проектується на національну літературу. Оскільки нація, не маючи власної держави, тривалий час розвивалася з неповною соціальною структу-

рою, українці ніяк інакше не могли самореалізуватися в українському контексті, окрім літератури. Зокрема тому до неї потрапила велика кількість графоманів. Сила цього псевдонародницького поштовху відчувається аж дотепер.

Те, що ми називаємо національним відродженням, значною мірою було результатом великої роботи, здійсненої українською літературою. Її критикують за «ужитковість», тобто за переконання, що мистецтво має чомусь служити, у т. ч. національній ідеї. Така критика є багато в чому справедливою, але в той же час надзвичайно поверховою. Українська література, на відміну від західноєвропейських і подекуди російської, дійсно не культивувала образ літератора-естета. Як правило, це був письменник-народник, до того ж непрофесіонал. М. Грушевський стверджує, що завдяки зусиллям Наукового товариства ім. Шевченка І. Франко зміг стати першим українським професійним письменником. У тому розумінні, що він зміг жити тільки з літературних заробітків. Очевидно, тут ідеться не про професіоналізм як такий, а про суспільний статус письменника, що також є важливим і показовим для того чи того національного контексту.

Франко згадує про «песячий обов'язок» служити своєму народові. Відтак ціла українська література виходила з ідеї служіння. Це призводило до естетичних утрат, але, з другого боку, за відсутності саме такої наповненості література була б неадекватною. Пізніше «вістниківське коло», до якого увійшли найбільші українські інтелектуали міжвоєнної доби ХХ ст., взагалі будувало свою естетику на ідеології українського націоналізму. Згадана «Самостійна Україна» Міхновського стала не лише політичним маніфестом. Цю епохальну брошуру слід розглядати одним з головних чинників розвитку українського модернізму. Він усвідомлювався в контексті модерної, тобто сучасної, нації, що повинна мати власну державу. До того ж українські письменники, науковці й політики становили практично одне середовище. Український літератор звертався до всього народу, а не лише до колег у модних кав'ярнях. До цих речей варто ставитися без зайвих оціночних суджень, як до звичайних відмінних рис національної літератури.

З точки зору окремих методологій сьогодні дошкульній критиці піддають сам концепт національного відродження. Мовляв, це українська інтелігенція вигадала Україну в ХІХ ст. Це було населення, яке жило на власній території й не підозрювало, що колись увійде до державного утворення з такою назвою. Тим більше це нібито мало стосуватися Київської

Русі. За відомою моделлю національного відродження М. Гроха, справді все починається з етнографічних студій, потім висуваються вимоги культурної автономії, а вже затим розгортається політична боротьба за незалежність. Ілюстрацією того, що українська література виконала величезну організаційну роль у процесі національного відродження, може слугувати листування між гімназистом М. Грушевським та видатним прозаїком І. Нечуєм-Левицьким. З нього ми дізнаємося, що Грушевський також хотів долучитися до письменницького кола. Його біографія підтверджує модель Гроха: література — громадська діяльність — державницька позиція.

Документи Б. Хмельницького вказують на те, що ідеологічно він цілком усвідомлював спадкоємність козацької України щодо Київської Русі. Але в часи домінуючої в Європі династичної свідомості Україна втратила не лише свою князівську, але пізніше й козацьку аристократію. Ми знову повертаємося до неписаної традиції, яка жила в народі, передаючись із покоління в покоління, підтримуючи тяглість того феномену, який має назву українська національна ідея. Через таке природне розуміння власних національних цінностей, не зафіксованих ніякими офіційними скрижалями, українці схильні дещо спрощувати власну спадщину, наближуючи до себе власних корифеїв.

М. Старицький походив з Рюриковичів, але він був «такий, як всі». Звичайний український літератор. Геніальний мандрівний філософ Г. Сковорода, який босий обійшов усю Україну, також сприймається як «свій», трохи не народний мислитель. Хоч ми не можемо відзначити якесь масове прочитання його творів. А Шептицький був графом. Але для українців він залишився, хоч і великим, проте пастирем, тобто священиком, який перебуває у своєму статусі дуже близько до простих людей. Тим більше це стосується Т. Шевченка, портрети якого можуть наближатися до статусу ікон в українських помешканнях. Проте й він є Тарасом Григоровичем, «своюю і близькою» людиною. Після радянського погрому ми остаточно втратили традицію тієї формальної аристократії, яку має Західна Європа. Право щось важити в українському контексті людина отримувала лише тоді, коли потверджувала це справою власного життя.

Із цього погляду Україна насправді є тим, чим були люди, що пронесли через історію українську національну ідею. Тут ми безпосередньо підходимо до розгляду феномену української інтелігенції. Це питання не є таким простим, як може уда-

ватися на перший погляд. Почнемо з того, що до української інтелігенції, на відміну від російської, яка є продуктом ХІХ ст., ми зараховуємо національно свідому частину суспільства від давніших часів. Тобто це не лише письменники, науковці та меценати, але обов'язково — кобзарі. Для того щоб зрозуміти, чим була українська інтелігенція, можна порівняти її з сусідами, які мали подібні соціальні стани (в радянські часи вживався цікавий термін «прошарки»).

Українська інтелігенція була дуже тонким «прошарком», можливо, настільки тонким, як і російська. Поруч з тим, має місце ряд принципових відмінностей. Російська інтелігенція, перефразовуючи В. Леніна, була «страшно далекою» від народу, включно з декабристами, ліберальними інтелектуалами та різночинцями. Вона дивилася на російський народ як на дикого звіра, якого можна вчити грамоті чи маніпулювати ним. Але в будь-якому разі треба боятися. Тобто інтелектуали перебували на якомусь протилежному від народу полюсі. Українська інтелігенція, навпаки, багато в чому ототожнювала себе з народом. Цю закономірність можна простежити за аналогією з реалістичною прозою В. Шукшина та Гр. Тютюнника. Якщо перший ставиться до своїх персонажів з великим сентиментом як до об'єктів, від яких він дистанціюється, спостерігаючи їх збоку, то другий бачить себе поміж своїх героїв, немовби перебуваючи серед них. Ще одна відмінність — маргінальність (катастрофічна меншість) по-європейськи мислячих російських інтелектуалів. Російська інтелігенція здебільшого мислить імперськими ксенофобними категоріями.

У порівнянні з поляками в умовах бездержавності українці, навпаки, не витримують жодної критики. З огляду, по-перше, на однастайність поляків (окрім поодиноких винятків). По-друге, у Польщі інтелігенція спиралася на прагнення до незалежності не просто у найширших колах суспільства. Дослідники відзначають, наприклад, феномен патріотичності польського чиновництва, який унеможливив проведення системної політики русифікації. По-третє, така згуртованість приводила до того, що польський контекст легко редукує власну національну ідею до якогось одного принципу. Наприклад, бути польським патріотом і католиком — майже те саме.

Таким чином, ми підходимо до розгляду наступного важливого поняття, яке відтіняє українську національну ідею і є його протилежністю — явища малоросійства. Є. Маланюк присвятив йому спеціальний есей. Малоросом є не лише

людина з ущербною національною свідомістю, а також обов'язково — з низьким рівнем культури (що не корелюється з освітою чи соціальним становищем) і високою агресивністю. Вона ненавидить свою національну належність через цю ущербність, за якою приховується почуття провини. Малоросійство належить до ментальних утрат українства, це данина кількасотлітньому мороку бездержавності. Сьогодні значній частині сучасного українського політикуму можна ставити Маланюковий діагноз малоросійства.

Такого роду негативні риси не існують самі по собі. Вони є зворотним боком медалі, на іншій стороні якої можна відшукати щось надзвичайно позитивне. Коріння багатьох проблем у тому, що українці залишилися самими собою. Вони не хочуть чути про якусь природну зміну еліт. Зрозуміти цю тезу допоможе порівняння з англійським досвідом. Туманний Альбіон упродовж своєї історії був багато разів завойований різними окупантами. В той же час теперішні англійці вважають себе нащадками однаково і Вільгельма-завойовника і Робіна Гуда, незважаючи на те, що перший був французьким норманом, а другий — саксонцем. Українці ж хочуть бачити тільки ту ідеальну Україну, яку вони намалювали у власних мріях, підставою для якої є та сама «ефемерна» національна ідея.

Українці чомусь вважають, що їхні вороги найстрашніші й найпідступніші (називаючи їх при цьому воріженьками), яких тому і не вдалося подолати у справедливих національно-визвольних війнах. Ніби інші народи мали слабших чи дурніших ворогів. В українській історичній свідомості Польща залишилася окупантом і гнобителем. Це правда, але не вся. Поляки здебільшого самі дивилися на українців як на дуже динамічний і загрозливий елемент у системі Речі Посполитої, який треба було толерувати і дуже обережно з ним обходитися. Українці ж лише зачали образу. Інтелектуали, належні до культур з давніми державними традиціями, можуть бачити у цьому прояв певних комплексів: добра пам'ять на заповідяні кривди. Але, не маючи власної держави, українці залишилися собою на своїй власній землі, зберігши світогляд, традиції, побут, зрештою те, що ми називаємо національною ідеєю. Втративши насильницькою смертю у ХХ ст. безпрецедентну у світовій історії кількість людей, українська нація зберегла, проте, гостре відчуття справедливості, романтизм та ідеалізм.

Національна ідея, за яку протягом історії було пролито море крові, стала рамками державницької парадигми, без якої неможливо було б «безкровно» проголосити самостійну Ук-

раїну 1991 р. Спробуємо сформулювати ті кілька питомих рис, які українці відносять до власної національної ідеї. Серед них:

1. Збереження національної ідентичності, включно з релігійними традиціями та всіма надбаннями культури.
2. Відродження власної державності.
3. Національна єдність і гармонія.
4. Філософія особистого життя, яка зокрема корелюється з національною належністю.
5. Добробут.

Остання теза була висловлена у лекції-проповіді «Віра і свобода» архієпископа Харківського і Полтавського Української автокефальної православної церкви І. Ісиченка, прочитаній у НаУКМА. На його думку, ми не повинні нехтувати такою важливою проблемою. Адже державна незалежність українців неминуче повинна тягнути за собою підвищення матеріальних стандартів їхнього життя.

Тут ми переходимо до розгляду нашого останнього положення, яке стосується теперішнього стану справ у контексті рефлексій над національною ідеєю. Українці й досі мають цілком романтичний погляд на власну державність, не довіряючи державній системі як такій. Мовляв, «це ще не та держава». Хоча з практичного погляду ці речі здаються очевидними: зі створенням власної держави проблеми не зникають, їх не меншає, просто вони стають іншими. Але їх знову і знову треба вирішувати. Для цього й потрібна держава. Цією системою слід щоденно користуватися, а не впадати у перманентну меланхолію, мріючи про кращу долю.

Національна єдність — ось що стоїть на порядку денному сьогодні. Внутрішньо українці готові до цього. На мотивах єдності й гармонії національного життя писалося ще «Слово о полку Ігоревім», це архетипічна риса української національної ідеї. Тепер позиція Д. Донцова (від нації до держави) вже не заперечує настанови В. Липинського (від держави до нації). Обидва політичні мислителі доповнюють один одного. Не треба зациклюватися на розбіжностях і протиріччях. Слід зуміти організувати власне національне життя таким чином, щоб навіть ті риси національної вдачі, які ми вважаємо негативними (як-от надмірний індивідуалізм), давали у підсумку синергетичний ефект.

Національна ідея — це те, що об'єднує націю. Тому неможливо поставити крапку в дискусії про неї. Чому ми опинилися разом на одній землі? З якою метою? Якого майбутнього хочемо? Ці питання, зрештою, і роблять нас людьми. Вони формують те, що зветься почуттям власної гідності.

Х.-Л.Борхес на запитання про те, що таке аргентинська традиція, відповів приблизно так: по-перше, воно несуттєве. По-друге, аргентинська традиція — це надбання всієї людської культури. Тому не треба боятися братися за будь-які теми, залишаючись при цьому аргентинцями. Подібним чином міркує М. Гайдеггер. Він каже, якщо німці шукатимуть у собі щось специфічно німецьке, то неодмінно впадуть у суб'єктивність. Німці серед інших народів можуть жити, як гори між інших гір. Тобто рефлексія над національною ідеєю матиме сенс тоді, коли українці холодним розумом побудують своє життя таким чином, щоб отримати у власній державі те, чого їм бракувало без неї. Відтак ми прийдемо до звичайного щоденного життя, коли нам не треба буде постійно напружуватися над тим, чим є наша національна ідея, а ми просто дихатимемо національною культурою як повітрям.

Квіт Сергій Миронович — доктор філологічних наук, доктор філософії, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», декан факультету соціальних наук і соціальних технологій НаУКМА.

Олександра Кужель

ДЕЯКІ ГРАНІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Діамант — коштовний камінь,
гранований і шліфований
ювелірний алмаз.

Тлумачний словник Ожегова

Той, хто шукає діаманти, мусить порпатися в бруді,
адже в природі діаманти — це неполіровані камені.
Вони створюються тривалою працею.

Генрі Уїлсон

Національна ідея та національна культура як сфера її практичного втілення можуть і повинні стати тими могутніми соціальними чинниками, які здатні вирівнювати й згладжувати закономірні регуляторні неспроможності ринкової економіки та влади; необхідним ціннісним й ідейно-культурним змістом, який має наповнити діяльність органів влади та інститутів громадянського суспільства в Україні, створити для них потужні нематеріальні стимули й орієнтири та відчуття власної місії.

Чи може ціла шеренга крокувати не в ногу, а одна людина йти в ногу?.. Може! Якщо вона іде в ногу з самою собою. Погляньмо довкола і побачимо випадки, коли меншість або навіть одна-єдина людина говорить і робить щось правдиве й істинне, а сотні й тисячі — живуть у власноруч обраних ілюзіях і блуканнях. Для нас, що пройшли через спустошливу пустелю більшовизму й диктатури мас, через домінування загального над одиничним, це може видаватися абсолютним алогізмом. Ми внаслідок історичного досвіду й євразійської ментальності більш схильні віддавати перевагу зовнішній масштабності й формі. Тоді як внутрішній зміст, суть, власне,

й породжують і відтворюють усі матеріальні форми, ми схильні відкладати на другий план, залишати в уяві, немовби під час усної операції ділення.

Переконана, саме в цьому — одна з головних причин того, чому нам так важко й суперечливо дається виконання теперішнього історичного уроку з суспільної консолідації, формування прийнятної й близької для кожної людини національної ідеї; побудови ринкової економіки та економічної й політичної демократії, що проявляється в розвитку вільного підприємництва; побудови моделі економіки знань, а не безоглядної експлуатації матеріальних ресурсів. Нам необхідно долати негативну соціальну установку «моя хата скраю». Національна ідея не терпить ані індивідуалізму, що не притаманний нашій національній ментальності, ані більшовизму, адже національна ідея живе у свідомості кожного громадянина, а отже, підкреслює й виражає його самобутність, самодостатність і соціальну унікальність.

Національну ідею можна вважати цементуючим фундаментом суспільної свідомості та консолідованої суспільної дії в напрямі забезпечення власного розвитку. Національна ідея ніколи не буває анахронічною; вона завжди актуальна, відкрита й чутлива до найменших змін внутрішнього й зовнішнього середовищ. Вона сягає своїм корінням у індивідуальні й колективні архетипи — напівсвідомі й історично сформовані образи, бачення, схильності, ментальні риси, традиції, навички людей і цілого суспільства.

Тому національна ідея, на моє глибоке переконання, є визначальним внутрішнім регулятором суспільного розвитку, що забезпечує його пропорційність і сталість, стратегічність і стабільність, історичну послідовність і неперервність, постійну актуальність та соціально-економічну ефективність.

Більше того, національна ідея та національна культура як сфера її практичного втілення можуть і повинні стати тими могутніми соціальними чинниками, які здатні вирівнювати й згладжувати закономірні регуляторні неспроможності ринкової економіки (ринкового господарювання) та влади (держави — як регулятора ринкових конкурентних відносин), формувати оптимальну й самобутню національну модель господарювання й адміністративного управління, які базуватимуться на ментальних особливостях, ідейно-культурних, економічних і політичних традиціях суспільства.

Тому питання формування національної ідеї належить не лише до соціально-політичної, морально-етичної й культурної

сфер суспільного життя. Нам необхідно усвідомити, що це питання безпосередньо пов'язане з проблемою ефективного забезпечення пропорційного й сталого суспільного розвитку, з формуванням у суспільстві системи внутрішніх (ціннісних, культурних, морально-етичних) і зовнішніх (нормативно-правових, адміністративних, економічних) регуляторів, які збалансуюватимуть інтереси різних індивідів і соціальних груп та стануть механізмом вироблення й реалізації загальносуспільних інтересів.

Національна ідея повинна бути ідеологічним ядром для формування стратегії суспільного розвитку, стати необхідним ціннісним й ідейно-культурним змістом, який має наповнити діяльність органів влади та інститутів громадянського суспільства в Україні, створити для них потужні нематеріальні стимули й орієнтири та відчуття власної місії, забезпечити високий рівень їх організаційного розвитку й менеджменту; стати соціальним алгоритмом, комунікативною мовою у діалозі й плідному партнерстві державного, приватного й громадського секторів.

* * *

Ми стоїмо на порозі історичної необхідності побудови економіки знань — принципово нової формації економічного розвитку, яка базується на продукуванні й використанні нових знань, запровадженні системи ефективного управління створенням, накопиченням і використанням інтелектуальних цінностей і ресурсів.

Економіка знань є новітнім щаблем економічного розвитку суспільства після аграрної, індустріальної й постіндустріальної економік. В економіці знань, окрім матеріального ресурсу, на перше місце виступає інтелектуальний ресурс нації — інтелект конкретної людини, тобто її знання, вроджені задатки й набуті навички. На мою думку, це — одна з можливих граней української національної ідеї.

Щоправда, в нашій державі продовжує домінувати парадигма сировинного розвитку, а нематеріальні ресурси — інновації, наукові винаходи, знання, на жаль, мають поки що упосліджений, меншовартісний характер. Тож і не дивно, що конструкція національних систем економіки й підприємництва та адміністративного управління залишається деформованою, асиметричною, квазісистемною, нездатною до саморегулювання й управління змінами, до запозичення й реалізації нових ідей та інструментів суспільного розвитку. Головні

механізми соціального й економічного управління в Україні залишаються архітектурно неправильними й нестійкими і значно відстають за темпами свого організаційного розвитку від процесів формування ринкових відносин.

Держава, якщо вона хоче досягти високих темпів суспільного розвитку, має розпочати експансію на нові ідеї й управлінські інновації. Її опорою повинен стати весь інтелектуальний потенціал громадянського суспільства. Не може забезпечити інноваційний економічний розвиток система державного управління, яка закрита для змін і нововведень, у якій панує дух бюрократії, зверхності до суспільства; у якій середньостатистичний чиновник дбає, в першу чергу, про збереження індивідуальної й корпоративної безпеки.

* * *

Незважаючи на те, що кадри вирішують все, в Україні досі відсутні єдині раціональні підходи у сфері організації й управління системою кадрової підготовки фахівців для приватного сектору.

Одним із найскладніших бар'єрів на шляху розвитку малого й середнього бізнесу є низький рівень професійної підготовки початкуючих і діючих підприємців, відсутність у них необхідної освіти з питань започаткування й ведення бізнесу в ринкових умовах, менеджменту, маркетингу й управління, а також відсутність можливості отримання якісної освіти й кваліфікованої консультаційної підтримки.

В Україні на фінансування освітніх заходів для інформаційно-кадрової підтримки суб'єктів підприємництва з державного бюджету виділяються неадекватні і вкрай недостатні фінансові ресурси. Тоді як у США на підтримку малих і середніх підприємств держава виділяє близько 4 млрд дол. При цьому особлива увага надається питанням забезпечення працівників у малому бізнесі усіма обсягами необхідної інформації й консультаційної підтримки. Наприклад, тамтешній Інститут малого бізнесу розробив об'єднану програму, за якою в навчальних закладах США діє близько 500 курсів з основ управління малими підприємствами.

В Україні ж, наприклад, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття оперує суттєвими фінансовими ресурсами, які просто пасивно виділяються на матеріальне забезпечення й соціальні послуги. Існує гостра необхідність удосконалення інструментів правового регулювання, адже згаданий Фонд, згідно з діючим за-

конодавством, має право навчати лише безробітних, тобто проводити реактивні заходи («давати рибу» — боротися з реальним безробіттям), і не може здійснювати важливу й притаманну для функцій влади превентивну політику («давати вудку» — запобігати потенційному безробіттю): проводити навчальні заходи з підвищення професійної кваліфікації людей, що працюють у сфері малого підприємництва, для того щоб завтра-післязавтра вони не опинилися на межі банкрутства й не поповнили лави безробітних.

Можна стверджувати, що чинна в Україні система освіти й кадрової підготовки має неефективну конструкцію: працездатним людям держава надає лише фінансову допомогу на утримання, а не нові знання й навички, за допомогою яких вони могли б заробити собі на життя. Тобто існуюча система фактично стимулює безробіття й підтримує безробітних, а не тих, хто хоче й може бути самозайнятим, прагне започаткувати власну підприємницьку справу й вести свій бізнес. Внаслідок цього працездатній людині в Україні сьогодні фактично вигідніше бути безробітною, аніж працювати у сфері підприємництва, наштотуючись на численні перешкоди й ризики.

Сьогодні розробкою і формуванням державного замовлення на підготовку спеціалістів, у тому числі й у сфері підприємництва, займається Міністерство освіти й науки. В результаті склалася тенденція, за якої система національної освіти за державні кошти (за рахунок результатів праці цілого суспільства) продукує спеціалістів, які в принципі не можуть (або не зможуть) працевлаштуватися, оскільки попит на ринку праці на ці спеціальності (які за інерцією продовжує «виробляти» держава) незначний або навіть взагалі відсутній.

Річ у тім, що під час формування держзамовлення часто враховується «застарілий ринковий сигнал» — попит на спеціальності, які вже давно втратили актуальність у зв'язку з перебудовою системи господарювання з командно-адміністративної моделі на ринкову. Відомо, що в результаті розвитку ринкових конкурентних відносин у кожній країні виникають нові професії та спеціальності. Тому кадровий попит динамічно змінюється, а це потребує його належного дослідження і врахування в адміністративній діяльності органів влади, які мають професійно прогнозувати попит на ринку праці у короткостроковій і довгостроковій перспективах, вже сьогодні за бюджетні кошти розпочинати підготовку фахівців, що будуть потрібні на ринку праці завтра-післязавтра.

Нова, максимально переорієнтована на ринок праці, економічна (а не адміністративна, яка діє дотепер) модель фор-

мування державного замовлення на підготовку фахівців в Україні дасть можливість значно якісніше управляти найціннішим ресурсом нашого розвитку – суспільним кадровим потенціалом, ефективніше використовувати бюджетні кошти, перетворить механізм державного замовлення на підготовку кадрів в Україні на повноцінний інструмент ринкових відносин і стратегічний регулятор національного ринку праці, який оперативно реагуватиме на реальні й прогнозовані ринкові сигнали, задовольнятиме попит у кадрах і спеціальностях, необхідних для забезпечення суспільного розвитку.

Економічно ефективне державне замовлення на підготовку професійних кадрів має стати одним із пріоритетних напрямів державної соціально-економічної політики та конкретним політичним і адміністративним вираженням однієї з граней національної ідеї, яка полягає у створенні всебічних умов для особистісного й професійного розвитку кожної людини.

* * *

З метою реформування й запровадження єдиної ринково орієнтованої системи освітнього, інформаційного й кадрового забезпечення приватного сектору Уряд України має доручити органам влади підготовку законопроекту, яким буде внесено відповідні зміни до чинного законодавства у сфері зайнятості й загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Зокрема необхідно запровадити загальнодержавну систему навчання й підвищення кваліфікації підприємців, що працюють у сфері малого бізнесу, та їх найманих працівників за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Для розв'язання проблем у цій сфері доцільно створити при Кабінеті Міністрів України Міжвідомчу координаційну раду з питань освітнього, інформаційного та кадрового забезпечення сфери підприємницької діяльності. Цей орган має здійснювати координацію освітньої, соціальної й економічної політики та забезпечувати ефективне використання матеріально-технічних ресурсів, передбачених бюджетами органів виконавчої влади на запровадження різноманітних освітніх заходів і програм. Уряд має доручити Мінпраці й Держпідприємництва розробити й запровадити освітню програму у сфері підприємництва, що передбачатиме запровадження при Державній службі зайнятості Мінпраці доступної системи навчання для підприємців-початківців та осіб, які працюють за наймом у суб'єктів малого підприємництва.

Як базис для започаткування роботи у цій сфері наш Аналітичний центр «Академія» розробив проект Концепції створення в Україні єдиної державної системи освітнього, інформаційного та кадрового забезпечення сфери підприємницької діяльності. У ній аналізуються проблеми чинної та визначаються переваги бажаної системи формування державного замовлення на підготовку професійних кадрів. У новій моделі єдиним державним замовником на підготовку кадрів визначається Міністерство освіти і науки, яке має формувати держзамовлення з обов'язковим погодженням з Мінпраці, що, в свою чергу, має також погоджувати зведені показники щодо держзамовлення на підготовку спеціалістів з метою максимального врахування потреб ринку праці. Міносвіти, як єдиному державному замовнику в галузі освіти, має бути надане право подавати бюджетні запити до Мінфіну щодо фінансування програм підготовки кадрів. У свою чергу, галузеві й територіальні вузи повинні отримати можливість подавати пропозиції щодо формування держзамовлення на підготовку спеціалістів до Міносвіти як єдиного держзамовника у галузі освіти.

Таким чином, буде створено систему ефективної координації всіх суб'єктів у галузі освіти й кадрової підготовки, які сьогодні поки що діють розрізнено, неузгоджено й несинхронно, що призводить до суттєвого розпорощення адміністративних і суспільних ресурсів.

* * *

Дитина, на відміну від дорослої людини, потребує значно більшої опіки, відчуття захищеності й безпеки. Для розвитку позитивних рис і схильностей та пригнічення вроджених людських вад дитині потрібне вмале виховання. Саме виховання розвиває в людині позитивні риси й чесноти та пригнічує негативні схильності. Воно розвиває в нас притаманну лише нам, людям, здатність відрізнити добро від зла, проводити — насамперед у самих собі — чітку «демаркаційну» лінію між справжніми й корисними речами та їх зовнішньою імітацією, що заповнює нас ілюзіями й затуманює наші життєві цілі й ідеали.

Запобігати маніпуляціям суспільною й індивідуальною свідомістю, «знімати» з речей їх зовнішню оболонку та являти нам їх внутрішній зміст, бути ідейним дороговказом у нашому розвитку, «біблією» наших прагнень і очікувань — це ще одна буттєва, гуманістична функція національної ідеї. *А побудова оновленої, економічно ефективної й конкурентоспроможної*

національної держави, яка стане професійним арбітром-менеджером суспільних відносин, умілим вихователем нової людини, необхідної для сталого суспільного розвитку, – це одна її коштовна грань.

Замість діючої сьогодні моделі традиційної бюрократії, яка панує в системі державного управління в Україні, має бути створена модель сучасного державного менеджменту – інститут професійної адміністративної реалізації прав і свобод громадян, який буде переорієнтований з керування людиною на вироблення й надання суспільно корисних адміністративних послуг, спрямованих на збалансування й гармонізацію інтересів у суспільстві.

Це стратегічне завдання суспільної самоорганізації України на шляху її історичного розвитку є, на мою думку, однією з основоположних граней національної ідеї, адже кожна людина хоче мати чесну й ефективну владу, яка слугуватиме її інтересам.

* * *

Я глибоко переконана, що сфери ідейно-культурного, соціально-політичного, адміністративного й економічного буття тісно взаємопов'язані, а закономірності розвитку є універсальними і діють на всіх рівнях: від людини – до соціальної групи, цілого суспільства і людства. Енергія й закони розвитку – одні й ті самі. Різні лише їх прояви й форми втілення. Тому виявлення кращих міжнародних практик, технологій і механізмів забезпечення суспільного розвитку – ще одна важлива грань української національної ідеї.

Міжнародна практика менеджменту сформувала спеціальну технологію – бенчмаркінг, що є спеціальною управлінською процедурою виявлення й практичного впровадження (тиражування, адаптації, застосування) кращих технологій, стандартів і методів професійної діяльності. Керівники комерційних і державних організацій багатьох країн світу застосовують бенчмаркінг як інструмент оцінки якості виконаних робіт, а також з метою поширення позитивного досвіду управління.

Головна функція бенчмаркінгу – виявити механізми й конкретні фактори успішності та ефективності певної організації, визначити методи її діяльності, що дають можливість досягати кращих результатів. Сьогодні центральні й місцеві органи влади багатьох країн світу шукають способи зменшення ресурсних витрат і збільшення ефективності управління, посилення результативності використання бюджетних ре-

сурсів, підвищення якості адміністративних послуг, які надають громадянам управлінські органи.

В Україні держава має так само розпочати в буквальному розумінні цього слова «світове глобальне полювання» на кращий міжнародний досвід у сфері забезпечення суспільного розвитку, формувати бази й цілі банки інтегрованих інформаційно-аналітичних даних з питань позитивної міжнародної практики, якими могли б вільно користуватися всі органи влади з метою запобігання можливим помилкам і прорахункам, врахування виявлених закономірностей між явищами й процесами, запровадження сучасних технологій і прийомів адміністративного менеджменту та управління якісними суспільними змінами.

Суттєвого реформування потребує насамперед сама система об'єктів державного управління. Нам необхідно, в першу чергу, чітко визначити ті питання, регулюванням яких здатна й повинна займатися держава, та створити своєрідний, економічно й соціально обґрунтований класифікатор об'єктів адміністративного управління.

Принципово важливо те, що адміністративну реформу в Україні слід розпочинати не зі зміни суб'єктів (як це традиційно й безуспішно відбувається), а насамперед з модернізації об'єктів управління, адже, розробивши модернізовану систему таких об'єктів, ми логічно й автоматично виходимо саме на ті адміністративні суб'єкти, механізми й інструменти, які необхідні для управління оновленими об'єктами адміністративного впливу. Лише таким чином ми посилюємо роль держави у забезпеченні суспільного розвитку, досягнемо синергетичного ефекту, усвідомимо наявні й відкривемо нові можливості й ресурси. Хіба це не одна з граней нашої національної ідеї?!

* * *

Ще одна її грань – формування в Україні економічної демократії як запоруки демократії політичної та розвиток середнього класу, що є основою суспільного добробуту й сталого розвитку. Найбповніше економічна демократія втілюється у секторі малого бізнесу, де кожна людина, яка може й хоче працювати, має необмежені потенційні можливості творчої самореалізації.

Саме малий бізнес у розвинених демократичних країнах формує значну частину ВВП і створює переважну більшість робочих місць, підтримує повноцінне конкурентне середовище, є полігоном для випробування інновацій і науково-техніч-

них винаходів для їх подальшого впровадження в діяльності великих компаній і корпорацій.

Високий рівень господарської інтеграції малого й великого бізнесу в країнах з розвинутою ринковою економікою демонструє той факт, що, наприклад у США, малі фірми отримують від великих підприємств вторинні замовлення як субпідрядники на суму близько 20 млрд дол. При цьому малий бізнес у ринкових країнах отримує також суттєві державні замовлення.

Система коопераційних зв'язків з великими й середніми підприємствами є важливим фактором фінансово-ресурсної підтримки розвитку малого бізнесу та клатеризації й підвищення конкурентоспроможності національної економіки. У розвинених ринкових країнах ще з 60-х років ХХ століття діють спеціальні державні органи, які розвивають інтеграцію між малим і великим бізнесом, оскільки цей напрям управлінської діяльності має стратегічний характер.

У сучасних умовах постіндустріальної економіки змінюється сама парадигма економічного розвитку, внаслідок чого мале підприємництво поряд з великим бізнесом і великим капіталом виступає рівнозначним (а в деяких випадках навіть ще активнішим) гравцем господарських відносин, перетворюючись з їхнього придатку на партнера, економічного союзника, структурну основу стабільності їх позицій на ринках. Навіть у металургії, яка традиційно вважалася галузю великого бізнесу, з'явилися міні-заводи, які конкурують з гігантами й відвойовують у великого бізнесу частину ринку.

Щоправда, малому бізнесу через його економічну природу притаманна низька ринкова життєздатність і вразливість до несприятливих зовнішніх факторів. В умовах повноцінної конкуренції майже 50 % малих підприємств зазнають краху в перший же рік своєї роботи. Тому для підвищення життєздатності малого бізнесу в розвинених ринкових державах діє розгалужена інфраструктура його підтримки, що складається з мережі дорадчих органів, консультаційно-інформаційних установ, бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів, технопарків і т. д.

Однак при цьому особливим видом інфраструктурної підтримки є політика державного фінансово-кредитного регулювання розвитку малого й середнього бізнесу — особливий режим фінансової підтримки цього економічного сектору з боку банківської системи та розгалуженої мережі небанківських фінансових установ, а також застосування конструктивних і

гнучких методів фінансової підтримки — фінансового лізингу, венчурного фінансування і т. д. Наприклад, у Канаді для надання позик малим підприємствам діє понад 200 центрів розвитку.

Трансформація інформаційних і фінансових ресурсів у ефективну енергію людського й суспільного розвитку — це одна грань української національної ідеї.

Держава має методично делегувати оперативні функції з фінансової підтримки малого і середнього бізнесу банківським установам та небанківським фінансовим інститутам, розбудовуючи відносини з ними на засадах ділового партнерства. Проте для вітчизняної банківської системи характерні низький рівень капіталізації, дієвості механізмів й інструментів управління ризиками, планування й стратегії розвитку, а також висока собівартість банківських операцій та рівень необґрунтованих витрат. Успішність банківського бізнесу, як і будь-якого іншого, залежить від якості й ціни виробничих ресурсів і продуктів, які мають бути якомога якіснішими й дешевшими. Сьогодні ж параметри банківських операційних ресурсів мають зворотно-протилежний характер — вони надто дорогі й неякісні. У структурі кредитних ресурсів переважають дорогі залучені кошти, низька рентабельність активів. Низьким є також рівень банківського менеджменту й корпоративного управління. Ще один негативний чинник, що перешкоджає розвитку кредитних відносин між великими комерційними банками та сектором малого й середнього бізнесу в Україні, — суттєва обмеженість асортименту й обсягів банківських кредитних послуг. Якщо у розвинених ринкових країнах він становить близько трьохсот видів фінансових послуг, то в Україні налічує, в кращому разі, кілька десятків.

Малі підприємства в Україні працюють у середовищі невизначеності й підвищених ризиків, нестачі кадрів з питань бізнес-планування, прогнозування, управління фінансовими ресурсами. Задовольнити їхні потреби можуть фахівці банківських установ, що здатні надати об'єктивну фінансово-економічну оцінку перспектив розвитку конкретного бізнес-проекту, взяти на себе вищі ризики кредитування й запропонувати такий комплекс послуг, якого потребує сектор малого бізнесу й конкретні галузеві підприємства.

Як свідчить світовий досвід, і в країнах з перехідною економікою, і в розвинених ринкових державах комерційні банки в принципі не зацікавлені в кредитуванні малого й середнього бізнесу власними коштами через високий ризик фінан-

сових операцій. Саме тому, наприклад, у Німеччині фінансова підтримка малого й середнього бізнесу здійснюється за рахунок державних коштів, управління якими доручено банкам сприяння розвитку економіки, що об'єдналися в групу KfW.

Що ж у цій сфері відбувається в Україні? Практично нічого. Держава, нехтуючи уроками світової практики, самоусунулася від розв'язання згаданої проблеми, поклавшись на стихійний розвиток кредитних відносин і процесів. Канула в небуття гарна ідея створення в Україні банку другого рівня — Державного банку реконструкції і розвитку, що мав би стати інститутом довгострокового рефінансування комерційних банків під кредитування суб'єктів малого й середнього бізнесу, особливо у сфері інновацій та секторах, що мають пріоритетне значення для структурного оновлення й підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

В Україні не помітили й того, що 2005 рік за ініціативи ООН пройшов під знаком Міжнародного року Мікрокредитування-2005, і в багатьох країнах було розпочато розробку і впровадження загальнодержавних програм мікрокредитування, яке, по суті, є загальноновизнаним інструментом фінансового управління людським капіталом, підвищення кваліфікації професійних кадрів, ефективної боротьби з бідністю, започаткування й розвитку мікро- й малого бізнесу.

Ми знову не сприйняли повчального сигналу ззовні, знову залишилися на узбіччі глобальних процесів. Пригадую, скільки років ми домагалися правового закріплення й розвитку мікрокредитування в Україні! Підготували відповідний законопроект, який вже довгі роки поспіль безуспішно чекає свого розгляду в парламенті... Розроблені нами програмні заходи з удосконалення державної фінансової підтримки малого й середнього бізнесу, які ми вперто подавали на розгляд і урядові Тимошенко, і урядові Єханурова, просто виявилися нікому не потрібними...

Я переконана, що без взаємовідповідальності й діалогу у відносинах влади й суспільства, без підзвітності й підконтрольності влади говорити про національну ідею просто недоречно.

Вчитися називати речі своїми іменами, адекватно й правильно тлумачити і розуміти явища й інструменти суспільного розвитку — це одна грань української національної ідеї, яка може й повинна деміфологізувати й актуалізувати національну теорію й практику. Що ж стосується порушеної проблеми, то ми маємо збагнути, що технологія мікрокредитування — це не просто один з інструментів кредитування, а окре-

ма, визнана у світі фінансова технологія забезпечення суспільного розвитку шляхом створення гнучких сприятливих умов для самореалізації кожної людини. Це — розгалужена фінансова артерія, що охоплює весь суспільний організм і найтоншими капілярами доходить до кожної людини, забезпечуючи її сигналами, ресурсами й стимулами розвитку.

Таким чином, *ми підходимо до ідеї економічної свободи людини, яка повинна стати ключовою структурною гранню національної ідеї*. Ідеї звільнення людини від ганебних пут бідності й нереалізованості. Саме мікrokредитування дає можливість для розвитку не лише приватного бізнесу, а, в першу чергу, — підвищення рівня самозайнятості населення, без чого немислиме існування середнього класу.

Закономірно, що самозайнята, економічно вільна людина володіє й необхідною політичною свободою. «Помаранчеву революцію» в Україні здійснив саме молодий український середній клас та середній бізнес, що першим зробив свій вибір і, на жаль, першим розчарувався у політичних лідерах, болісно відреагувавши на девальвацію високих соціальних ідеалів у ниці, корисливі перегони політиків і чиновників за владою й посадами.

Перечитуючи книгу Ігоря Буніча «Золото партії», я звернула увагу на те, що перші декрети В. Леніна були спрямовані на знищення ремісництва: кравців, ювелірів, торговців і т. д., бо це, на думку вождя пролетаріату, дуже небезпечний прошарок суспільства, оскільки вони — самодіяльне населення. Самодіяльне — означає вільне. Економічно вільна людина здатна самостійно заробити собі на квартиру, не чекаючи її від партії, або на путівку, не сподіваючись на подачки профкому. Отже, економічно вільна людина перестас бути політичним «гвинтиком», нею важко управляти директивними методами й партійними вказівками.

У цьому й полягає соціальна природа середнього суспільного класу, без якого немислиме існування економічної й політичної демократії та дієвого громадянського суспільства. *Підприємець — вільна й незалежна людина, яку неможливо прив'язати до будь-якої системи. Треба лише створити сприятливе середовище для його діяльності, і він витягне з кризи себе, свою родину і, зрештою, все суспільство. Хіба це не одна з граней української національної ідеї?!*

Хоч як це парадоксально, але сама держава, якщо вона стала на шлях демократії й гуманізму, має бути зацікавлена у формуванні економічно й політично вільної людини. Саме

тому всі демократичні країни роблять особливий акцент на розвитку малого й середнього бізнесу — так званого ремісництва. Економічно вільна людина — не означає заможна, бо це не лише матеріальна, а соціально-психологічна й соціально-політична категорія.

Економічно вільна людина — та, що має можливість заробітку на власне достойне існування. Це — класичний представник середнього класу, адже в міру матеріального збагачення людини рівень її особистісної свободи знову зменшується і, врешті-решт, дуже багата людина, як і дуже бідна, знову стає невільною.

В Україні було зроблено важливі кроки на шляху формування середнього класу, хоча цей інтегрований напрям державної політики, на жаль, все ще не набув системного формування й комплексної реалізації. Тоді як у ньому — ще одна важлива грань української національної ідеї, яка, безумовно, близька й зрозуміла кожній людині, що природно зацікавлена в тому, щоб жити й розвиватися у стабільному й гармонійному суспільстві.

На щастя, мені випала можливість зробити свій професійний внесок у примноження суспільного добробуту нашої держави. За підтримки Президента й тодішнього віце-прем'єр-міністра Сергія Тигіпка мені вдалося домогтися впровадження єдиного податку, дерегулювання підприємницької діяльності, спрощення процедур ліцензування й реєстрації, створення умов для структурного реформування системи державного регулювання економіки й підприємництва.

* * *

Впровадження сучасних технологій суспільно-економічного розвитку — це одна невід'ємна грань української національної ідеї. Одна з таких технологій — застосування кластерного підходу. Кластери є загально визнаним феноменом у сучасній світовій економіці, який базується на локальній кооперації підприємств, що виробляють взаємопов'язану або взаємодоповнюючу продукцію. У своїй традиційній конфігурації кластеризація — це процес, під час якого географічно близько розташовані виробники, постачальники, покупці та інші зацікавлені структури й особи започатковують та інтенсифікують свою співпрацю на засадах взаємовигідного ефекту.

Головна перевага кластеризації в тому, що вона дає можливість підприємствам і організаціям, які є учасниками кластера, досягти синергетичного ефекту, отримувати економічні

переваги шляхом спільного доступу до важливої інформації і знань, ланцюгів постачання й дистрибуції, шляхом ринкових і маркетингових досліджень і розвідок, шляхом ефективнішого використання місцевих ресурсів розвитку.

Кластер може вмщати в собі широкий спектр учасників — аж до постачальників виробничих ресурсів, постійних покупців та експортерів виготовленої продукції. До того ж, у кластер об'єднуються державні органи й інституції, професійні ділові асоціації, постачальники бізнес-послуг, спеціалізовані агенції, що підтримують кластеризовані підприємства у таких напрямках, як розробка нових виробів, удосконалення виробничого процесу й технологій, забезпечення маркетинговою інформацією (наприклад, з метою пошуку нових ринків чи розробки і впровадження сучасного дизайну продукції), організація професійного навчання тощо. Промислові кластери формуються й функціонують в умовах, де існують вільні, географічно сконцентровані чи асоційовані компанії й організації, які залучені до ланцюга створення доданої вартості з метою виробництва продукції, послуг або інновацій.

Кластери розрізняють за виробничою спеціалізацією і за розміром — від дуже великих агломерацій фірм і галузей, що домінують у структурі економіки регіону чи метрополісу (такі як Microsoft та Boeing в Сіетлі), до малих мереж підприємств, що взаємодіють і співпрацюють у віддалених місцевостях. З масштабами територіального охоплення існують регіональні, національні й транскордонні кластери.

У 1990 роки кластери здобули широке визнання в багатьох країнах як важливий інструмент стимулювання продуктивності та інноваційних можливостей підприємств, а також створення нових фірм. Упродовж 90-х років ХХ ст. більшості промислово розвинених країн світу вдалося сформувати сотні й тисячі ефективних кластерних структур. Найбільших успіхів за обсягами кластеризації своїх економік у Європі досягли такі країни, як Велика Британія, Австрія, Німеччина, Іспанія, Португалія, а за останні роки — Словенія й Угорщина. Аналогічних економічних трансформацій досягли країни й з інших частин світу, які поклали за мету забезпечення сталого підвищення рівня конкурентоздатності своїх економічних систем.

В Україні, на жаль, поки що немає узгодженої й послідовної стратегії й політики забезпечення кластерного економічного розвитку.

* * *

Підступаємо до ключової грані української національної ідеї — ідеї підвищення конкурентоспроможності всіх визначальних сфер суспільної життєдіяльності — національної економіки й підприємництва, державного й муніципального управління, національної науки, освіти, культури.

У сучасному світі чинник конкурентоспроможності країни, як цілісної системи створення й поширення цінностей, є визначальним у формуванні її місця й ролі у глобальному економічному, інформаційному й культурному просторі.

Тому в розвинених ринкових державах питання конкурентоспроможності є окремим об'єктом державного управління. У багатьох європейських державах створений і ефективно діє спеціальний управлінський координуючий орган — Національна рада з питань конкурентоспроможності, рекомендації якої є обов'язковими до врахування органами влади під час розробки і впровадження соціально-економічних рішень і програм.

Світова практика доводить, що піднесення ідеї підвищення конкурентоспроможності суспільних відносин до рівня національної ідеї, визначення її як головної стратегічної цілі всіх напрямів адміністративного управління відкриває вихід на якісно вищий, інтенсивний рівень прискорення соціально-економічного розвитку та функціональної ефективності влади.

Наприклад, у 1986 році США опинилися на межі найбільшої після Другої світової війни кризи. Провідні підприємці, університети, політичні лідери створили Раду з конкурентоспроможності як головної національної ідеї розвитку країни. Рада зуміла реалізувати свою місію, спрямовану на забезпечення економічного зростання й підвищення стандартів життя, формування економічної стратегії на регіональному, національному і глобальному рівні з огляду на виклики і зовнішні вимоги щодо конкурентоспроможності держави та її підприємств.

Ще один приклад — досвід Фінляндії, яка в 1993 році так само опинилася в кризовому становищі. У цій країні було створено Раду з конкурентоспроможності, розроблено стратегію розвитку, спрямовану на підвищення конкурентоспроможності. В результаті в 2000—2001 роках Фінляндія стає однією з найбільш конкурентоспроможних країн світу (за рейтингами ПМД та WEF). Вже втретє за останні чотири роки Фінляндія і США посідають лідерські позиції в рейтингу за *Індексом конкурентоспроможності для зростання*. *Лідерство в рейтингу за Індексом конкурентоспроможності для бізнесу також належить Фінляндії і США.*

На початку XXI століття основою конкурентоспроможності стають такі принципи господарювання, як децентралізація управління й відмова від використання адміністративних важелів координації й контролю за процесами виробництва і збуту, а також розвиток нових форм кооперації та взаємодії великого й малого бізнесу. В розвинутих країнах світу як на рівні всієї економічної системи, так і в окремих корпораціях тривають великомасштабні структурні, технологічні, організаційні й управлінські зміни, орієнтовані на різке підвищення ефективності й прибутковості в умовах постійного загострення конкурентної боротьби. Більшість їх спрямована на дебіюрократизацію організаційних структур, відмову від використання адміністративних важелів координації й контролю, надання керівництву окремих підрозділів якомога ширших повноважень у вирішенні проблем виробництва і збуту.

За даними рейтингів конкурентоспроможності світових економік, що публікуються Світовим економічним форумом (WEF), рейтинг України за 2004 рік порівняно із 2000 роком зменшився на 30 позицій: вона змістилася з 56-го на 86 місце. За глобальним індексом конкурентоспроможності (GCI) Україна посіла 86-те місце (серед 104 країн) та 65-те (серед 93) за індексом ділової конкурентоспроможності (BCI), тоді як вона має багатющі ресурси й могутній нерозкритий потенціал для підвищення конкурентоспроможності. *Для реалізації ідеї підвищення конкурентоспроможності, як ключової грані загальної національної ідеї, необхідно створювати ефективну систему управління конкурентоспроможністю, що має базуватися на: розробці й упровадженні національної стратегії підвищення конкурентоспроможності; інтеграції ресурсів, можливостей і зусиль державного, приватного і громадського секторів у сфері реалізації цієї стратегії; узгодженні з національною стратегією підвищення конкурентоспроможності державної економічної, підприємницької, промислової, податкової, фінансово-кредитної, соціальної, науково-освітньої політики; ефективному практичному впровадженні результатів наукових досліджень; створенні спеціалізованої інфраструктури установ і професійних організацій, спрямованих на забезпечення розвитку конкурентоспроможності.*

* * *

Нарешті, *торкнемося ще однієї важливої грані української національної ідеї — ідеї чесної й ефективної влади, подолання корупції, ефективного використання бюджетних ресурсів, які є результатом праці цілого суспільства. Ці ідеї близькі й*

зрозумілі кожній людині, і цим користуються політики й політ-технологи під час виборчих кампаній, перетворюючи ці чудові ідеї у гасла й засоби маніпулювання масовою свідомістю.

Держава завжди персоніфікується в особі конкретного чиновника й матеріалізується в його конкретних рішеннях і стилістиці службової поведінки. Об'єктивні фактори, що зумовлюють складність проведення антикорупційних заходів — це закономірний конфлікт державних і приватних інтересів, який точить професійне сумління кожного чиновника, від Президента — до рядового податкового й пожежного інспектора.

Найбільший ризик і епіцентр корупції — у структурному зрощенні влади й бізнесу. Окремі бізнес-групи в Україні вже звичним способом делегують своїх представників у владу для реалізації власних корпоративних інтересів. У багатьох випадках ми маємо класичні приклади прояву так званої регуляторної теорії захоплення — концепції державного управління, за якою цілі органи влади й окремі службовці замість захисту суспільних інтересів починають діяти на користь тих суб'єктів, чію діяльність вони зобов'язані регулювати.

Зрозуміло, що ідеального й повного розподілу влади і бізнесу не існує, і ця проблема є актуальною для кожної держави, що будує демократію й забезпечує її існування. Бізнес — це форма економічної влади, що закономірно пов'язана з владою політичною і трансформується у неї в разі відсутності системи стримувань і противаг. Такими стримуваннями є спеціальні процедури адміністративного регулювання конфлікту державних і приватних інтересів, нормативного обмеження можливих негативних суспільних наслідків від переходу фахівців з державного у приватний сектор і навпаки. Без цього просто немислимо сподіватися на ефективне обмеження корупції у владі.

Наприклад, у країнах ЄС діють правила, за якими особа, що прийшла з бізнесу в орган державної влади, має публічно заявити про свої бізнесові інтереси. В Естонії державним службовцям дозволяється легально займатися підприємницькою діяльністю, але, щоправда, в чітко визначених жорстких рамках. Естонці вважають, що краще мати легальну й контрольовану взаємодію влади і бізнесу, ніж їх тіньове й корупційне зрощення, яке важко виявити й усунути.

В Україні ж легальні й прозорі канали зв'язку «влада — бізнес» досі огорнуті таємницею й належать до сфер тіньової економіки й тіньового управління, фактично межують з ко-

рупцією, хабарництвом, підкупом політиків і чиновників. У результаті, — ухвалення багатьох адміністративних рішень в Україні відбувається кулуарно. Часто за принципом політичної доцільності, без належного аналізу й оцінки можливих регуляторних впливів приймаються важливі політичні й соціально-економічні рішення й цілі державні програми.

Настав час припинити обдурювати самих себе: однією рукою підносити популістські гасла «про розмежування влади й бізнесу», а другою — широко відкривати двері інституту державної служби для бізнесменів і представників великого капіталу, які, відпрацювавши на посаді, знову повернуться в комерційну сферу, але вже з багажем нових зв'язків, навичок, інформації, який забезпечить їм штучні конкурентні переваги суто адміністративного характеру.

В Україні в системі державної влади має бути створена спеціальна дозвільна система, що діє в багатьох демократичних державах і регламентує діяльність колишніх держслужбовців з метою запобігання використанню ними набутих на державній посаді інформації, зв'язків і навичок у цілях, що суперечать суспільним інтересам.

Ще одна системна помилка, яка зумовила неефективність чергового етапу боротьби з корупцією, — ілюзія того, що якісних перетворень владного організму можна досягти за рахунок радикальної зміни кадрів і приходу до влади «нових облич». Ціну такої ілюзії ми знаємо — обличчя у владі змінилися, а обличчя самої влади — ні. Кадрові пертурбації — це, в кращому випадку, боротьба з конкретним корупціонером, а не з корупцією як із системним злоякісним суспільним явищем.

Задля вирішення всього комплексу проблем протидії корупції необхідно забезпечити радикальний оперативний фінансовий контроль у всіх сферах і на всіх етапах використання державних коштів і державного майна. Насамперед, необхідно запровадити процедури відстеження відповідності (в тому числі й з використанням непрямих методів) задекларованих доходів та реальних витрат посадових осіб, особливо вищого ешелону влади. Це не порушуватиме принцип невинуватості особи, а запровадить важливі механізми стримування й противаг можливим зловживанням повноваженнями і службовим становищем, які криються у самій адміністративній природі кожної влади.

Контрольований, чесний і професійний чиновник — хіба це загальнозрозуміла для кожного українця ідея, історично вироб-

лена в нашому суспільстві внаслідок кризи якості національної політичної еліти, нестачі досвіду урядування й самостійного суспільного розвитку?!

В країнах зрілої демократії кожен факт тіньового лобіювання й зловживання владою і службовим становищем миттєво потрапляє у простір уваги ЗМІ та відповідних компетентних органів. Після цього на кар'єрі посадовця, що сплутав державні й особисті інтереси, фактично можна поставити хрест...

Застосування непрямих методів відстеження й оцінки відповідності задекларованих доходів і реальних витрат посадових осіб органів влади в Україні, з огляду на масштаби поширення корупції та її загрозу національній безпеці, є цілком актуальним і необхідним управлінським кроком. У розвинених правових державах діють досить категоричні норми, які служать непрохідним бар'єром проти поширення корупції в органах влади.

Як свідчить світова практика, окрім непрямих методів, не існує достовірніших інструментів порівняння величин доходів і витрат посадової особи, що виконує функції держави й наділена владними повноваженнями і доступом до суспільних ресурсів. Для реалізації цієї ідеї у структурі ДПАУ доцільно створити відповідний підрозділ, що здійснюватиме подібне відстеження й оціночне порівняння доходів і витрат посадовців, адже без належної інституціоналізації політики обмеження й запобігання корупції, без адекватних і ефективних управлінських засобів цю проблему подолати не вдасться.

Водночас мусить існувати спеціалізований доступний для кожного громадянина веб-портал, де можна буде в будь-який час ознайомитися із задекларованими доходами й реальним матеріальним становищем посадових осіб держави, їх активами й пасивами.

Люди, що обіймають владні посади і наділяються функціями держави, мають бути готовими до посиленого й постійного контролю за своєю діяльністю, в тому числі — за своїми офіційно задекларованими доходами й фактичними витратами та матеріальним становищем. За відсутності таких методів контролю й відстеження офіційні декларації про доходи посадовців в Україні були й надалі залишатимуться «кривим дзеркалом», «фіговим листком» для прикриття реального стану справ, «арифметичним театром» для народу.

Ось ще одна невеличка, але важлива грань української національної ідеї — ідея наближеності й невід'ємності влади і народу, демократичності й відкритості їхніх відносин, що

має, до речі, конкретні національні історичні традиції, адже, скажімо, в добу Козацької демократії кожен рядовий козак міг завдяки власній праці й таланту піднятися на найвищі щаблі соціальної й військової ієрархії.

* * *

З метою подолання корупції, забезпечення ефективності використання суспільних ресурсів бюджетне планування й фінансування програмних заходів має супроводжуватися зовнішнім експертно-громадським наглядом і контролем з метою усунення можливостей корупції та неефективного використання бюджетних коштів, підвищення актуальності й результативності програмних заходів, забезпечення їх позитивних соціально-економічних результатів.

Для цього слід суттєво підвищити статус Рахункової палати України, що має оперативно реагувати на кожен підозрілий випадок і факт використання бюджетних коштів. Доцільно запровадити режим щоденного контролю фінансової дисципліни влади та публікувати щотижневий публічний звіт Рахункової палати з результатами оцінки поточного використання бюджетних коштів.

Документи, що підтверджують державні видатки й трансакції державного казначейства, доцільно (як це відбувається у демократичних країнах) оперативно оприлюднювати в режимі он-лайн, адже суспільство, як платник податків, має право знати, в який саме спосіб і наскільки ефективно використовуються результати його праці. Хіба ця ідея не близька й зрозуміла кожному платнику податків, кожному громадянину, що є конкретним носієм національної ідеї, і без урахування інтересів, сподівань і прагнень якого існування й відтворення цієї глобальної суспільної ідеї неможливе в принципі!

Звичайно, важливу роль у кристалізації національної ідеї в Україні повинна відіграти державна інформаційна й культурна політика, яка поки що не має чітких системних обрисів і таких управлінських ознак, що послідовного відтворювали б цінності й пріоритети суспільного розвитку. Нам необхідно здійснювати поступовий ціннісно-культурний перелом у національній суспільній свідомості, формуючи в ній дух непримирності й негативного ставлення до всіх шкідливих соціальних явищ — неробства й споживацтва, корупції й легкої наживи, а натомість культивувати цінності чесної праці, розумного підприємницького ризику, творчої самореалізації, поваги до ближнього, унікальності й невичерпності потенціалу кожної людини і т. д.

Основою антикорупційної практики має стати така система відносин між владою і громадянським суспільством, у якій явища корупції, казнокрадства, службових зловживань вважатимуться аморальними й стратегічно невігідними. Щоправда, теперішній рівень організаційної культури національної влади приблизно відповідає рівневі самоорганізації української громади. Вони все ще вкрай недостатні для забезпечення сталого суспільного розвитку. Але влада і суспільство — це сполучені судини. Якщо ми, громадяни, носії й виразники національної ідеї, не навчимося організовано впливати на владу й контролювати губернаторів, міських голів, депутатів міських і районних рад тощо, ми й надалі матимемо ту політичну еліту, яка буде симетричною нашій громадянській пасивності й інертності.

* * *

Насамкінець, підсумовуючи й збираючи в один кристал усі окреслені грані національної ідеї, згадаю випадок з історії. Колись Єлизавета запитала графа Шувалова, якою має бути національна ідея Російської імперії, на що він відповів, що це добробут власного народу. Ми добре пам'яємо першу національну ідею Кравчука — Кучми — розбудова держави, відродження національної мови й культури. Далі виникла ідея Віктора Ющенка про європейський вектор розвитку України.

Але, на мою думку, *добробут українського народу і кожного його громадянина*, чи то українця, чи єврея, чи молдаванина, чи турка, що мешкає в Україні, — *це саме та універсальна й функціонально спроможна національна ідея, яка кристалічно-правильно об'єднує в собі всі необхідні ідейні грані й сплітає в один енергетичний вузол сподівання й прагнення кожної людини.*

Я переконана, що добробут і розквіт українського народу, верховенство національних інтересів — це ті цінності, які можуть стати продуктивною національною ідеєю, що об'єднає й консолідує наше суспільство, створить внутрішні орієнтири й рушії його розвитку та забезпечить Україні гідне місце у світовій економічній, політичній і культурній спільноті.

Кужель Олександра Володимирівна — кандидат економічних наук, президент аналітичного центру «Академія», координатор Комітету громадського контролю.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ, ВИЗНАЧЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто сутність поняття «національна ідея» та проаналізовано наявні підходи до її визначення. Автор формулює головні вимоги до національної ідеї та пропонує шляхи її реалізації.

Проблема обґрунтування національної ідеї загострюється на етапах становлення незалежних держав та у кризові періоди їх розвитку. Саме такий час переживає й Україна. Вирішення цієї проблеми залежить насамперед від наявності в суспільстві спільної позиції у тлумаченні сутності поняття «національна ідея».

У суспільній думці сьогодні немає загальноприйнятого погляду на сутність цього поняття. Наведемо та проаналізуємо найбільш цікаві з існуючих підходів. Так, побутує думка, що національна ідея — це чітко сформульований спільний інтерес абсолютної більшості громадян, який об'єднує їх на шляху до спільної мети. Інші вважають, що національна ідея — це фундаментальна ідея, за допомогою якої досягається єдність дій різних соціальних груп. Поширеною є точка зору на національну ідею як інтегративний чинник суспільного життя країни. Національну ідею називають також:

- цивілізаційним атрактором розвитку країни;
- метою, що є основою розвитку народу, яка в кризові періоди здатна вивести його з небезпечного стану;
- тим, чого народ хоче досягти найближчим часом, що є глибинною об'єднувальною основою суспільства і держави;

- духовним орієнтиром суспільного життя;
- метою нації;
- засобом мобілізації нації для реалізації того чи того національного проекту;
- конкретною прагматичною метою;
- ідеєю оптимальної поведінки людини на користь собі та суспільству;
- проявом народного духу;
- рушійною силою розвитку країни;
- загально визнаною цінністю;
- визначенням стратегії розвитку держави;
- наявною політичною та релігійною орієнтацією;
- поєднанням архетипу та свідомості нації;
- дороговказом національного відродження й розвитку;
- гармонізатором та орієнтиром усіх сфер буття на розв'язання конкретних завдань;
- відбитком національної свідомості та комплексом почуттів і соціально-філософських надбудов, що відображають прагнення народу стати самовладним рушієм історичного поступу;
- відповіддю — чим нація була, чим вона є зараз та чим вона хоче бути в майбутньому;
- спільною метою та довгостроковою стратегією розвитку суспільства;
- масово шанованими в суспільстві цінностями та пріоритетами, які є частиною характерних рис, ментальності нації;
- інтелектуально окресленими, свідомо й чітко сформульованими духовними основами буття етносу — його автентичності, цінності, історичної спрямованості, сенсу життя та місця поміж народами.

Деякі фахівці вважають, що національна ідея — це гласний договір між громадянином і державою про взаємні обов'язки та гарантії, принципи особистого та суспільного життя, етична платформа, яка дає змогу людині відносити себе до певної нації й відчувати гордість за цю належність.

Аналіз наведених положень свідчить, що вони характеризують сутність та функції національної ідеї. Сутність національної ідеї характеризують поняття «спільний інтерес», «спільна мета», «мета нації», «конкретна прагматична мета», «загально визнана цінність». Функції національної ідеї характеризують поняття «об'єднання на шляху до спільної мети», «досягнення єдності дій», «інтеграція суспільного життя», «духовний орієнтир суспільного життя», «прояв народного духу»,

«цивілізаційний аттрактор», «засіб мобілізації нації», «рушійна сила розвитку країни», «визначення стратегії розвитку країни», «гармонізація усіх сфер буття», «відбиток національної свідомості», «договір між громадянином і державою».

На наш погляд, сутність національної ідеї найбільш повно та яскраво характеризує поняття «мета нації». Можна припустити, що коли національна ідея правильно визначена й відбиває об'єктивні потреби громадян та суспільства, то вона виконуватиме всі перелічені функції.

Для обґрунтування національної ідеї важливою умовою є визначення вимог до неї. Бажано, щоб ці вимоги мали аксіоматичний характер. Спробуймо сформулювати головні вимоги до національної ідеї.

По-перше, національна ідея повинна відповідати потребам переважної більшості громадян країни. Навіть незначний відсоток налаштованих проти національної ідеї може дестабілізувати суспільну ситуацію та унеможливити її реалізацію.

По-друге, національна ідея має бути корисною як для держави, так і для її громадян. Саме поєднання зусиль цих суспільних чинників є запорукою реалізації національної ідеї.

По-третє, національна ідея має бути привабливою для більшості громадян. Ця особливість дає змогу реалізувати її мобілізуючу та об'єднуючу функції. Реалізація даного положення значною мірою залежить від засобів позиціонування національної ідеї.

Четверта вимога до національної ідеї — вона має бути зрозумілою, доступно викладеною. Без цього неможлива реалізація попередньої вимоги, і це є умовою однакового розуміння кожним членом суспільства, про що йдеться.

П'ята вимога: національна ідея має бути масштабною й такою, що її важко досягти.

Шоста вимога: національна ідея має містити формулу успіху. Реалізація національної мети має бути спрямована на покращення стану громадян країни.

Сьома вимога: бажано, щоб національна ідея могла бути реалізована впродовж життя одного покоління. Ця вимога є умовою її привабливості для громадян.

Восьма вимога: національна ідея повинна виконувати функцію консолідації суспільства. Якщо ідея, яку пропонують суспільству, породжує ворожнечу, суперечності, конфлікти, то вона не може мати статусу національної.

Дев'ята вимога: національна ідея має враховувати наявний та бажаний стан суспільства, бути своєчасною та прогностич-

ною. Вона пов'язує сьогодення, з його проблемами та складнощами, з майбутнім покращенням життя людей.

Десята вимога: національна ідея має бути реальною, передбачати наявність засобів її реалізації. Як відомо, мети без засобів її реалізації не існує. Тому, якщо суспільству пропонують ідею, яка за даних обставин не може бути реалізована, то вона не може мати статусу національної ідеї.

Одинадцята вимога: національна ідея повинна сприяти соціальному прогресові суспільства. Поліпшення життя окремої людини значною мірою залежить від позитивних змін у суспільстві, тому під час обґрунтування національної ідеї слід враховувати не тільки її особистісну, а й суспільну спрямованість.

У зв'язку з тим, що реалізація національної ідеї вимагає тривалого терміну, впродовж якого при владі можуть бути представники різних політичних сил, то необхідність її постійної підтримки передбачає, щоб вона стояла над ідеологічними, етнічними, культурними відмінностями різних соціальних груп. Це дванадцята вимога до національної ідеї.

Якщо ідея, що пропонується як національна, не відповідає лише одній з наведених вимог, то вона не може бути запропонована суспільству й реалізована.

Чітке визначення сутності та вимог до національної ідеї створює умови для аналізу тих ідей, які пропонуються суспільству. Суспільна практика свідчить, що найчастіше порушується перша вимога й пропонується ідея, яка не може бути прийнята більшістю громадян України. Дуже часто «національну ідею» використовують у політичній боротьбі для отримання ідеологічних дивідендів, а не для покращення життя людей.

Визначення сутності та вимог до національної ідеї звужує поле пошуку в процесі її обґрунтування й забезпечує більшу цілеспрямованість та ефективність цього процесу.

У наш час суспільству пропонується низка ідей, жодна з яких ще не отримала статусу національної. Це вступ України до ЄС та НАТО, якість життя, європейські стандарти життя, заробітна плата, могутня українська держава, побудова інформаційного суспільства, конкурентоспроможність, «Україна — це Я», «патріотизм, держава, суспільство», «самостійна демократична незалежна держава», «незалежна держава, соборність», «досягнення кожним українцем рівня Людини як за своїми чеснотами, так і за своїм призначенням», «Власність. Праця. Державність. Справедливість».

Вступ України до ЄС та НАТО останнім часом є предметом постійного обговорення та політичної боротьби. Але ці завдання не дістають підтримки переважної більшості громадян країни і не можуть виконувати функцію національної мети, тому що вони є засобом, а не кінцевим результатом колективних зусиль.

Такі цілі, як заробітна плата, побудова інформаційного суспільства є вужчими й не дуже масштабними, тому не можуть виконувати більшості із функцій національної ідеї.

До однієї групи можна віднести такі цілі, як «могутня українська держава»; «патріотизм, держава, суспільство»; «самостійна демократична незалежна держава», «незалежна держава, соборність». Такі цілі орієнтовані переважно на інтереси держави, окрім того, вони вже частково реалізовані, тому не можуть бути привабливими, інтегруючими та мобілізуючими.

На пильнішу увагу заслуговують такі цілі, як європейські стандарти життя, конкурентоспроможність, «Власність. Праця. Державність. Справедливість». Вони відповідають більшості з наведених вимог до національної ідеї. Вони є масштабними, дають можливість поєднувати інтереси як громадян, так і держави, передбачають різнобічне поліпшення суспільного життя.

Важливою умовою впливу національної ідеї на розвиток суспільства є забезпечення її сприйняття переважною більшістю громадян країни. У реалізації цього завдання можливі дві логіки. Перша передбачає розробку національної ідеї представниками політичної еліти та її поширення в суспільній свідомості за допомогою засобів масової інформації. Друга передбачає організацію широкого обговорення проблеми розробки національної ідеї та залучення представників різних соціальних груп до її обґрунтування. Кожна з цих логік має свої переваги та недоліки. Перша забезпечує стисліші терміни розробки національної ідеї, але містить реальнішу можливість позиціонування ідеї, яка може бути не підтримана більшістю громадян. Друга передбачає триваліші строки розробки національної ідеї, але завдяки масовій участі громадян у її обговоренні полегшує завдання її поширення та забезпечення прийняття суспільством.

Національна ідея є духовним явищем, її просування передбачає вплив на свідомість громадян. Такий вплив забезпечує психологічне прийняття ідеї та певні зміни у поведінці людей.

Громадян, орієнтованих на участь у реалізації національної ідеї, характеризують такі особливості:

- мотиваційно-психологічна готовність до реалізації національної ідеї;
- когнітивно-прикладна готовність до реалізації національної ідеї;
- ціннісно-орієнтаційна єдність представників різних соціальних груп;
- активність у реалізації національної ідеї.

Але в сучасних соціальних умовах національна ідея не може бути реалізована без участі держави, тому наступним кроком, який передувє безпосередній реалізації національної ідеї, є розробка національних програм з її реалізації. Так, наприклад, якщо в суспільстві буде прийнята ідея досягнення європейських стандартів життя, то її реалізація вимагає поступового реформування економіки, системи охорони здоров'я, освіти, комунального господарства, заробітної плати, пенсійного забезпечення, правових відносин тощо. У кожному з цих напрямів необхідна розробка національних програм і відповідне законодавче та фінансове забезпечення їх реалізації.

Принциповим для реалізації національної ідеї є питання про те, держава чи громадськість виконуватиме провідну функцію у цьому процесі. Суспільна практика свідчить, що в тоталітарних авторитарних державах цей соціальний інститут відбиває інтереси тільки окремих груп громадян, тому просування та реалізація загальнонаціональної ідеї значно ускладнюється. У такій ситуації провідну роль у ствердженні національної ідеї відіграє громадськість, а сам цей процес стає процесом демократизації суспільного життя.

У країнах, побудованих на принципах демократії, питання пріоритетності якоїсь із сторін – держави чи громадськості – в реалізації національної ідеї не є таким гострим. Ефективність цього процесу в таких умовах більшою мірою залежить від того, наскільки взаємно узгодженою та спільною буде діяльність громадськості та держави. На наш погляд, тільки єдність суспільної свідомості, активності людей та діяльності держави може стати запорукою прийняття й реалізації національної ідеї.

Хриков Євген Миколайович – доктор педагогічних наук, професор, директор Інституту післядипломної освіти Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка.

Леонід Залізник

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ ОЧИМА СЕМЮЕЛЯ ХАНТИНГТОНА ТА УКРАЇНЦІВ

У статті розглядається історія стосунків України з європейським Заходом та євразійським Сходом, а також деякі реалії та міфи цивілізаційного вибору українців.

До написання цієї статті підштовхнула популярна передача «Свобода слова», яку транслювало українське телебачення в жовтні 2006 р. На неї запросили автора культової праці сучасних геополітиків «Кінець історії» американського філософа Френсіса Фукуяму. Один із провідних дипломатів України почав свій виступ заявою, що цю популярну серед інтелектуалів світу роботу він придбав по дорозі в студію, де нарешті має нагоду з нею ознайомитись. Ведучий програми зауважив, що це можна було зробити й раніше, бо згаданий бестселер політології вийшов друком ще до набуття Україною незалежності, а саме 1989 р.

Очевидно, тривала геополітична невизначеність України, яка ось уже 15 років балансує між Сходом і Заходом, є прямим наслідком слабкості і невизначеності нашої політичної еліти. Згадайте промовисту фразу Президента незалежної України Леоніда Кучми: «Скажіть, що будувати, і я вам усе побудую». Дуже відомий історик сучасності Семюель Хантингтон писав: «Лише розуміючи реальний світ державні політики можуть конструктивно змінити його» [19]. Як українські політики можуть адекватно реагувати на виклики сучасності, якщо вони знайомляться з доленосними геополітичними концепціями за 20 років по тому, як про них дізнається світ?

Цивілізаційна концепція історії людства

З розпадом Радянського Союзу застаріла марксистська парадигма стадіальності розвитку людства поступилася місцем на пострадянському просторі сучасному цивілізаційному підходу до всесвітньої історії. Слідом за його батьками Освальдом Шпенглером [20] та Арнольдом Джеймсом Тойнбі [15] сучасні історики та політики розглядають всесвітню історію як боротьбу кількох світових цивілізацій між собою за місце під сонцем. Цивілізації — це групи історично споріднених країн, які об'єднують у конкурентному змаганні з сусідами спільна доля, культура, традиції. Вважається, що протягом ХХ ст. співіснували 7 цивілізацій: японо-корейська, китайська, індійська, мусульманська, латиноамериканська, західнохристиянська з філією у Північній Америці (США, Канада) та східнохристиянська. На пострадянських просторах дві останні більше відомі під назвами європейської та євразійської цивілізацій.

Кожна цивілізація проходить власний життєвий шлях. Народившись від згасаючої попередниці, вона міцнішає, досягає розквіту, втрачає міць і, врешті-решт, дезінтегрується, нерідко лишаючи після себе дочірні цивілізації. Так, греко-римська цивілізація, за А. Тойнбі, пройшла понад тисячолітній життєвий шлях і породила дві дочірні — західно- та східнохристиянську цивілізації, які з часів розвиненого середньовіччя активно конкурують між собою. Перманентне мирне змагання між цивілізаціями в галузі економіки, технології, культури, ідеології періодично набувало збройної форми цивілізаційних походів. Наприклад, євразійська експансія проти Заходу набувала різних історичних форм: татаро-монгольської навали XIII ст., Північної війни за Балтію Петра I, анексії Польщі кінця XVIII ст., походів більшовиків на Польщу в 1919 р. і в Прибалтику, Західну Україну та в Центральну Європу перед Другою світовою війною та після неї. Захід відповідав євразійцям експансією тевтонських хрестоносців та їх послідовників XIII — XVIII ст. у Прибалтику. До цивілізаційних війн слід віднести чотири походи Заходу проти Росії як стрижневої країни євразійської цивілізації: похід поляків на початку XVII ст., Наполеона 1812 р., два походи німців у ХХ ст.

Загибелі цивілізації передують постання її світової держави, яку А. Тойнбі назвав золотою осінню, або бабиним літом, згасаючої цивілізації. Світовою державою греко-римської цивілізації була Римська імперія, а православної, чи євразійської, —

Російська імперія, що на останній фазі розвитку була представлена Радянським Союзом. Розпад згаданих імперій символізував дезінтеграцію відповідних цивілізацій. Отже, з позицій цивілізаційного підходу сучасна Російська Федерація є реліктом згасаючої східнохристиянської, чи євразійської, цивілізації, що не витримала конкуренції з динамічнішою та ефективнішою західнохристиянською, чи європейською (Шпенглер, Тойнбі, Залізник [15]).

А. Тойнбі вважав переможцем цивілізаційних змагань ХХ ст. західнохристиянську (європейську) цивілізацію, яка запропонувала світові найбільш ефективну соціально-економічну модель. Підґрунтям останньої є приватна власність як основа ефективної і динамічної ринкової економіки. Економічна незалежність власника робить його самодостатньою особистістю, здатною протистояти узурпації влади державою. На цьому ґрунті базується механізм європейської демократії (розподіл влади, парламентаризм і т. п.), що робить європейські країни багатими, безпечними для сусідів і відносно комфортними для людини.

Цей спосіб виробництва К. Маркс називав античним, або європейським, тоді як спосіб виробництва східнохристиянської, або євразійської, цивілізації він же визначив як азійський. Останній заперечує приватну власність, а значить і ринкову економіку (капіталізм). Все у централізованій державі належить верховному лідеру (імператору, фараону, царю тощо), представником якого на місцях є державне чиновництво. Громадяни не мають приватної власності й абсолютно залежать від держави, яка набуває форми азійської деспотії.

Античні автори визначали раба як людину, позбавлену майна. Оскільки приватна власність не властива азійському способу виробництва, то останній з часів єгипетських фараонів продукував рабство у різноманітних формах. Оскільки, за К. Марксом, «труд раба не буває продуктивним», то суспільства такого типу в наш час не витримують конкуренції з багатими країнами з динамічною ринковою економікою. У цьому головна причина краху Радянського Союзу з його архаїчною, неринковою економікою, яка базувалася на примусовому азійському способі виробництва, що зародився на Стародавньому Сході ще у часи будівництва єгипетських пірамід.

Відповідно принципово новим підходам до світової історії на пострадянських просторах трансформувалися, набуваючи сучасного «цивілізаційного» іміджу, і численні історичні міфи, які залишилися в спадщину від старої імперської історіографії.

Серед них і ніким не доведений неоколоніальний міф про цивілізаційну належність українців не до Європи, а до Євразії. Численні праці сучасних російських авторів твердять про нібито незаперечну цивілізаційну орієнтацію України протягом усього її історичного шляху, починаючи з Київської Русі, не на Європу, а на Євразію, цивілізаційним центром якої є Москва. Тривала пропаганда імперською Москвою цих політизованих ідей спричинила їх поширення не тільки на пострадянському просторі, а й серед частини істориків та політологів Заходу.

«Розколота Україна» Семюеля Хантингтона

Відомий американський дослідник С. Хантингтон у геополітичному трактаті «Війна цивілізацій», який вперше вийшов друком 1993 р., відніс Україну до розколотих між двома цивілізаціями країн. Спираючись на карту електоральних симпатій виборів Президента України 1994 р. (рис., с. 71) вчений визначив лінію розколу між одвічно православним, на його думку, південним сходом України і уніатським заходом, до якого, відповідно до згаданої карти, увійшли також Київщина, Черкащина та Вінниччина. Цю лінію розколу, як і належність до православної цивілізації територій на схід і південь від неї, С. Хантингтон вважав одвічними в Україні, бо виводив православну, чи євразійську, цивілізацію безпосередньо з Київської Русі. Він вважав останню дуже специфічним утворенням «з самотутнім корінням», принципово відмінним від власне європейських держав [19]. Одвічність цивілізаційного розколу України дала підстави вченому дійти висновку про нестабільність української державності й навіть можливість розколу країни [19].

Зрозуміло, що такі не зовсім втішні для прибічників незалежної України висновки авторитетного західного вченого надихнули багатьох сучасних «собирачів російських земель» на далекосяжні геополітичні проекти щодо повернення в лоно «Великої Росії» якщо не всієї України, то хоча б її східної, православної частини. На жаль, на ці поки що віртуальні геополітичні виклики українській незалежності так і не пролунало належної відповіді з боку українських науковців та політиків. А сказати є що. Адже далекий від історії Східної Європи С. Хантингтон лише побіжно торкнувся України, а всі його безперечно цікаві й важливі твердження фактично по-

збавлені серйозної аргументації. Визнаючи важливість російсько-українських відносин для Європи загалом і для Східної Європи зокрема, вчений присвятив Україні усього 4 сторінки тексту з монографії обсягом 600 сторінок, чого явно недостатньо для аргументації його далекосяжних висновків та прогнозів.

Як відомо, Московське царство, Російська імперія та Радянський Союз становили собою послідовні історичні форми окремої локальної цивілізації, яка в сучасній літературі відома під різними назвами. А. Тойнбі називав її східнохристиянською, сучасні російські історики звуть євразійською, а С. Хантингтон — православною або російською.

Наголос американського вченого на конфесійному аспекті, зокрема православ'ї, як визначальному факторі входження країн у євразійську цивілізацію, не витримує критики. Зокрема, викликає заперечення пояснення С. Хантингтоном одвічного (на його думку, з часів Київської Русі) розколу України протистоянням православних та підлеглих Риму уніатів. Адже за Київської Русі не було не тільки унії чи якоїсь іншої форми підпорядкування Риму церкви Галицько-Волинського князівства, а й самого православ'я у сучасному розумінні слова.

А чи була насправді православною Київська Русь, яку американський вчений вважає фундаментом і першим історичним етапом православної цивілізації? Всупереч відомій легенді Володимир Святий не міг свідомо обирати для Русі православ'я з-поміж інших релігій. Хрещення Русі Володимиром відбулося за 76 років до відокремлення у 1054 р. східного християнства на чолі з Константинополем від підпорядкованої Риму західної церкви. До цього часу Русь належала до єдиної апостольської церкви і проголошення константинопольським патріархом анафemi Папі Римському не могло одразу трансформувати Київську митрополію у щось принципово відмінне від західного християнства. Відмінності православ'я від католицизму накопичувалися поступово упродовж останнього тисячоліття, до того ж, як правило, мали формальний, обрядовий характер. Своєрідність московського православ'я, що нині домінує на пострадянських просторах, формувалася у пізньому середньовіччі в Московському царстві. Її тоталітарну специфіку та антизахідний пафос абсолютно неправомірно екстраполювати не тільки на княжу, але й на козацьку Україну XVI—XVII ст.

До того ж формальний розкол християнської церкви стався у рік смерті Ярослава Мудрого, тобто фактично на порозі

занепаду Київської Русі, коли вона розпалася на удільні князівства. Інакше кажучи, княжі Київ, Чернігів та Галич не були православними у сучасному розумінні цього слова, а фактично належали до єдиної на той час апостольської церкви.

Отже, православність Київської Русі викликає великі сумніви. Цього непевного фактора замало для включення контрольованих княжим Києвом земель Південної Русі-України X—XIII ст. до православно-євразійської цивілізації. Взагалі, С. Хантингтон перебільшує роль православ'я як визначального фактора належності до євразійської цивілізації. Він справедливо наголошує, що традиція залежності духовної влади митрополита від світської влади князя (цезаро-папізм), привнесена на Русь разом із візантійською версією християнства, створила певне підґрунтя для закорінення у Східній Європі у пізніші часи азійського деспотизму. Однак якщо цей фактор такий важливий, чому деспотизм не закоренився в інших православних країнах, зокрема на землях колишньої Візантії у Греції, а також у Болгарії і Румунії? Чому батьківщина православ'я Греція та Болгарія, звідки родом найвидатніші місіонери християнства східного обряду Кирило й Мефодій, не тільки ніколи не входили до євразійської цивілізації, а навіть приєдналися до Європи, яка є цивілізаційним антиподом євразійців?

З другого боку, як можуть органічно входити до православної цивілізації упродовж сотень років зовсім не православні народи: мусульмани Центральної Азії та Кавказу, католики фіни, естонці, поляки, буддисти буряти? За саркастичним висловлюванням сучасного російського геополітика С. Переслєгіна, С. Хантингтон назвав Росію «православною цивілізацією, очевидно, за домовленістю з РПЦ, адже серйозно ставиться до релігії менше 10 % її населення, з яких не більше 1 % здатні зрозуміло пояснити, чим православні відрізняються від католиків» [11].

С. Хантингтон та переважна більшість сучасних геополітиків Росії проводять кордон між цивілізаціями Європи та Євразії по рубежу між католицизмом та православ'ям, тобто по східному кордону Польщі. Напрошується запитання: якої Польщі? Часів Данила Галицького, який заснував руські міста Холм та Перемишль, що нині є польськими? Чи Речі Посполитої початку XVII ст., яка охоплювала Сумщину, Полтавщину, Надпоріжжя?

Сказане дає підстави для висновку, що визначальним, консолідуючим фактором євразійської цивілізації було зовсім не православ'я, а щось інше.

Про слабкість позицій С. Хантингтона в розумінні механізмів становлення і розвитку православної, або російської (за його термінологією), цивілізації свідчить суттєва розбіжність його концепції з поглядами видатних російських філософів, істориків, письменників, геополітиків (Г. Федотов, М. Бердяєв, М. Трубецької, О. Толстой, М. Покровський, Л. Гумільов та ін.), які знали історичні реалії Східної Європи значно краще, ніж американський учений. Як відомо, вони заклали фундамент альтернативної до києворуської концепції походження євразійської цивілізації і виводили її не з княжого Києва, а з монгольських Сарая та Каракорума.

Якщо американський дослідник наголошував на православ'ї, візантійських впливах та своєрідності Київської Русі [19] як визначальних факторах становлення православної, або євразійської, цивілізації, то російські євразійці, починаючи з князя Миколи Трубецького [16] та Георгія Федотова [18] і аж до Льва Гумільова і сучасних геополітиків Москви, вважають її прямим спадкоємцем імперії Чингісидів. Вона успадкувала і реалізувала в нових історичних умовах принесені монголами із завойованого ними Китаю принципи ефективного управління величезною імперією, в якій співіснували різноманітні народи Азії та Східної Європи. Саме завдяки монголам геополітичний центр Східної Європи був перенесений з Києва спочатку до Сарая, а потім до Москви, де є зараз [2]. Як сказав М. Трубецької [17]: «Російська держава... є наступником, спадкоємцем і продовжувачем великої справи Чингісхана».

Ці ідеї давно сповідують і розвивають провідні російські філософи, історики, поети. Згадайте слова Олександра Блока: «Да, скифы — мы! Да, азиаты — мы, с раскосыми и жадными очами» або демонстративно золотоординський псевдонім російської поетеси Горенко-Ахматової, яка була матір'ю одного з провідних євразійців Росії Льва Гумільова. Навіть К. Маркс у роботі «Таємна дипломатична історія XVIII століття» підкреслював азійське коріння Російської імперії: «Московська держава зародилася у принизливих умовах монгольського рабства і є типовим прикладом східного деспотизму».

Однак, визнаючи євразійську цивілізацію на чолі з Московою прямою наступницею Золотої Орди, геополітики сучасної Росії й надалі вважають Київську Русь першим історичним етапом євразійства. Якщо останнє принесли у Східну Європу монголи 1240 р., то як княжий Київ X – XIII ст. міг бути носієм того ж євразійства?

Схожа за своєю абсурдністю ситуація склалася і з етногенезом росіян, початок формування яких провідні російські історики та етнологи датують XII ст. «Великоросс вышел на арену истории вместе с князем Андреем Боголюбским» (тобто у другій половині XII ст.), — писав В. Ключевський ще 100 років тому. Однак і нині сучасна еліта Росії вважає Київську Русь, що постанала за 300 років до появи росіян, першою державою останніх. Все це свідчення заполітизованості й необ'єктивності багатьох історичних викладок російських колег щодо історичного місця та цивілізаційної належності Південної Русі та її прямих спадкоємців українців. Нова Росія не поспішає прощатися зі старими імперськими міфами відносно справжніх історичних спадкоємців Київської Русі. Натомість витворюються нові міфи, що відповідають новомодним історичним концепціям і хворобливим маренням прибічників відродження Російської імперії.

Тому, незважаючи на очевидну суперечливість і навіть абсурдність своїх тверджень, переважна більшість сучасних російських геополітиків і надалі вважає першою фазою євразійської цивілізації (ЄАЦ) Київську Русь. Московське царство, яке постанало фактично як улус Золотої Орди, реалізувавши її державні та ідеологічні засади, вважається одночасно прямим спадкоємцем імперії Чингісидів і Київської Русі. Російська імперія була формою існування ЄАЦ у XVIII – XIX ст. Радянський Союз, як чергова трансформація Російської імперії, фактично був світовою державою тієї ж цивілізації на заключному етапі її існування. Як розпад Римської імперії, що була світовою державою греко-римської цивілізації, символізував загибель останньої, так розпад СРСР, по суті, становив дезінтеграцію ЄАЦ, згасаючим реліктом якої є сучасна Російська Федерація.

У цій схемі офіційних російських істориків, що останнім часом посилаються на авторитет С. Хантингтона, Україні відведено місце споконвічної і органічної частини євразійської цивілізації з моменту її виникнення за доби Київської Русі. Чи насправді це так і чи відповідає зазначена схема історичній реальності? Немає сумніву, що на момент розпаду Радянського Союзу ми були частиною євразійської цивілізації. Однак як і коли ми в ній опинилися: у княжу добу, в момент укладання Переяславської угоди чи пізніше? Що про це говорить аналіз історичних джерел?

Україна і Європа

Твердження про споконвічне євразійство українців не таке однозначне, як запевняють російські геополітики, бо супере-

чить численним історичним фактам. Їх неупереджений аналіз свідчить про дуже давні органічні зв'язки України з Європою. Їх підґрунтя заклали греко-римські впливи на територію України, початок яких сягає VII ст. до н. е. Як відомо, середньовічна Європа постала на римському фундаменті в межах поширення його культурно-історичних впливів. Останні у Східній Європі територіально охоплювали Україну, куди ідея державності потрапила з античного Середземномор'я і реалізувалася в Київській Русі водночас з постанням інших середньовічних держав Європи. Ця перша українська держава за головними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а отже, органічною частиною молодого європейського цивілізаційного процесу [6].

Київська Русь виникла вздовж торговельного шляху з Балтії до Середземномор'я, що був східною частиною загальноєвропейської торговельної мережі. На теренах Русі-України поширилась європейська срібна монета динарій, що є переконливим доказом домінування торгово-економічних зв'язків західного спрямування. Як свідчать династичні шлюби київських князів, політичні зв'язки Русі були теж спрямовані на Захід. «Тестем Європи» зв'язки Ярослава Мудрого, найближча рідня якого була одружена з членами багатьох королівських династій Європи.

Прийняття загальноєвропейської релігії християнства духовно інкорпоровало Київську Русь у європейську духовну спільноту. Наголос євразійців на споконвічній з часів Святого Володимира київської принципівій конфесійній відмінності Русі від Заходу є явним перебільшенням. Як зазначалося, Київська Русь була християнською, але не православною в сучасному розумінні слова.

Татаро-монгольське нашествя 1237–1242 рр. перервало зв'язок з Європою північно-східної Володимиро-Суздальської Русі. Однак Новгород, Псков, Полоцьк, Київ, Галич продовжили свій розвиток в лоні Європи. В Україні монгольське іго тривало вдвічі менше, ніж на Верхній Волзі, а саме 126 р. — до поразки татар на Синіх Водах 1363 р. На цей час лідерство в Південній Русі перебало Галицько-Волинське князівство, яке було прямим нащадком та спадкоємцем княжого Києва. Данило Галицький установив найтісніші зв'язки з Польщею та Угорщиною. З метою організації хрестового походу проти татар він тісно контактував з Папою Римським, представник якого коронує князя як європейського короля. В державі поширилася латина, якою написані останні грамоти галицьких князів. Галицько-Волинське князівство економічно, політично

та культурно було пов'язане з Європою настільки тісно, що нерідко звалося в європейських хроніках королівством.

У литовсько-польський період XIV – XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Адже Литва та Польща були периферійно європейськими країнами. Європейська монета ходила в Україні з кінця X ст. до початку XVIII ст., тобто до правління І. Мазепи включно. Це переконливо свідчить про західні зв'язки української економіки упродовж розвиненого та пізнього середньовіччя.

У козацькі часи зв'язки України з Європою суттєво зміцнилися. Сама аграрна колонізація українських степів XVI – XVIII ст. була спричинена потужним розвитком Європи і зростанням попиту на українське збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію. Колонізація родючих земель лісостепової та степової України в умовах татарської небезпеки набула збройної форми. Тобто сам феномен українського козацтва пов'язаний з глобальними соціально-економічними процесами у пізньосередньовічній Європі. Сільськогосподарська продукція вивозилася на захід чумацькими валками через Краків та Гданськ. А чумакування – це оптова торгівля, різновид ринкової економіки, властивий ранньобуржуазній Європі.

Буржуазна революція, що прокотилася континентом у XVI – XVII ст., сягнула й України. Дослідники неодноразово відзначали її виразні риси в Хмельниччині. Показово, що лідер англійської буржуазної революції О. Кромвель привітав Богдана Хмельницького з перемогою. Після козацького повстання середини XVII ст. поміщицьке феодальне землеволодіння поступилося козацькій займанщині, що, по суті, була примітивною формою приватної власності на землю, на якій базується рушійна сила європейської цивілізації – ринкова економіка. На зміну феодальним помістям з кріпаками прийшло засноване на приватній власності на землю, найманій праці та оптовій торгівлі (чумакуванні) ринкове сільське господарство.

Проголошення козацько-гетьманської держави знаменувало початок становлення в Україні правового суспільства європейського типу, що передбачало невластиву євразійській цивілізації виборність посадових осіб. Обраний гетьман, полковник, сотник чи вїйт уособлювали владу на певній території лише до наступних виборів. Міста користувалися демократичним європейським магдебурзьким правом, яке передбачало виборність вїйта (мера) міста. Судову владу здійснювали незалежні від державної адміністрації суди на засадах Литовського статуту, що ґрунтувався на праві Київської Русі.

У козацькі часи Україна була країною європейської освіти та культури. Письменними були навіть селяни. Згадайте свідчення іноземця Павла Алеппського: «Мало не всі українці і більша частина їхніх жінок вміють читати». Особливо вражали іноземців багатоголосний партесний спів та знання українцями нотної грамоти. За зразками європейських університетів у Києві постав перший вищий навчальний заклад Східної Європи — Києво-Могилянська академія, яку закінчили більшість українських гетьманів та старшини. Чимало було випускників західних університетів. Серед освічених людей України поширилася латина — мова науки та міжнародного спілкування Західної Європи [10]. Нагадаю, що на той час значна частина оточення Петра I була взагалі неписьменною (наприклад, О. Меншиков).

Мистецтво розвивалося під потужним впливом європейського стилю бароко, що в Україні набув своєрідних форм, які отримали назву козацького бароко. До речі, ізольована від Європи Росія так і не створила власного стилю бароко й отримала його в готовому вигляді з України або безпосередньо з Європи у XVIII ст.

Насильницький відрив України від Європи розпочав Петро I своєю агресивною політикою державного меркантилізму. Він розорив українське купецтво, наказавши вивозити збіжжя з України на Захід лише через Ригу, Петербург і Архангельськ. Українські купці обкладалися непосильним митом, тоді як їхні російські колеги, що погоджувалися перебратися до Малоросії, отримали право на безмитну торгівлю. Щоб якось вижити, українське купецтво намагалося взяти у компаньйони росіянина. Наймали візниками росіян, бо з них на кордоні не брали мита. Паралельно була проведена жорстка грошова реформа, яка остаточно вирвала Східну Україну зі сфери обігу європейської монети та європейського ринку [5].

Такими жорсткими заходами розпочалося втягування козацької України в неринкове, кріпацьке господарство Російської імперії. Разом з тим видатний український історик та економіст О. Оглоблін переконливо показав, що українська економіка лишалася інкорпорованою в європейську не тільки у XVIII, XIX, а навіть на початку XX ст., аж до приходу до влади більшовиків.

Сумними віхами поглинення України деспотичною євразійською імперією було скасування Гетьманщини 1764 р., знищення Січі 1775 р., введення кріпацтва 1783 р., переведення

освіти, друкарства та церковної служби на російську мову. Символом поневолення Східної України Росією можна вважати імператорський указ 1801 р. про заборону будівництва церков у «малоросійському стилі», тобто в стилі козацького бароко. Проте Західна Україна, і насамперед Галичина, входила до складу європейських держав аж до середини ХХ ст. Спочатку це була Австро-Угорщина, а у міжвоєнний період Польща. Незважаючи на відсутність державного суверенітету, національний гніт, Галичина та Волинь зберегли тісні культурні та економічні зв'язки з Європою. Завдяки незрівнянно вищому рівню громадянських свобод у Галичині, порівняно зі Східною Україною, галичани зберегли національну українську свідомість. Її не вдалося знищити навіть жорстокими репресіями проти свідомих українців Західної України, які півстоліття проводила Москва після її загарбання 1939 р. Європейська національна свідомість галичан стала могутнім катализатором національно-визвольних змагань українців у наш час.

Отже, Україна остаточно була поглинена східноєвропейською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямий спадкоємець СРСР, лише в середині ХХ ст. з приєднанням Галичини до СРСР. Неупереджений аналіз історії Східної Європи спростовує імперський міф про Україну як споконвічну частину євразійської цивілізації, серцем якої є Москва. Навпаки, історичні факти переконливо свідчать, що опинилися ми в очолюваній Москвою євразійській спільноті зовсім недавно, не з власної волі, а внаслідок імперської експансії зі сходу.

Євразійська цивілізація і Росія

Якщо європейська цивілізація почала формуватися 1500 років тому в ранньому середньовіччі й базувалася на ринковому європейському виробництві, то євразійська з'явилася на сході Європи значно пізніше. Як зазначалося, класики євразійства М. Трубецької та Л. Гумільов вважали Московське царство XV ст. прямим історичним нащадком євразійської імперії Чингізидів. Нединамічна економіка ЄАЦ, яка базувалася на примусовій праці та запереченні приватної власності, створювала передумови для відставання, стагнації та неминучого краху суспільств, що на ньому базувалися.

Деспотичний державний устрій закорінився у Східній Європі лише в XIV—XV ст. з формуванням Московської цент-

ралізованої держави. Однак окремі елементи абсолютного самодержавства Андрій Боголюбський запровадив на Верхній Волзі ще в середині XII ст. Пізніше вони стали благодатним ґрунтом для закорінення тут золотоординського варіанта азійської деспотії, який принесли татари із завойованого Китаю.

У XIII ст. Русь стала полем битви двох цивілізацій. Якщо татари уособлювали Азію, то лівонський орден Прибалтики — Європу. Вибір на користь Азії першим зробив легендарний герой російської історії Олександр Невський. Усі свої сили він спрямовує не проти татар, що саме розгромили Київську державу, а проти експансії Європи на руські землі. Фактично своїми перемогами над шведськими та німецькими лицарями 1240 та 1242 рр. він захищав право Північно-Східної Русі на азійський шлях розвитку [8].

У XIII ст. у середньовічній Європі бурхливо розвивалася ремесло і торгівля, збагачуючи бюргерство, що протистояло абсолютній владі королів. Подібні процеси мали місце і на Русі, де розвиток ринкових відносин зумовив збагачення купецтва та міщан, які противились установленню абсолютної влади князя. Місто могло навіть вигнати князя і закликати на його місце іншого. В умовах конфлікту з міщанами, які не хотіли поділитися грошми і владою з князем, Олександр Невський спирається на татар. Останні, в свою чергу, були зацікавлені в князівській адміністрації як інструменті збору данини. Князь заходився стягати податки для Золотої Орди, за що отримав у розпорядження ярлик на велике княжіння і татарську кінноту. З її допомогою Невський жорстоко придушує антитатарські повстання в ряді міст Північної Русі, знищуючи паростки європейського способу виробництва і закладаючи підвалини азійської деспотії.

Головний удар татарської навали прийняли на себе міста Русі. Крім того, що були зруйновані ремесла і торгівля, міста стали головним джерелом данини для хана. Активну участь у її зборі слідом за Олександром Невським беруть князі, що починають виконувати роль намісників хана у поневоленій Русі. Відплив грошей загальмував розвиток ринкових відносин, призвів до відновлення натурального товарообміну. Припинилося накопичення капіталів і перетворення міщан на середньовічне бюргерство, в середовищі якого пізніше зародилися буржуазні відносини. Тобто татари загальмували розвиток міст на Русі. У Західній Європі він тривав у напрямі становлення ринкової економіки і правового суспільства [8].

Так на Русі була реалізована типова для величезної монгольської імперії державна модель. На підкорених територіях монголи не створювали з нуля власну адміністрацію, а спиралися на місцеву управлінську структуру. Головною функцією місцевої влади був збір данини, а завойовники лише здійснювали жорсткий військовий контроль поневолених регіонів.

Зроблений Олександром Невським вибір азійського шляху розвитку закріпився за московського князя Івана Калити (1325–1340 рр.), який уславився кривавими погромами повсталої проти татар Твері й став за це головою золотоординської адміністрації на Верхній Волзі. І. Калита «поєднував риси татарського блюдолиза і головного монгольського раба», — писав К. Маркс. За вірну службу ханові (збирання податків та придушення антитатарських повстань) він отримав право на приєднання до Москви сусідніх князівств. Так за допомогою татарської кінноти почалося «збирання» Москвою руських земель, на яких остаточно закріпився золотоординський варіант деспотії східного типу [12].

Навіть після перемоги над татарами на Куликовому полі 1380 р. Московське князівство фактично лишалося улусом Золотої Орди. В моду увійшов татарський одяг, знать переходила у мусульманство, а татарська мова стала мало не державною за Василя II. Державний устрій Московського князівства формувался значною мірою за золотоординськими стандартами. Це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, транспортного зв'язку, фінансової та грошової систем тощо. Навіть терміни «таможня», «казначейство», «ямщик», «деньги», «базар» — тюркського походження. На ранніх московських монетах присутні татарські написи. Грошову систему також запозичено з Орди. Це стосується як основних номіналів грошей (деньга, алтин та ін.), так і способів карбування монети. За золотоординською технологією в Москві карбували гроші з XIV ст. до 1699 р., коли Петро I європеїзував грошову систему імперії.

Молоде Московське князівство потребувало сильної армії. В ті часи неперевершеною ударною силою була татарська кіннота. Московські князі радо запрошували на службу татарську знать з дружинами, що осідали в столиці та інших містах держави. Саме тому серед російського дворянства так багато татарських прізвищ: Салтикові, Шереметьєви, Юсупови, Булакови, Басманови тощо. Ці періодичні ін'єкції татарської крові супроводжувалися трансплантаціями цілих військових

азійських структур. Наприклад, опричина була запозичена і перенесена на московський ґрунт Іваном IV з татарської військової практики.

Образний опис становлення московської деспотії східного типу під впливом Золотої Орди подає російський філософ Г. Федотов у книзі «Росія та свобода». «В самій московській землі вводять татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не ззовні, а зсередини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар ішли на службу до московського князя, вливаючись у ряди служивих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній пласт людності і вивозився до Москви, замінюючись прийшлими та служивими людьми. Без винятку викорчували всі місцеві особливості та традиції...

Всі стани були прикріплені до держави службою та тяглом. Людина вільної професії була явищем немислимим у Москві... Кріпосна неволя стала повсюдною саме тоді, коли вона відмирала на Заході. Рабство диктувалося не примхами володарів, а новим національним завданням: створення імперії на злиденному економічному підґрунті. Тільки крайньою напругою, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно розростаюча держава».

Не останню роль у формуванні московської деспотії відіграла церква. Загальновідому віротерпимість татар російський історик М. Покровський пояснює активним співробітництвом московського православ'я з татарами. Це було вигідно останнім, оскільки церква «молилася за хана». Правове становище церкви починають визначати ханські ярлики. Навіть після звільнення з татарської неволі московські церковники XV ст. підкреслювали свій високий статус, посиляючись на 7 ханських ярликів. Московська деспотія була створена значною мірою з допомогою маріонеткової церкви [12].

Однак класична модель східної деспотії, що спирається на бюрократично-військовий служивий стан, склалася в Росії не одразу. Значний внесок у її формування зробив Іван IV Грозний (1546–1584 рр.) [8]. Незважаючи на несприятливі умови XVI ст., у Росії почало розвиватися ринкове господарство. Багаті землевласники-бояри відпускали кріпаків на оброк. Селяни налагоджували товарне виробництво зерна, яке вивозили у Європу через Псков та Новгород. Ці міста

йшли європейським шляхом розвитку, мали самоврядування й тісні торговельні зв'язки з ганзейським союзом міст Західної Балтії [12].

Свобода базується на незалежному від верховної влади джерелі прибутків. Іван IV розумів, що економічна незалежність виробника породжує політичну свободу, а відтак підтримує абсолютну деспотичну владу великого князя. Щоб зберегти монополію на владу, він знищує перші паростки ринкової економіки в Росії разом із її носіями.

Для цього за золотоординським зразком створено спецвійська, своєрідну таємну поліцію — опричину. Її головним завданням було знищення товарного виробництва зерна на боярських землях, а також осередків товарного, європейського способу виробництва у Новгороді та Пскові. Все це швидко і по-азійськи жорстоко було виконано опричниками. Тим більше, що за указом великого князя майно жертви діставалося убивці [14].

Отже, Іван IV віддав перевагу абсолютній владі перед ефективною ринковою економікою. Результати не забарилися. Міста і села спустошилися. Вся країна лежала в руїнах. Росія втратила вихід до Балтії. Прямим наслідком переходу до примусової, кріпацької праці була економічна, політична, військова та урядова криза початку XVII ст. У цей так званий «смутий час» у московському кремлі сиділи ставленики Польщі й Росія мало не втратила державність.

Незмірно зріс економічний та військовий потенціал Московського царства після приєднання України. В середині XVII ст. Україна за кількістю населення перевищувала Московську державу. Нові землі московської корони були надзвичайно багаті не лише природними та людськими ресурсами, а мали й розвинену для свого часу ринкову економіку європейського типу, великий інтелектуальний потенціал. Освічені українці понесли набутки європейської цивілізації до темної, пригніченої деспотичними порядками Москви [10].

Російська історична наука однозначно позитивно оцінює реформаторську діяльність Петра I (1672–1725), що «прорубав вікно у Європу». Але чи справді його реформи були спрямовані на введення Росії до кола європейських держав? Він створив армію і флот за європейським зразком, європеїзував грошову систему, заснував численні заводи та мануфактури, вдягнув своїх придворних в європейські камзоли та перуки.

Однак усі ці заходи мали яскраво виражену мілітарну спрямованість. Петра I цікавила не розбудова економіки, а зміц-

нення військового потенціалу для експансії у західному та південному напрямках. Реформи проводили за рахунок надцентралізації влади, позаекономічного примусу до праці, посилення кріпацтва, а не розвитку ринкової економіки, як це робили в Європі. Тотальний наступ здійснювався і на внутрішній світ людини. Надцентралізація призвела до одержавлення і духовної влади. За Петра I церква остаточно стала елементом імперського державного організму на чолі з окремим міністерством — Синодом.

Фактично лідер деспотії східного типу з архаїчною і неефективною системою господарювання намагався побудувати європейську економіку азійськими методами. До речі, аналогічну спробу примусової індустріалізації схожими військово-феодальними методами і з не менш катастрофічними наслідками для населення (особливо сільського) згодом повторив Сталін. Ідеалізація тиранів Івана Грозного, Петра I, Сталіна російським суспільством демонструє євразійський ідеал правителя.

Відразу після смерті імператора Петра I відбувся різкий спад виробництва, а господарство без економічних стимулів набуло застійного, інертного характеру. Успіхи, досягнуті в результаті насильства над населенням та економікою, виявилися нетривкими й ілюзорними [14].

Російська імперія з її архаїчними азійськими суспільними відносинами та виробництвом не могла існувати поряд з розвинутою Європою, не сприймаючи її прогресивних впливів. З кінця XVIII до початку XX ст. в Росії відбувається складний і повільний процес засвоєння західних новацій. Це стосується не тільки культури, а передусім сфери виробництва.

Починаючи з кінця XVIII ст. у Російській імперії дедалі виразніше виявляються елементи європейської економіки. Указом 1762 р. Катерина II легалізувала приватну власність поміщиків на земельні угіддя, які раніше держава надавала їм лише на час служби у війську або бюрократичному апараті імперії. Протягом XIX ст. відбувається поступове витіснення з Росії азійського способу виробництва капіталістичним, європейським.

Економіка імперії особливо інтенсивно переходить на європейські рейки після скасування кріпацтва і створення ринку робочої сили. Уральські заводи, засновані на кріпацькій праці, занепадають, а на півдні України виникає нова промисловість, що базується на найманій праці, ринкових відносинах, передовій технології, західних інвестиціях. Вражають темпи залізничного будівництва. Наприкінці XIX ст. Росія

будувала за один рік стільки кілометрів залізниць, скільки СРСР будував за п'ятирічку.

Архаїчним реліктом деспотичної системи, сформованої в часи Золотої Орди та опричини Івана Грозного, була російська община. Вона розподіляла повинності й податки серед селянських господарств і стежила за їх виконанням. Не потрібні були державні чиновники, щоб примусити землероба працювати на пана та платити податки. Російська община на засадах кругової поруки забезпечувала ефективну експлуатацію селянства державою на принесених ще у XIII ст. зі сходу монголами принципах опори на владні структури та звичаї місцевого населення.

Після скасування кріпацтва 1861 р. община сприяла збереженню російського самодержавства в його азійських формах, заважаючи приватизації землі й поширенню буржуазних відносин на селі. Для переведення сільського господарства Росії на капіталістичні рейки треба було зруйнувати цей релікт деспотизму. «Доки селянин бідний, доки він не володіє особистою земельною власністю, доки він силоміць перебуває в лещатах общини, — він залишається рабом, і жоден писаний закон не дасть йому блага громадянської свободи», — писав П. Столипін. Його реформа, що базувалася на приватизації землі та визволенні селянина з пут общини, швидко дала нечуваний економічний ефект. На 1917 р. 63 % селянських земель вже були у приватній власності землеробів, а Росія вийшла на друге місце у світі за експортом зерна [14]. При цьому 90 % товарного зерна на той час вирощували в Україні.

Але на цьому історія сільської общини, як і історія деспотизму в Росії, не закінчилась. Жовтневий переворот 1917 р. знищив буржуазні економічні відносини на селі, скасував приватну власність на землю і фактично відродив архаїчну російську общину у вигляді колгоспів. Ленін наголошував, що община — це зародок колективного соціалістичного сільського господарства.

Образне визначення суті та історичного коріння радянської колгоспної системи дав Є. Маланюк [9]: «В історії Росії немає нічого нового, нічого, що хоча б у зародку вже раніше не існувало... Ані "совхоз", ані "колхоз" не є наслідком марксизму чи комунізму чи вигадкою більшовиків. "Совхозом", цебто маєтком державного сільського господарства, були поміщицькі маєтки Московської і Петербурзької імперії аж до 1861 р. "Колхозом" було кожне село ("деревня") на теренах етногра-

фічної Московщини від початку історії тих теренів і аж до сьогодні. "Колхозы" в постаті "военных поселений" культивував на теренах колоніальної України в добі ніби найочевиднішої "європеїзації" імперії підручний диктатор імператора Олександра I — славнозвісний Аракчєєв... Большевизм лише продовжує й поглиблює старі історичні методи з "індустріалізацією" Петра включно...»

Запозичені цінності європейської цивілізації в Росії, на відміну від України, не мали місцевого підґрунтя і були отримані ззовні. Зрозуміло, що цей процес запозичення чужого не міг не викликати потужної протидії прибічників місцевих традицій. Під європейським впливом у Росії постала верства західників, що ідейно протистоять євразійським традиціоналістам і в наш час. Так у російському суспільстві виник розкол між всезростаючим прошарком носіїв європейського гуманізму та архаїчною колективістською свідомістю традиційного євразійського суспільства, яке було поживним ґрунтом як для деспотичного царського, так і для тоталітарного більшовицького імперіалізму.

Лютнева революція 1917 р. знаменувала перемогу капіталізму в Росії, тобто європейського способу виробництва над азійським. Однак останній бере реванш вже за півроку. Після жовтневого перевороту знищені основи економіки європейського типу: приватна власність на землю і засоби виробництва, ринкові відносини і навіть самі носії цього способу господарювання — сільська та міська буржуазія. Росія вмить повернулася до звичних, органічно властивих їй традицій азійської деспотії.

В комиссарах — дух самодержавья,
Взрывы революции — в царях... —

писав 1918 р. російський поет українського походження Максиміліан Волошин.

Більшовики знову одержавили землю і всі засоби виробництва. Відсторонивши виробників від засобів і продуктів виробництва, радянське чиновництво стало повним господарем країни. Знову запанувала примусова праця з високим рівнем експлуатації виробника державою через військово-бюрократичну систему. Селян прикріплюють до землі шляхом невидачі паспортів, а жителів міста — до фабрик і заводів через пропуску. Високий рівень експлуатації сприяв утриманню чисельної армії та активній мілітарній зовнішній політиці. Надцентралізація усіх сфер життя зумовила пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої.

Так Російська імперія, змінивши соціальну форму, залишилася за своєю сутністю деспотією східного типу. М. Бердяєв у відомій праці «Истоки и смысл русского коммунизма» дійшов висновку, що «європейська ідея власності цілковито чужа і незрозуміла не лише російському мужикові, а й інтелігентові». Аналогічні думки неодноразово висловлювали як російські, так і зарубіжні мислителі. Так, відомий англійський учений Річард Пайпс вважає, що російській державі з найдавніших часів не властива приватна власність. А за Марксом — це найсуттєвіша риса азійської деспотії. Так званий особливий шлях Росії, що зараз завзято пропагують прихильники «єдиної та неділимої», — це архаїчний, історично збанкрутілий і безперспективний азійський шлях розвитку, несумісний з економікою ринкового типу.

Не Європа накинула Росії більшовизм у формі марксизму. Навпаки, більшовизм — це органічний і закономірний результат розвитку російської національної ментальності, який поширився у світі з Москви та Петербурга. Про це багато писали видатні російські філософи, історики, письменники: М. Бердяєв, Г. Федотов, В. Розанов, Ф. Достоевський, Ф. Тютчев, П. Чаадаєв, О. Герцен, О. Блок та багато інших.

Той самий М. Бердяєв на початку ХХ ст. писав: «Більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, — першим явищем було московське царство, другим явищем петровська імперія... Більшовизм виявився... найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям... методам управління і володарювання насильством... Радянське комуністичне царство має велику подібність за своєю духовною конструкцією до московського православного царства... Третій Інтернаціонал є не Інтернаціонал, а російська національна ідея... трансформація російського месіанізму» [1].

Йому вторить Г. Федотов, який вважав, що формування радянської людини почалося не з пострілу «Аврори» у 1917 р., а з моменту закорінення татарського варіанта східної деспотії у Московському царстві: «...Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки виліпла на світ Божий із Московського царства... Грунт більшовизму в Росії підготували: історичне, фізичне і духовне рабство, община і самодержавство царів. Російський більшовизм є природним витвором російського народу. Витвором щиро російським, національним. А накидає Росія світові комунізм, керуючись лиш своїми державними інтересами» [18].

Останнє варто добре пам'ятати прибічникам комуністичної ідеї в Україні. Не випадково для українських комуністів від-

даність Росії важливіша за їх комуністичні принципи. Вони давно змирилися з приватною власністю, капіталістичним ринком, експлуатацією найманих робітників, але зятято захищають імперські претензії Москви до її колишньої колонії України. Українські комуністи солідаризуються з московськими шовіністами в питаннях державного статусу російської мови, входження України в новий союз з Росією або в ЄЄП, вони ненавидять українських націоналістів-незалежників, які хочуть втекти від московських господарів до цивілізованої Європи.

Отже, рятуючи імперію від остаточної загибелі у 1917 р., більшовики повернулися до споконвіку властивого імперській Росії, але неефективного в нових історичних умовах азійського способу виробництва. Вони не змогли протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого, як самоізоляція («залізна завіса»), тотальне насильство та запозичення західних новацій (марксизм, індустріальне виробництво, масове копіювання передових західних технологій та взірців техніки і зброї). Зрозуміло, що все це лише відтермінувало на певний час неминучу загибель тоталітарної деспотичної наддержави.

З 70-х років тоталітарна держава імперського типу з неефективною неринковою економікою не могла прогнати своїх громадян. Вона існувала за рахунок демпінгового продажу природних багатств (перш за все нафти і газу) в Європу. Падіння цін на нафту змусило М.Горбачова розпочати «перебудову» та ввести елементи ринку до несумісної з ним системи. Як відомо, саме поширення ринкових відносин у ХІХ – ХХ ст. зумовило розпад великих європейських імперій на національні держави. Це ж сталося і з Радянським Союзом, який розпався через несумісність архаїчного імперського устрою з сучасною ринковою економікою.

На руїнах імперії

Сказане дає підстави для висновку, що розпад Радянського Союзу – це закономірний процес неминучої загибелі неефективної в сучасних умовах через несумісність з ринковою економікою, надцентралізованої і архаїчної держави імперського типу. Історичний досвід людства свідчить про неминучість розпаду імперій, як дуже архаїчних держав з негнучким адміністративним устроєм та неефективною економікою, що базується на примусовому азійському способі виробництва. Як відомо, європейські імперії ХІХ – ХХ ст. розпалися на окремі

національні держави (Польща, Фінляндія, Угорщина, Хорватія, Чехія, Словаччина тощо). Це дає підстави досить упевнено прогнозувати подальший розвиток державотворчих процесів на пострадянському просторі. В сучасній історичній обстановці будівництво національних держав європейського типу (Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Україна, Білорусь) на руїнах поазійськи деспотичної радянської імперії неминуче і є питанням часу. Як, до речі, неминучим є розпад релікту Російської імперії, яким є сучасна РФ, через архаїчність і неефективність імперського устрою в сучасному динамічному світі. Як існування Радянського Союзу за Л. Брежнєва базувалося на демпінговому експорті величезних обсягів енергоносіїв, так путінська стабілізація сучасної Росії напряму залежить від високих цін на газ та нафту.

Різновекторність цивілізаційної орієнтації споконвічно пов'язаної з Європою України та євразійської Росії підтверджують авторитетні українські та російські дослідники. Зокрема, про потужний вплив татар на формування російської державності та ментальності писали мало не всі провідні історики та філософи Росії. Однак найбільш послідовними у цьому були згадувані «євразійці». Так, фундатор євразійства білоемігрант князь Микола Трубецькой писав: «Московська держава виникла завдяки татарському ігу. Руський цар став спадкоємцем монгольського хана. Скинення татарського іга полягало в заміні татарського хана православним царем і в перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших людей, які служили у московського царя, складали представники татарської знаті» [16].

Про належність України, на відміну від Росії, до європейської цивілізації писала переважна більшість українських істориків від М. Костомарова до І. Лисяк-Рудницького та Р. Шпорлюка. «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (тобто до встановлення російського панування) була більш зв'язана із Західною Європою в суспільному і культурному процесі», — писав у 1883 р. Михайло Драгоманов.

«Порівнюючи з великоруським народом, український є народом західної культури, одним із найбагатших південними і східними впливами. Але все-таки він є західним народом усім змістом своєї культури і свого духу, в той час як великоруський, хоч і європеїзований, перебуває цілком у полоні східного духу і культури», — писав М. С. Грушевський [4].

Ще різкіше на принциповій різниці між Південною та Північною Руссю наголошував російський письменник О. Толстой: «Є дві Русі. Перша — Київська має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь — Московська. Це — Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх давен була, є і буде цілковитим запереченням усього європейського і запеклим ворогом Європи».

Якщо росіянин О. Толстой писав про дві Русі, то американець С. Хантингтон та численні українські політологи, соціологи, історики (Рябчук, 2001, Грабовський, 2005, Колодій, 2006) пишуть про дві України — європейську Західну та євразійську Східну, з чим важко не погодитися. Доленосне значення цього поділу підтверджується його відповідністю не тільки сучасному політичному розмежуванню на «помаранчевих» та «блакитних», а й національній самоідентифікації громадян України.

Якщо український Захід виступає за повну незалежність української національної держави серед аналогічних держав європейської цивілізації, то російськомовний Схід за головними цивілізаційними показниками (мова, культура, ідеологія, часткова чи повна відмова від суверенітету України) зорієнтований на Москву. Якщо ядром «західників» в Україні є національно свідомі українці, то до прибічників повернення в російську Євразію належить значна частина етнічних росіян та зрусифікованих українців, російські політичні партії в Україні (руський блок, комуністи, ліві екстремісти типу блоку Н. Вітренко), а також пов'язані з російським бізнесом олігархічні клани. Останні стали цементуючим ядром орієнтованої на російську Євразію «антикризової коаліції» у Верховній Раді незалежної України. Враховуючи визначення М. Бердяєвим та Г. Федотовим більшовизму як форми російського імперіалізму, союз українських комуністів з проросійським олігархічним капіталом не такий вже неприродний і нетривкий, як здається деяким політикам.

Цивілізаційна орієнтація українства на Захід — це не тільки данина давнім історичним зв'язкам. Можна сказати без перебільшення, що приєднання до цивілізованої Європи є питанням життя чи смерті української нації. Історія переконливо свідчить, що політика етноциду була засадничим принци-

пом існування Російської імперії, починаючи з тотального нищення псково-новгородців Іваном IV і закінчуючи сталінськими голодоморами та путінським «примиренням» Чечні. Якщо на найвищому державному рівні у Кремлі всерйоз обговорюється перспектива переселення українців до Сибіру для стримування «китайської загрози», то можна не сумніватися, що чергового «єдинення» під патронатом Москви українці не переживуть.

Натомість етноцид не властивий сучасній Європі, бо вона існує у формі національних держав, а не уніфікованих центральованих імперій. Отже, європейський вибір — єдина реальна перспектива існування української нації у XXI ст.

Вже говорилося, що Семюель Хантингтон помилявся, стверджуючи, що Україна з часів Київської Русі була органічною частиною православної, чи євразійської, цивілізації. А значить і той розкол України на Схід і Захід, який він ілюструє картою електоральних симпатій виборців українського Президента 1994 р. (рис.), не є споконвічним і неподоланим. Карти розподілу голосів національно-демократичних прибічників європейського вибору України за 1991, 1994 та 2004 рр. демонструють стійку тенденцію наступу східного кордону симпатиків Європи на територію проросійськи налаштованих євразійців Східної та Південної України (рис.). Якщо 1991 р. орієнтовані на Європу націонал-демократи перемогли лише в трьох областях Галичини, то 1994 р. східний кордон цього електорату сягнув Дніпра, а 2004 р. ці настрої охопили Чернігівщину, Сумщину, Полтавщину, Кіровоградщину, північ Одещини, Миколаївщини та Херсонщини (рис.). Стійку тенденцію просування європейських націонал-демократичних цінностей територією України на схід підтвердили парламентські вибори 2006 р. Карта політичних симпатій та цивілізаційної орієнтації виборців збіглася з картою електоральних симпатій президентських виборів 2004 р.

Переможна хода європейських цінностей Україною доби незалежності пояснюється не тільки їх перевагою, а й споконвічною належністю Русі-України та козацької України до Європи не тільки в географічному, а й цивілізаційному сенсі. Помаранчева революція 2004 р. у Києві символізувала перемогу зорієнтованої на Європу української національної демократії не тільки на заході, а й у Центральній Україні. Навіть блакитно-червоний реванш 2006 р. зорієнтованих на Росію євразійців не може перекреслити тектонічні зрушення у свідомості українців. Соціологічні опитування свідчать, що

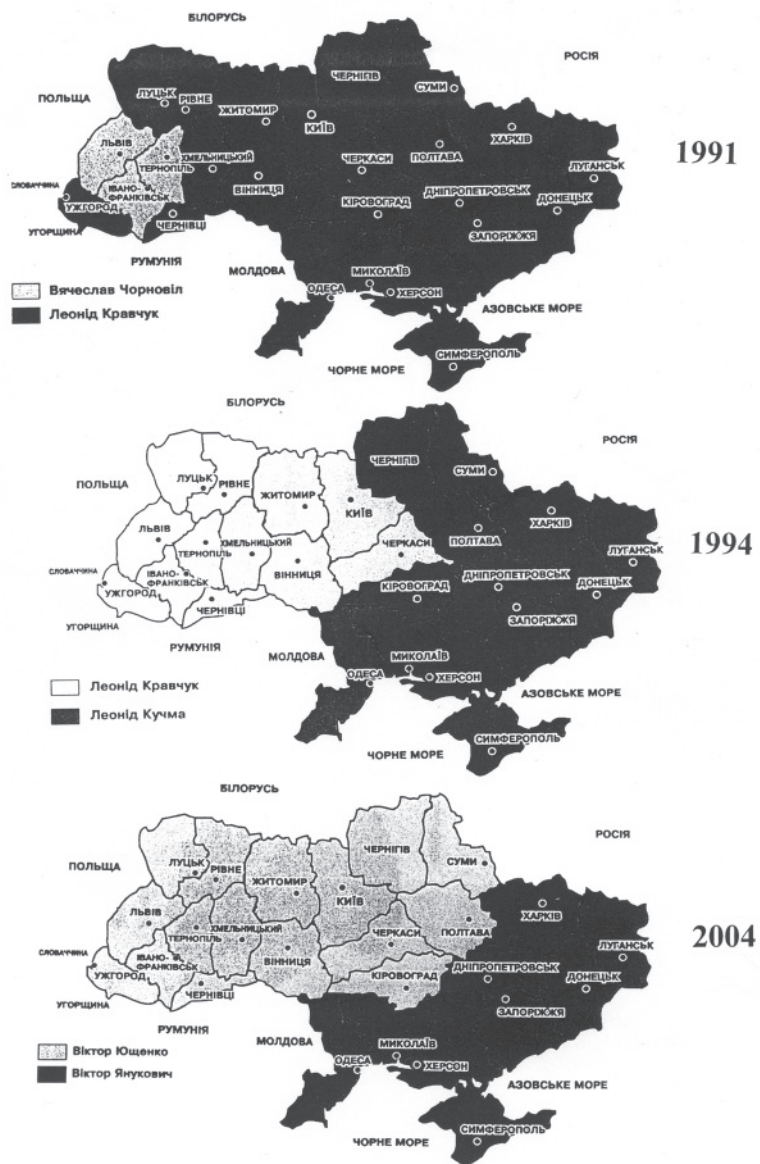

Рис. Регіональні відмінності в політичних та цивілізаційних орієнтаціях громадян України на президентських виборах 1991, 1994, 2004 рр.

більшість громадян України орієнтується на європейські життєві, культурні та ідеологічні стандарти. Отже, євразійські симпатії антикризової коаліції не відповідають проєвропейським настроям більшості виборців України, а значить влада парламентської більшості на чолі з «Регіонами України» не буде такою тривкою і стабільною, як декларується. Звичайно, якщо вона не змінить свої євразійські пріоритети на європейські.

Стрімке просування європейських симпатій на схід є ще одним свідченням помилковості далекосяжних висновків і похмурих пророцтв С. Хантингтона про одвічну розколотість України через її нібито споконвічне входження до євразійської цивілізації. Остання впродовж кількох століть існувала у формі агресивної милітаризованої імперії, яка перманентно здійснювала експансію на землі сусідів, інкорпоруючи у своє тіло народи, що генетично були пов'язані з різними цивілізаціями. Так, у православно-євразійській імперії протягом XVIII–XIX ст. опинилися численні мусульманські етноси Центральної Азії та Кавказу, а також європейські країни Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Україна. Після краху світової держави євразійців, якою, за А. Тойнбі, був СРСР, на пострадянських просторах почався складний процес повернення загарбаних територій в органічно притаманне їм цивілізаційне русло – мусульманське чи європейське. У кожному конкретному випадку регенерація понищених цивілізаційних зв'язків відбувається з різною інтенсивністю і в різному темпі. Тому Польща, Естонія, Литва уже в Європі, а Україна лише на шляху до неї. Про незворотність цього процесу свідчить невпинно прогресуюча «європеїзація» електоральних симпатій на виборах президентів України протягом 15 років її незалежності (рис.).

Уявлення Заходу про Україну здавна формувалося з російських інформаційних джерел. Тому багато імперських історичних міфів увійшли до арсеналу західної радянології. Згадайте, як президент США Буш-старший під час візиту до Києва 1990 р. виступив у Верховній Раді проти незалежності України, вважаючи, що українці відрізняються від росіян не більше, ніж мешканці штату Техас від інших американців. У наш час радянологи Заходу трансформувалися не тільки в русистів, а й в українознавців, успадкувавши численні імперські стереотипи та не зовсім адекватне бачення реальної історії України та українства. Сумні наслідки цієї спадщини неважко знайти у геополітичних побудовах багатьох західних

політиків, політологів та істориків, навіть таких знаних, як С. Хантингтон.

Як бачимо, постулати, на яких базуються далекосяжні для України і невтішні для українців побудови американського професора та його деяких російських послідовників, далекі від історичних реалій. Якщо так, то чи такі вже невідворотні їхні похмурі пророцтва щодо перспективи розколу України?

Підводячи підсумок, зазначимо, що протягом усієї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації. Її зв'язки з євразійською Росією не є природними, давніми й об'єктивно зумовленими геополітичною позицією України на карті Європи. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на євразійський Схід сталася упродовж останніх століть за доби найбільшої експансії московського імперіалізму. Україна (як і Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія) через свою невдалу геополітичну позицію опинилася у прифронтовій смузі зіткнення європейської та євразійської цивілізацій. З пізнього середньовіччя на їх теренах точилися міжцивілізаційні збройні конфлікти — тривалі російсько-польські війни, походи на схід Наполеона, німців 1914 та 1941 рр., російська експансія на Захід за Петра I, Катерини II, Сталіна. Лише внаслідок останнього міжцивілізаційного конфлікту (Друга світова війна) Україна втратила близько 11 млн людей і майже всю інфраструктуру. Народи цивілізаційного порубіжжя не тільки втрачали державність, а й були вимушені постійно боротися проти асиміляції за власну етнічну ідентичність. Унаслідок цих несприятливих обставин Україна упродовж останніх століть була брутально відірвана від європейської спільноти і загарбана Російською імперією.

У зв'язку з перемогою в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед сучасною Україною стоїть проблема повернення в Європу, від якої її відірвали відносно недавно і всупереч її бажанню. Швидка інтеграція до цивілізованого Заходу — єдиний шлях самозбереження української нації, гаслом якої має стати перефразований заклик М. Хвильового: «Геть від Москви, назад в Європу!» Для громадян України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, що базуються на ринковій економіці і влаштовані за принципом сучасних національних держав. У цьому запорука незалежності України.

1. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1991.
2. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. — Тверь, 1997.
3. Грабовський С. Педерастичний лохотрон // Українська правда, 07.12.2005.
4. Грушевський М. С. На порозі нової України. — К., 1918.
5. Дорошенко Д. І. Нариси історії України. — Львів, 1991.
6. Залізняк Л. А. Від склавинів до української нації. — К., 1997, 2005.
7. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. — Вип. 3. — К., 2006.
8. Криворотов В. Вехи. Взлети и падения особого пути России // Знание — сила. — 1990. — № 8—9.
9. Маланюк Є. Книга спостережень. — К., 1995.
10. Огієнко І. Українська культура. — К., 1918.
11. Переслегин С. О спектроскопии цивилизаций, или Россия на геополитической карте мира // Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
12. Покровский М. Н. Русская история. — Т. I. — М., 1929.
13. Рябчук М. Дві України // Критика. — Ч. 10. — 2001.
14. Селюнин В. Истоки // Новый мир. — 1988. — № 5.
15. Тойнбі А. Д. Дослідження історії. — Т. 1, 2. — К., 1995.
16. Трубецкой Н. К проблеме русского самопознания. — Берлин, 1927.
17. Трубецкой Н. С. История, культура, язык. — М.: Универс, 1995.
18. Федотов Г. Россия и свобода. — Нью-Йорк, 1936.
19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
20. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М., 1993.
21. Fukuyama F. «The end of history» // The National Interest. — № 16. — Summer 1989.

Залізняк Леонід Львович — доктор історичних наук, професор кафедри історії НаУКМА, завідувач відділу Інституту археології НАН України.

Богдан Гаврилишин

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ

У статті автор коригує сучасне розуміння глобалізації як загальносвітового інтеграційного процесу, що виступає як природний етап у ході розвитку людської цивілізації. Він наголошує, що, будучи процесом неозначним, складним і внутрішньо суперечливим, глобалізація є раціональним проектом, який виник у ситуації однополярного світу. Далі аналізуються можливі тенденції геополітичного поділу сучасного світу, центрами якого найвірогідніше будуть США, Китай та Індія.

На цьому тлі робиться спроба прогнозу геополітичного вибору України, а також аналізуються позитивні світові надбання в економіці, політиці й культурі, які Україна могла б наслідувати в процесі свого розвитку.

Глобалізація і геополітичний стан світу

Торгівля між різними частинами світу існує вже тисячоліттями. Вона стала інтенсивнішою з побудовою великих кораблів, відкриттям Америки, створенням так званих східно-індійських торговельних компаній. Наступний етап торговельних, фінансових зв'язків розпочався у XIX столітті, з серйозними іноземними інвестиціями, особливо західноєвропейських країн-імперій. Згодом утворилися міжнародні корпорації, які спочатку займалися експортом, а пізніше виробництвом через свої філії у різних країнах. Цей процес значно активізувався у XX столітті.

Світ переходив теж через різні форми політичних структур: племена, князівства, королівства, нації-держави, імперії — і знову повернення до основної політичної структури націй-держав після Другої світової війни.

В останнє десятиліття ХХ сторіччя розпочалася фаза справжньої глобалізації. Утворилася нова геополітична карта. Це сталося через розпад Радянського Союзу, а також завдяки швидкому розвитку транспортних, комп'ютерних і комунікаційних систем. Світ справді став «глобальним селом». Прикладом цього є те, що за 24 години троянди, зірвані на плантаціях Колумбії в Південній Америці, продаються на ринках і в магазинах Західної Європи. Протягом тих самих 24 годин кілька трильйонів доларів змінюють власника, долаючи невидимі електронні кордони.

Глобалізація відбувається під неформальним (неписаним) гаслом: «Що добре для акціонерів — то добре для цілого світу». Ключові правила цієї нової економічної гри — лібералізація міжнародної торгівлі, дерегуляція внутрішніх ринків держав і приватизація, по можливості, всього, що можна приватизувати. Ці правила гри подиктували світові США, які після розпаду Радянського Союзу стали єдиною потужною державою у світі. Перший елемент потужності США — військова сила з усіма сучасними формами зброї, з військовими базами на різних континентах і з можливістю швидко перевозити свої війська туди, де вони вважаються потрібними. Друга опора сили США — це найбільша і найдинамічніша економіка у світі (найбільший ринок, ВВП 11 трильйонів доларів США). Третій елемент сили США — це переконання більшості населення, що їх політична і економічна системи є найкращими, тобто демократія і ринкова система США мають бути моделлю для всіх інших країн. Все це означає, що США має «монополію на правду», тобто моральне право нав'язувати свою ідеологію, філософію іншим країнам, а в разі потреби і примусово, з використанням військової сили.

На жаль, обіцянки глобалізації не дали сподіваних результатів. Різниця між багатими і бідними країнами за останніх 15 років зросла так само, як і різниця між багатими і бідними людьми всередині країн. У багатьох країнах світу існує велике незадоволення теперішнім станом, а військові інтервенції Америки, наприклад в Іраку, ще більше загострили конфлікти між різними цивілізаціями. Потрібні зміни, адже час однополюсного світу закінчується.

Майбутня геополітична констеляція

Багато речей вказують на те, що упродовж наступного десятиліття відбудеться трансформація геополітичної карти сві-

ту з однополюсною на триполюсну: США, ЄС і конфуціанський світ з Китаєм як його ядром. Головними рушійними силами цієї трансформації будуть: послаблення США, збільшення економічної і політичної ваги Європейського Союзу, швидкий економічний розвиток Китаю та інших конфуціанських країн (Кореї, Японії, Тайваню та малих азійських тигрів: Малайзії, Сингапуру, Таїланду), що швидко одужують після азійської економічної кризи.

Послаблення США стане відчутним на всіх трьох рівнях: військовому, економічному і політичному. Досвід війни в Іраку ще раз підтверджує, що дуже важко боротися з партизанами чи з терористами в ситуації громадянської війни, особливо якщо такі вороги мають підтримку бодай певної частини населення. Можна згадати війну у В'єтнамі, яка завершилася великою поразкою для Америки, в Афганістані, який до сьогодні є далеким від стабільного миру, економіки і демократії, й, нарешті, Ірак, де ситуація залишається надзвичайно складною, з якої американцям буде дуже важко вийти справжніми переможцями, враховуючи їхнє прагнення встановити справді демократичну політичну систему в країні.

Економічна сила США буде також послаблюватися. Прямі витрати на армію і на всі засоби й організацію внутрішньої безпеки наближаються до 10 % ВВП. Окрім того, США мають річний дефіцит в міжнародній торгівлі, який становить уже понад 400 мільярдів¹. Раніше цей дефіцит компенсувався прямими інвестиціями з-за кордону, приблизно 300 мільярдів на рік. До цього додавалася репатріація прибутків американських компаній з-за кордону. Важливим фактором є і те, що конфуціанські країни, а особливо Китай і Японія, мають свої валютні резерви у формі державних американських облігацій та ін., що приблизно становить третину всіх заборгованостей США. Америка стає залежною від центральних банків цих країн, які могли б швидко продати свої резерви в доларах і таким чином спричинити драматичний спад цієї валюти.

США втрачає також і політичний вплив у світі. Американська зовнішня політика за останні 5 років виявилася дуже неуспішною. Більшість населення світу негативно ставиться до того, що Америка діє одноосібно, надто агресивно і, врешті-решт, безрезультатно. Авторитет Америки зменшується, що обмежує її вплив на світову політику.

Європейський Союз сьогодні перебуває в досить послабленому стані, особливо через несприйняття його швидкого

¹ Усі суми грошових коштів, що наводяться далі у тексті, подані в доларах США.

минулорічного поширення такими ветеранами ЄС як Франція та Нідерланди, про що яскраво свідчать результати референдумів за конституцію у цих країнах. Це, проте, перехідний стан. Європейська комісія, Рада Міністрів і голови держав-членів тепер будуть змушені діяти прозоріше, децентралізувати прийняття рішень до країн і регіонів всередині країн. Після проведення необхідних економічних і соціальних реформ у таких країнах, як Німеччина і Франція, ЄС стане економічно динамічнішим. Населення ЄС уже становить понад 450 мільйонів, це — найбільший ринок у світі. ЄС не є військовою силою, і це заощаджує йому багато витрат і унеможливує ведення закордонної політики через військові інтервенції. Це робить ЄС більш прийнятним для різних континентів і країн. Ще бракує належної гармонізації закордонної політики між членами ЄС, однак це питання часу. Важливим козирем ЄС є те, що в ньому існують різні політичні устрої: від конституційних монархій до президентських чи суто парламентських республік. У ньому немає єдиної політичної правди і навіть однієї соціально-економічної доктрини, і тому він не погрожує нікому своїм політичним чи економічним месіанізмом.

Східна Азія стане третім полюсом. Його головним економічним двигуном є і залишиться на довгий час Китай. Вже понад 20 років ВВП цієї країни зростає в середньому на 9 % за рік. Іноземні інвестиції в його економіку наближаються до 600 мільярдів. Китай наздогнав західні країни у багатьох технологічних галузях. Його економіка надзвичайно конкурентоспроможна, і доказом цього є річний надлишок у торгівлі з Америкою — приблизно 150 мільярдів. Хоча компартія Китаю і залишається при владі, вона зуміла ефективно перевести країну на ринкову систему. З часом база і легітимність влади будуть поступово розширені.

Після економічної кризи азійських тигрів багато західних, а особливо американських експертів вважали, що ці країни вже не будуть серйозними конкурентами на світових ринках. Вони помилялися. Більшість цих країн вже вийшли з кризи і швидко прогресують у своєму економічному потенціалі. Японія також має всі ознаки одужання.

Хоча між різними конфуціанськими країнами наявні і деякі конфліктні стосунки, наприклад між Японією і Китаєм, Японією і Південною Кореєю, їх пов'язує спільна культурна і філософська спадщина, джерелом яких був Китай. Пов'язують їх також економічні інтереси, розуміння, що їм корисно збільшувати торгівлю і взаємні інвестиції в Азії, що треба в мир-

ний спосіб протиставитись домінуючій позиції й односторонній політиці Америки. Все це веде до визначення цієї частини світу як третього полюсу глобальної шахівниці. Триполюсна геополітична карта буде дуже позитивним явищем, оскільки надасть легітимність принаймні трьом різним філософіям, ідеологіям, політичним устроєм, економічним системам. Для всіх інших країн вони стануть взірцем архітектури політичних, економічних, соціальних ладів.

Особливого статусу на геополітичній карті заслуговують і деякі інші країни. Наприклад, Індія — завдяки великій кількості населення і швидкому прогресу деяких секторів економіки; Росія — завдяки багатим природним ресурсам; Бразилія — завдяки політичній волі на лідерство у менш розвинених країнах. Жодна з цих країн, проте, не досягне статусу проаналізованих трьох блоків упродовж одного чи двох наступних десятиліть. В Індії надто велика частина населення є економічно неефективною і бідною, в Росії історична спадщина та чинний політичний режим не сприяють мобілізації людського і природного потенціалу для демократичної модернізації держави, а Бразилія має ще й великі соціальні проблеми, які нелегко розв'язати.

Уроки для України

Україна за останні п'ятнадцять років не зуміла створити чітких концепцій про те, яким має бути її внутрішній політичний лад (розподіл повноважень між різними гілками і різними рівнями влади), економічна, соціальна політика і стратегія зовнішньої політики, тобто якими мають бути стосунки з різними частинами світу й окремими країнами. Головна причина цього — колоніальна спадщина, те, що при владі були люди без досвіду, потрібного для управління незалежною державою, відсутність власної політичної філософії.

Чого і від кого Україна навчилась за останні 15 років і які країни, регіони залишались поза полем зору нашої політичної еліти? Америка і Росія були головними джерелами інформації та знань, на базі яких формувались наші інституції і наша зовнішня і внутрішня політика. Недостатнім є розуміння Європейського Союзу, процесу його формування, причин повільності виникнення історично першої наддержавної політичної і економічної структури, її невдач та успіхів. Дуже мало українські урядовці цікавились досвідом Скандинавських країн

і Фінляндії. У цих країнах є надзвичайно мудрим поєднання політичної свободи, економічної ефективності, соціальної справедливості й симбіотичного співжиття з природою.

Досвід країн Східної і Південно-Східної Азії (Тайвань, Південна Корея, Японія, Малайзія, Сингапур, Індія) теж вивчений недостатньо. У кожній з цих країн можна було б повчитися багато чому. Наприклад, Тайвань гармонічно поєднав ринкову капіталістичну систему з певною соціальною і економічною рівноправністю. Там немає такої великої різниці між багатими і бідними, як в Америці. У них взагалі немає бідних людей.

У Південній Кореї прикладом для наслідування є така установа, як Інститут розвитку Кореї, в якому лише 13 докторів з економіки та політичних наук успішно роблять аналіз дійсного стану, виконують прогнозування та вносять пропозиції щодо економічної політики і стратегічного розвитку країни. Наступним фактором економічного успіху, гідним запровадження в Україні, є створення приватних груп (Чеболь). Кожна з цих груп має підприємства в різних секторах. Їх діяльність погоджується з Урядом країни і ґрунтується на пропозиціях Інституту розвитку Кореї. Ще два фактори — дуже висока і рівномірна якість навчання в середніх школах, що дає змогу Кореї швидко асимілювати запозичені технології. Найважливішим було те, що уряд і бюрократія були компетентні та некорумповані. Ось конкретний приклад. Один Чеболь звернувся до заступника міністра: «Є цікаві можливості конкурувати за контракти на великі проекти в Саудівській Аравії. Чи уряд погоджується з цим і чи допоможе нам у чомусь?» Рішення було прийняте майже того ж дня. «Змагайтеся за контракти, беріть робітників з Кореї, а додатковою мотивацією для робітників, що працюватимуть у важких умовах, буде звільнення від військової служби».

Головним фактором успіху Японії було створення так званого економічного квартету. Міністерство міжнародної торгівлі і промисловості (МТП) виробляло плани, за якими технології і сектори мали розвиватися найшвидше, вирішувало, з чим йти на експорт до різних країн світу. Міністерство фінансів полегшувало працю підприємствам, які приймали ці поради і реалізували плани-пропозиції МТП. У Японії існували величезні угруповання підприємств із різних секторів, у центрі яких перебували банки й торговельні компанії — так звані Цабацу. Вони не існували офіційно через американську заборону, але президенти, наприклад, 27 підприємств групи Міцубіші, збиралися

раз на місяць і погоджували, хто в групі має що робити. Останній інструмент цього квартету — це Спілка підприємців «Кайданре», на форумах якої відбувалася певна гармонізація дій різних груп і секторів. До робітників на підприємствах управління ставилося дуже лояльно, тому профспілки існували лише всередині підприємств і не було страйків і конфліктів. Якщо виникало якесь нове питання державного значення, збиралося 24 голови найбільших підприємств — так звана група Санкен — і розподіляли повноваження. Економічний успіх Японії протягом майже 3 десятиліть був феноменальний.

У Малайзії дуже мудро провели політику стосовно різних етнічних груп. Малайзійці, які займалися політикою та адмініструванням, становлять приблизно 50 % населення. Китайці — 40 % населення — домінували у торгівлі й окремих промислових галузях, індуси — 10 % — знаходили своє місце між двома групами. Уряд поступово і без серйозних конфліктів збільшив питому вагу малайзійців в економіці, включив більшість китайців та індусів у політику й адміністрацію. Країна розвинулася дуже швидко. Упродовж азійської кризи Малайзія не слухала порад США і міжнародних фінансових організацій, а вела незалежну економічну політику й тим самим уникнула серйозної економічної хвороби.

Від Сингапуру можна було б перейняти досвід ефективного управління державними підприємствами. Після того як Сингапур відокремився від Малайзії, основним джерелом його доходів був порт. ВВП на особу становив 500 доларів. За 25 років мудрого правління політика-менеджера Лі Куан Ю було створено близько 500 державних підприємств, деякі з них, наприклад Авіалінії Сингапуру, вважалися найкращими у світі. ВВП на особу зріс до 25 000 доларів, і тільки тоді розпочалася часткова приватизація, хоча у межичасі в економіку надходили й іноземні інвестиції, створювалися приватні підприємства. Уряд був чесний, бюрократи — молодші й компетентніші. Про те, яким чином державним підприємствам вдавалося бути такими ефективними, слід було б написати окрему статтю. Ще один цікавий урок. Уряд діяв як учитель для населення, а не покладався на «укази». Швидкі темпи прогресу вимагали змін ціннісних орієнтацій. Через ЗМІ уряд звернувся до свого народу з поясненнями, чому, наприклад, настав час, щоб старші люди жили зі своїми дітьми, а не в деградуючих будинках для людей поважного віку.

Від Індії Україна могла б навчитися і, сподіваюся, ще навчиться, як використовувати потенціал випускників політех-

нічних інститутів для створення програмного забезпечення на експорт (що досягнув в Індії 14 мільярдів на рік), бухгалтерів, що на контрактній основі ведуть рахунки великих західних підприємств, або випускників середніх шкіл з добрим знанням англійської мови, що забезпечують телефонний зв'язок всередині США, працюючи в Індії.

Використовуючи досвід азійських країн, ми могли б навчитись ефективно управляти державними підприємствами, знаходити певний консенсус між інтересами держави, підприємств, робітників, залучати іноземні інвестиції чи, так само як Індія, швидко розвинути великий експортний потенціал в інформаційних технологіях.

Геополітичний вибір

Якою ж має бути стратегія України з огляду на зміни, що надалі відбуватимуться в геополітичній констеляції, чого вона може навчитися у різних континентів і країн і яким має бути її геополітичний вибір, внутрішній політичний устрій, економічна система, соціальна політика? Після Помаранчевої революції, під час якої ставлення до України більшості світу змінилося на позитивне, і з приходом до влади молодшого покоління Україна має можливість формувати нову стратегію і політику.

Можна говорити про чотири можливі стратегії. Перша — це повна інтеграція до ЄС, спочатку — створення зони вільної торгівлі, потім — митного союзу і нарешті валютного союзу. Це було б організацією своєрідного євразійського союзу. На відміну від ЄС, у ньому тільки одна країна — Росія — диктувала б усі правила економічної і політичної гри. Це не тільки приречення України на другорядність, технологічну, економічну і політичну, це пряма загроза втрати незалежності і, врешті-решт, навіть нації з її мовою і культурою.

Другий варіант — розбудова ГУАМу в справжній економічний і політичний союз. Цей варіант зовсім не перспективний. Партнери України в такому блоці замалі, окрім того, і Грузія, й Молдова, як і Україна, прагнуть раніше чи пізніше інтегруватися до ЄС. ГУАМ може залишитись як зона особливих впливів України, паралельно з остаточним членством у ЄС.

Третя можливість для України — залишитися поза будь-якими економічними й політичними блоками. Прикладом такого статусу є Швейцарія. Швейцарія, проте, є політично й

економічно розвиненою державою, вона зуміла у двосторонній спосіб домовитися з країнами — членами ЄС про вигідні для неї умови торгівлі, наукову співпрацю тощо. Україна неспроможна цього зробити. Крім того, залишатися в сучасному глобалізованому світі в певному геополітичному вакуумі було б не тільки некорисно, а й дуже небезпечно.

Лишається четвертий, вже задекларований політичним керівництвом країни вибір — інтеграція до ЄС. На мою думку, слід послідовно реалізувати тільки цю стратегію. Чому такий вибір потрібний і корисний для України? Використовуючи досвід ЄС і його членів, а також отримуючи деяку допомогу, Україна зможе підвищити якість свого законодавства, професійність і незалежність своїх судів, змінити структуру своєї економіки, зменшити її енергоємність і цим самим залежність від Росії, підвищити свою конкурентоспроможність, зберегти свою незалежність, забезпечити свої кордони. Можна згадати приклад Ірландії, яка була однією з найбільш розвинених країн Європи і завдяки членству в ЄС, великим дотаціям з Фонду регіонального розвитку та іншим формам допомоги стала в авангарді технологічного, економічного й політичного розвитку Європи.

Перед вступом до ЄС Україні треба якнайшвидше стати членом Світової організації торгівлі. І дуже важливо, щоб це сталося перед тим як Росія увійде до цієї організації, бо тоді вона мусить вести переговори з Україною про умови, за яких Україна може підтримати її кандидатуру. Тільки перший етап інтеграції до ЄПЗ — зона вільної торгівлі — не суперечить майбутньому членству в ЄС. Україна повинна стати членом НАТО, бо це є гарантією національної безпеки і пришвидшення членства у ЄС.

Українська ідея

Спроби української еліти створити українську ідею дотепер не були успішними. Сам народ під час Помаранчевої революції створив основну ідеологію національної ідеї — свобода і правда. Це може залишатися ключовим ідеалом. Доповнити його, проте, потрібно. Наведу деякі міркування щодо такого доповнення. Україна має стати державою, в якій політична свобода поєднувалася б з економічною ефективністю й добробутом, соціальною справедливістю і здоровим довіллям, у якій не було б протистояння між різними цінностями.

Основним етносом України є українці з їх мовою і культурою. Проте Україна є і залишиться етнічно, мовно і культурно різноманітною. Ключовим елементом єдності країни буде децентралізована держава, в якій люди на місцевому, обласному чи регіональних рівнях будуть вирішувати власні місцеві питання, а на державному рівні будуть вирішуватися тільки ті питання, що стосуються країни і народу загалом. З таким політичним ладом не буде в країні жодних відцентробіжних сил. Не буде бажання приєднатися до сусідніх країн, бо в них немає можливості визначити власну долю і бути відповідальними за неї.

Модель такого ладу існує в Швейцарії, де є кілька державних мов, сім сильних політичних партій, що по-різному бачать навіть таке питання, як інтеграція країни до ЄС. Там, проте, ніколи не виникало питання про те, що Женева могла б приєднатися до Франції, з якою вона пов'язана мовно і великою мірою культурно, чи Тічино (італомовний регіон Швейцарії) в аналогічний спосіб до Італії, а німецькомовна частина — до Німеччини. Це тому, що якби ці регіони приєдналися до сусідніх з ними держав, вони втратили б найважливішу для них цінність, а саме — право вирішувати власну долю.

Теперішня політична й економічна ситуація України та перспективи на майбутнє

Помаранчева революція була симфонією людей із різними баченнями, різними ідеологіями, але зі спільним бажанням волі й правди. Результат поставив Україну в епіцентр уваги і викликав захоплення більшості країн світу. У новій владі є багато дисонансів. По-перше, спадок старої влади не є надто корисним. По-друге, було зроблено забагато обіцянок, хоча народ цього не вимагав, тому треба діяти на широкому фронті різних питань і діяти швидко. Нова команда не є односторонньою. Розбіжності полягають у тому, як дати Україні швидкий поштовх для інтеграції до європейських і світових структур, а також як розв'язувати нагальні питання.

Цей стан — тимчасовий. Це ще одна «хвороба» молодої незалежної держави. Що можна впевнено сказати сьогодні — це те, що Помаранчева революція була для України своєрідним рубіконом. Ми не повернемося назад. За кілька років зменшиться кількість партій і фракцій у Верховній Раді. Головною політичною силою має бути центристська, з ідеологією

соціал-демократичного типу, а не неоліберально-капіталістичного чи суто соціалістичного типу. Уряд буде більш відповідний Верховній Раді. Відбудуться адміністративні реформи, суди стануть професійнішими і незалежнішими, бюрократія – молодшою, більш компетентною і менш корумпованою. Олігархи стануть нормальними бізнесменами. Україна буде наближатися до Європейського Союзу. Цей процес зближення, який вимагає трансформації політичного, економічного і соціального устроїв, є настільки ж важливим, як і саме членство у ЄС.

Гаврилишин Богдан Дмитрович – доктор економічних наук, іноземний член Національної академії наук України, член Римського клубу, голова Міжнародного інституту менеджменту.

Віктор Лисицький

РОЗВИТОК КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ – НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ УКРАЇНИ

Розвиток конкурентоспроможності є життєво необхідним для України – молодій незалежній державі, тому що він є єдиною можливою шляхом завоювання гідного місця поміж розвинутих держав та дає змогу консолідувати найширші кола суспільства на безпартійній, безклановій, суто конструктивній основі. Водночас орієнтація роботи уряду на прискорення розвитку конкурентоспроможності України повинна стати стрижнем кінцевої необхідної підвищення ефективності роботи всієї виконавчої гілки влади. Саме тому розвиток конкурентоспроможності має стати національною ідеєю України.

Історія даного допису

Головна ідея цієї роботи «зненацька» виникла в мене ще у вересні року 2003 під час вивчення книг Майкла Портера. Думки всесвітньо-відомого американського вченого виступили своєрідним інтегратором доволі неоднозначного досвіду удосконалення роботи Уряду України, набутого під час керівництва Секретаріатом Кабміну упродовж 1999–2001 рр.

Нагадаю читачам, що за часів Прем'єр-міністра України Віктора Ющенка, у лютому року 2000, стартувала перша спроба радикального удосконалення роботи Кабінету Міністрів та всієї виконавчої гілки влади. Було впроваджено Тимчасовий Регламент роботи КМУ, котрий з певними удосконаленнями є чинним і до цього часу. Намагаючись бути об'єктивним, ін-

форму, що основні напрацювання були зроблені професіоналами самого ж Секретаріату задовго до мого приходу в Секретаріат КМУ. Власне кажучи, тим і пояснюються і успішність, і швидкість уведення цього фундаментально важливого документа-детонатора (через півтора місяця після призначення Віктора Ющенка Прем'єр-міністром).

З упровадженням Тимчасового Регламенту робота КМУ ривком наблизилася до стандартів роботи урядів демократично високорозвинутих країн. Наблизилася, але не перейшла повністю на згадані стандарти — про це далі.

Робота уряду перестала бути «таємницею за сімома печатками», тому що:

1. Проекти урядових рішень доволі відкрито розглядалися на засіданнях урядових комітетів, за участю неурядових (незалежних від уряду!) експертів. «Протягнути» недобросовісні або ординарно помилкові рішення стало значно складніше.
2. На засіданнях КМУ ці проекти обговорювалися у закритому режимі, що створювало умови для відвертої, максимально глибокої дискусії політиків. Підвищення якості рішень у таких умовах є очевидним.
3. У засіданнях КМУ участь брала обмежена, чітко регламентована кількість осіб (політики + бюрократи). Але двічі Прем'єр говорив мені: «Якщо в працівників Секретаріату є свої коментарі до проектів урядових рішень, то хай приходять на засідання КМУ — я надам слово не звертаючи уваги на посаду». Ми стримано використовували цю пропозицію — не зловживали відкритістю Прем'єра.
4. Рішення на засіданнях КМУ приймалися тільки консенсусом, без голосувань, що утверджувало принцип колегіальної відповідальності членів КМУ за ухвалені документи, перетворювало його у фундаментальний принцип співпраці міністрів. Виникнення мінімальних сумнівів щодо проекту урядового рішення було достатньою підставою для повернення на доопрацювання. Нагадаю, що саме тому за часів Прем'єра Віктора Ющенка міністри не мали тенденції публічно демонструвати оригінальність своєї позиції. Це західний стандарт роботи уряду.
5. Порядки денні роботи урядових комітетів розміщувалися на веб-сайті КМУ — кожний міг претендувати на участь в обговоренні проектів документів.
6. Зроблю спеціальний наголос: Прем'єр не підписував ухвалені урядові рішення у себе в кабінеті — тільки привсе-

людно на засіданнях КМУ. Важливо, що це була його особиста (!) ініціатива. Виключалося прийняття урядових рішень за схемою: «Ти мені, а я тобі».

Тобто вперше за часи Незалежності, спираючись на стандарти роботи урядів демократично високорозвинутих країн, відбулося упорядкування роботи Уряду України. Хочу, аби читачі помітили, що у такий спосіб блокувалося прийняття корупційно небезпечних та помилкових рішень.

Зроблене було конче необхідним. І тут не може бути сумнівів. Однак таке упорядкування роботи КМУ вирішило лише першу проблему: суттєвого підвищення продуктивності праці даного вищого органу виконавчої гілки влади. Так! КМУ, спираючись на стрибкоподібно вирослу ефективність роботи свого Секретаріату, перетворився на потужного менеджера конвеєра підготовки та прийняття урядових рішень.

Але, але, але! Практично нічого не змінилося у відборі номенклатури питань, котрі мають бути розв'язані саме ухваленням відповідного урядового рішення. Інакше кажучи — менеджер конвеєра підготовки та ухвалення урядових рішень (КМУ) *мав суттєво обмежені можливості* оптимізувати асортимент продукції (заготовки для котрої подавалися на цей конвеєр), хоча значно ефективніше управлявся з тим, що йому підвозили на потік. Ми (топ-менеджмент Секретаріату) розуміли, що на весь зріст *постала наступна проблема* удосконалення роботи КМУ — *проблема впровадження стратегічного планування* (управління).

Інакше кажучи: *постала проблема налагодження процесу підготовки та ухвалення урядових рішень як управлінського процесу створення та підтримки необхідної відповідності між цілями України, її потенційними можливостями і ситуацією у світі та суспільстві із прогнозуванням головних результатів на тривалий період часу. Прошу звернути увагу на виняткову важливість наявності чітко виписаних цілей — це необхідна і стартова умова ефективного функціонування стратегічного планування.*

Тобто асортимент проектів урядових рішень мав формуватися виходячи із цілі (системи цілей!), котра:

1. Мала бути проголошена урядом ще на стадії формування його складу.
2. Здобула надійну публічну оцінку та підтримку.
3. Могла б бути розписана у набір конкретних завдань, знову ж таки заздалегідь, до розгортання роботи з підготовки проектів урядових рішень.

Палкі й тривалі обговорення з ключовими фахівцями Секретаріату не були завершені впровадженням стратегічного планування через відставку Віктора Ющенка з посади Прем'єра та моє усунення за межі державної влади.

Оцінюючи зроблене майже шість років тому, не можу позбутися впевненості, що старт нового етапу нам заблокувала саме відсутність чіткого формулювання *цілей розвитку України*. На той час наша правляча еліта ще не піднялася до розуміння необхідності визначення цілей, котрі б об'єднували суспільство в один, синхронно, заповзято та з великою наснагою працюючий організм. Зрозуміло, що на безпартійній (!) та безклановій (!) основі.

Повинен зробити критично важливе застереження. У різних системах управління працюю вже 39 років. Головним чином у системах управління величезними і складними об'єктами. Набутий значний досвід дає змогу стверджувати: визначення цілі розвитку (діяльності) для складних соціально-економічних систем є процесом, котрий вкрай погано формалізується — науки в цьому процесі не так вже й багато. Досить часто позиція особистості, яка очолює цей процес, є вельми важливою для визначення цілі (системи цілей). Тобто особисті риси першого керівника цієї системи управління досить часто є вирішальними для визначення цілі. Вкрай бажано, аби дана ціль мала, так би мовити, локомотивні властивості, намагання досягнути її природним шляхом генерувало б важливі супутні позитивні процеси.

Ознайомлення з працями Майкла Портера відкрило мені очі на те, що *швидкий розвиток конкурентоспроможності не може не бути головною ціллю виконавчої влади України. Властивості цього процесу (розвитку конкурентоспроможності) дають змогу стверджувати, що дана ціль є національною ідеєю молодої незалежної держави, котра щойно розпочала боротьбу за чільне місце у світовому співтоваристві, на світових ринках.*

Незабаром написав статтю «Лідерство України на стратегічно перспективних ринках як національна ідея», котра була опублікована у «Віснику Національної академії державного управління при Президентові України» № 2 за 2004 рік.

На жаль, бурхливі події другої половини року 2004 — першої половини 2006 р. відволікли мене від цієї теми. Сьогодні вона на часі, тому що:

1. *Регіонали прийшли надовго* — маємо можливість розгортати доволі тривалі інституційні удосконалення, найбільш складні удосконалення системи управління. Адже

- систему управління розвитком конкурентоспроможності (змістовна частина стратегічного планування на верхньому рівні виконавчої влади) за кілька місяців не створиш і в режимі політичного гоп-стопу не впровадиш (як були впроваджені у березні 2005 року сумнозвісні зміни до Держбюджету-2005);
2. *Уряд Віктора Януковича-2* плюс експерти особистого офісу Прем'єра є *найбільш боєздатною урядовою командою* за всі 15 років Незалежності;
 3. Новонароджена виборчими баталіями року 2004 українська нація значно краще, ніж будь-коли, усвідомлює *необхідність консолідації навколо конструктивної ідеї*;
 4. Попри «поразку» Помаранчевої революції *світова спільнота підтримуватиме прискорення розвитку України*. Ця підтримка посилюється і посилюватиметься (не на словах, а прямими інвестиціями та сприянням інтеграції України у ЄС та світову економіку);
 5. Наша економіка знудгувалася за ефективним управлінням. Адже соціально-економічно Україна зростає вже років сім. І зростатиме! Однак... *якість нашого зростання поки що незадовільна* — мала частка високотехнологічної продукції у приростах. І конкуруємо на світових ринках частіше за все не споживчою якістю товарів (та послуг), а нижчими цінами та, відповідно, нижчою зарплатою.
- Отже, любі жінки та шановні панове: за роботу!

Від спогадів до творення майбутнього

Досягнуті упродовж останніх років досить високі темпи людського розвитку в Україні все ж замалі для визнання нашої держави помітним учасником світових цивілізаційних перегонів. Для світу візитівкою України все ще залишається тривожний подзвін трагедії Чорнобиля та спалах Помаранчевої революції. А вистраждану й виборену Україною незалежність, цілком ймовірно, невдовзі лише допитливі дослідники з діаспори гірко згадуватимуть як історичний парадокс, як малозрозумілий виверт розвитку суспільства, що так і не набрав життєвої сили. Принаймні вкрай негативні демографічні тенденції навіюють такі думки (щойно два роки тому народжена українська політична нація продовжує вимирати та розбігатися).

Ейфорія перших років незалежності й наступні перманентні сутички вірних її синів із ще вірнішими, апофеоз Помаранчевої революції та подальша (хоча і цілком логічна!) «поразка» її переможців, прихід до влади у серпні року 2006 Партії регіонів дали у сумі непомітно швидко прожиті 15 років, упродовж яких ніхто так і не спромігся виробити політику, яка б подвигла кожного українця до важкої щоденної роботи, не обмеженої визначеним строком та партійними пристрастями, а окриленої прагненням нації возвести державу на непризливий щабель у ранжирі держав світу.

Відкритий для дискусій і пропозицій, окреслюю в цій публікації ядро стратегії національного поступу України, реалізація котрої у державній політиці дасть можливість згуртувати наше суспільство задля здобуття гідного українців лідерства, як для початку, хоча б європейського рівня.

Русійна сила національної ідеї

Виявлене Помаранчевою революцією розмежування України на СхідЦентр – ЗахідПівдень, емоційно забарвлені суперечки довкола статусу російської мови, зовнішньополітичної орієнтації (НАТО – СНД, ЄСП – ЄС) та Тузли вкотре поставили під сумнів спроможність нинішньої владної еліти консолідувати українське суспільство задля активного поліпшення людського розвитку. Об'єктивно непогані темпи людського розвитку нації, суттєве поліпшення життя, численні сигнали щодо прискорення змін на краще належно сприймаються громадянами, але не знімають цього розмежування. Хоча продемонстрована двома останніми виборами енергійна боротьба двох частин України за владу в Києві (матері міст руських!) сама по собі сигналізує про потужні об'єднувчі тенденції нашого суспільства в єдину націю. Прожив на Півдні за часів соціалізму 46 років, сотні разів побував у відрядженні в Москві й лишень кілька разів у Києві і тому цю доленосну особливість досить гостро відчуваю. Вибори показали: не тільки для Львова, а й для мого рідного міста Миколаєва, і для Донецька саме Київ, не Москва, є не тільки адміністративною, а й політичною, і духовною столицею!

Можна передбачити закид опонента: заждіть з песимізмом, ми ж усі були свідками досить високого рівня обуреної одностайності парламенту, наприклад, щодо тузлинської проблеми. Справді, треба віддати йому належне, але таке згуртування парламентарів не втішає, оскільки відбулося воно на анти-

російських засадах. А об'єднання на засадах «проти» непевне та минуще, і вік йому відміряний короткий... Те саме можна сказати і про голосування парламентарів 24 серпня 1991 року за Незалежність, і про голосування за Незалежність на референдумі 1 грудня того ж року. Адже тоді значна частина наших парламентарів та співвітчизників голосували, як пізніше з'ясувалося, проти Москви, Горбачова і Єльцина... А Незалежність розуміли... у межах СРСР! Що тут можна сказати? Що можна протиставити такому алогічному мисленню?

У чому причина ненадійності консолідації нашого суспільства? У неспроможності влади чи в байдужості народу? Ні, благородних поривів влади вистачає. Існують, хоча й потребують докорінного удосконалення, і механізми реалізації таких ідей. Не можна й націю звинувачувати у стійкому небажанні гуртуватися задля загального блага. Адже сьогодні більшість із нас, від Львова до Донецька, відчуває потребу в спільній, злагодженій роботі.

Коріння проблеми згуртування українського суспільства у тому, що упродовж років Незалежності владу і народ не об'єднувала і не об'єднує (1) головна, (2) очевидна, (3) доленосна та (4) безальтернативна ціль. Ціль — ідея, яка відповідає (5) стратегічному баченню майбутнього абсолютною більшістю його громадян. Іншими словами, у нас немає національної ідеї. Гучних декларацій пролунало забагато, та загальна, глибоко сприйнята серцями абсолютної більшості громадян, зрозуміла для всіх ідея ще не проголошена.

Якою має бути національна ідея?

Видаються очевидними такі загальні вимоги до національної ідеї:

1. Конструктивний характер та зміст діяльності громадян. Тому українська національна ідея має бути тільки «за» і не може бути «проти». Часи, коли на засадах «проти» можна було об'єднувати населення у націю, залишилися далеко позаду.
2. Засоби її досягнення слід добирати зрозумілі, реалістичні й продуктивні, доступні найширшим верствам суспільства — це має бути масовий інструмент, «інструмент масової консолідації», водночас прийнятний, реальний і зручний для кожного громадянина.
3. Слугувати провідним мотивом самовідданої праці громадян. Кожному з нас конче потрібен такий потужний духовний локомотив.

4. І не тільки духовний! Намагання досягти цілі має генерувати важливі потужні супроводжувальні процеси. Зокрема, стабільне й очевидне поліпшення соціально-економічного стану абсолютної більшості сумлінних громадян.
5. Бути головним приводом єднання суспільства, мобілізації та організації розумових і матеріальних можливостей людей. Національна ідея має стояти значно вище партійних прапорів вищих керівників держави. Хочу також звернутися до всіх, хто гаряче обстоює розвиток української культури та мови: дискусії щодо юридичного та фактичного статусу української й російської мов нас НЕ об'єднують! Ні-ко-ли!
6. Відігравати роль загального критерію в оцінці задумів, концепцій, доктрин, стратегій, планів і програм, практичної діяльності та отриманих результатів. Ефективність роботи виконавчої влади має оцінюватися за ступенем наближення до реалізації національної ідеї.
7. Останнє, але не менш важливе для успіху застереження: національна ідея має проголошуватися найвищим авторитетом нації.

Що ж таке українська національна ідея?

Історія засвідчує — національна ідея не є вічною категорією. Швидкість та терміни її піднесення визначаються реальним станом справ та стратегічним баченням нацією свого майбутнього.

Виходячи з цього, сьогодні, наприклад, не можуть претендувати на висоту національної ідеї три аксіоми трансформації соціалізму в капіталізм: макроекономічна стабілізація, приватизація і лібералізація та будь-який синтез цих ідей. І не тому, що на трансформаційних теренах у нас вже нема проблем. Вони є. І чималі. Але... ці три вимоги тільки утворюють систему координат, в якій розвивається соціально-економічна складова та й духовна складова національної ідеї. Слюсар чи програміст не можуть безпосередньо вплинути на інфляцію, оскільки вона не може бути конкретизована у певне добове завдання для кожного продуктивно налаштованого громадянина. Але вони можуть вплинути на якість та кількість своєї роботи та конкурентоспроможність її результатів. Це стосується також і питань удосконалення багатьох різних складових державної політики: щодо ЖКГ, податкової, митної, пенсійної тощо.

На нашу думку, спираючись на поточну ситуацію в державі та враховуючи глобальні тенденції розвитку людства, для української нації найзначніший консолідуючий потенціал несе *ідея забезпечення лідерства України на стратегічно перспективних ринках.*

Наші діти з пелюшок повинні чітко засвоювати таке: ми можемо бути найкращими, і ми будемо такими!

Отже, *ключовою складовою національної ідеї України має стати забезпечення високої конкурентоспроможності національного продукту.* Нижче наведено обґрунтування.

Розвиток конкурентоспроможності – головний сучасний засіб боротьби за майбутнє. Або: короткий екскурс в історію задля кращого розуміння пропозиції

По-перше. Хочу нагадати очевидне. Упродовж останніх десятиріч змагання між державами перемістилося з військово-стратегічної сфери в економічну. Це сталося в результаті:

1. Ліквідації біполярного поділу світу.
2. Об'єднання Німеччини.
3. Розширення ЄС та поглиблення ступеня його інтеграції (введення євро, проект спільної Конституції).
4. Бурхливого економічного зростання країн Південно-Східної Азії.
5. Стрімкого розвитку комунікацій (обміну інформацією, розвитку зв'язку та транспорту).

По-друге. І ще раз про відоме. Прискорилося глобалізація світу в цілому та світової економіки зокрема. Саме тому:

1. Територіальні кордони втрачають свій зміст (відбувається детериторизація), а в Інтернеті кордонів (слава Богу!) просто нема.
2. Зростає частка нематеріалізованої доданої вартості (де-матеріалізація багатства через розвиток інформації, зв'язку, транспорту). Тобто розростаються якісно нові галузі.
3. Зменшилися повноваження держав щодо контролю за економікою (зниження тарифних бар'єрів плюс скорочення обмежень на рух капіталу ведуть у підсумку до лібералізації світової торгівлі).
4. Полегшується територіальна диверсифікація продуктивних сил (підприємницька активність вільніше переноситься у привабливі регіони світу).

5. Останнє за порядком, але чи не найважливіше за значущістю — *розвиток світового суспільства став на рейки економіки знань*. Знання стають чи не головним фактором прискорення розвитку світового співтовариства. Не зброя, не фінансова потуга, не обсяги виплавленої сталі чи зібраного збіжжя, а знання. *Спритніші у освоєнні чужих знань та творенні нових власних дедалі частіше виграють світові цивілізаційні перегони*.

По-третє. Читачі чули й про таке. Протекціонізм (тим більше, автаркія) втрачає свій зміст як ефективний інструмент державної політики:

1. Інформаційна революція привела до того, що нові індустриальні країни (вчорашня біднота) можуть організувати випуск новітньої продукції ледь-ледь не паралельно з високорозвинутими державами.
2. В результаті розвитку виробничих та відтворювальних циклів нових індустриальних країн не залежатиме від високорозвинутих країн.
3. Відбувається еволюційне, цілком природне розхитування позицій високорозвинутих держав у світовій економіці.

По-четверте. Логічний підсумок попередніх трьох нагадувань (від «по-перше» до «по-третє»). Саме тому уряди розвинутих країн світу, і не тільки вони, приділяють дедалі більшу увагу підвищенню *конкурентоспроможності національних економік, вважаючи її найефективнішим засобом захоплення та утримання ринків*. Цілком зрозуміло, у світі, який швидко стає більш людським, вони фактично не мають іншого вибору. Зброя чи кордони — це вже очевидно — інструментарій вчорашнього дня.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що сьогодні все більше країн зміцнюють своє благополуччя нині й на перспективу шляхом розвитку пропозиції нової якості споживання, більш високоякісних товарів, робіт та послуг.

І саме тому *рівень конкурентоспроможності національної продукції визначає не тільки економічний рейтинг нації, а й її місце у цивілізаційному поступі*.

Україна в контексті проблеми. Підсліпуватий, невмілий, ледачий рибалка на березі водоймища з вудкою без гачків

Упродовж останніх років (точніше, після 2000 року) наша економіка демонструє усталено високі темпи економічного

піднесення. І навіть шалений популізм та жахаюча соціально-економічна неписьменність уряду Юлії Тимошенко лише на певний проміжок часу зупинили зростання. Збільшуються реальні доходи громадян та їхня трудова складова (дуже важливо!), ростуть і валютні резерви, стабілізовано курс гривні, утримується відносно низька інфляція, зміцнів потік іноземних інвестицій в країну. Поміркувавши, можна додати ще кілька очевидних плюсів.

Але... не треба забувати, що:

1. *Зростання йде від рівня руїни.* Високі темпи зростання дають дуже малі абсолютні прирости багатства. Лише через досить тривалий проміжок часу ми вийдемо на задовільні показники людського розвитку. Отже, немає ґрунтовних підстав для радості. Є лише стимули для більш напруженої роботи.
2. *Більшість виробництв нашої економіки працює на науково-технічних ідеях XIX та першої половини XX сторіччя.* Ідеологічно вони старі й тому стратегічно малорентабельні. Адже вони реалізують продукцію на ринках, котрі сформувалися ще за часів царя Хмеля. Частка високотехнологічних галузей у прирості обсягів вітчизняного виробництва принизливо мізерна.
3. *Наша високотехнологічна продукція здебільшого йде на експорт* (яскравий приклад – це створення програмного забезпечення). Внутрішні ринки залишаються (як і за часів більшовизму) здебільшого морально відсталими.
4. Повільно знижується залежність наших виробництв від стану справ у світовій економіці. *Внутрішні ринки розвинуті досить слабо.*

Отже, Україна поки що розвивається як країна – технологічний аутсайдер, котрому притаманне малорентабельне виробництво зі скромними результатами, які, у свою чергу, можуть забезпечити лише відносно низький рівень життя і накопичити слабкі внутрішні резерви для розвитку. А далі знов та сама печаль: «Нація вмирає і розбігається...»

Низька зарплата й малі прибутки формують кволі внутрішні джерела зростання, а натужне піднесення ніколи не виведе Україну на чільне місце у світовому розподілі праці. Не виключено, що більш-менш серйозні потрясіння у світовому господарстві знову зупинять наш поступ вперед і вгору. Зрозуміла річ, у разі спалаху великих фінансових негод інші країни насамперед скорочуватимуть імпорт українських металів та іншої продукції, яка зажила авторитету на світових ринках за-

вдяки нашим технологічним здобуткам позаминулого сторіччя та надто важкій праці наших сучасників.

Ще одне застережливе спостереження. Чимало країн світу тривалий час ретельно дотримуються трьох вищеназваних трансформаційних постулатів. Але вони не стали лідерами у людському розвитку. Це не вказує на помилковість згаданих ідей — вони є абсолютно правильними. Однак наявність переповненого рибою водоймища та рибалки з вудкою над плесом не гарантує, що він щось упіймає. Україна сьогодні — це підсліпуватий, невмілий та до того ж ледачий рибалка на березі водоймища, який через неувважність ще й прихопив вудку без гачків. Знайома картина: ані фаху, ані наснаги, ані інструментів. Схоже, що риби не дуже й хотілося.

**Унікальність потенціалу України. Маємо невелику кількість умілих та добросовісних рибалок з класними вудками.
А у водоймищі повно риби — тільки лови**

Україна поки що є бідною країною з низьким рівнем доходів на душу населення. Однак у державі є певна кількість високоефективних видів економічної діяльності, котрі:

1. Мають суттєво вищий виробіток доданої вартості на одного працездатного, ніж у середньому в економіці, та, відповідно, значно нижчу енерго та (доволі часто) матеріаломісткість. Працездатні, зрозуміло, мають можливість отримувати істотно більшу зарплату та сплачувати більші податки.
2. Реалізують свою продукцію на перспективних для України ринках — які швидко розвиваються та платоспроможна ємність котрих має м'які обмеження згори (інформаційно-комунікаційні технології, наприклад).
3. Для прискорення свого розвитку *НЕ вимагають державних коштів, а лише кращого, котре враховує світовий досвід, законодавчого та нормативно-правового регулювання*. Наразі державні асигнування у розвиток таких виробництв *НЕ* є вирішальними для здобуття успіху.

Такі види економічної діяльності класифікуємо як національні конкурентні переваги.

На мій погляд, безсумнівними національними конкурентними перевагами України є:

1. Суднобудування, зокрема, та морська індустрія в цілому.
2. Інформатизація в цілому та створення програмного забезпечення зокрема.

3. Транспорт усіх видів (погляньмо на мапу).
 4. Авіаційна індустрія;
 5. Освіта (переважно за технічними спеціальностями, за винятком суспільних наук) та інші.
- Дискусія експертів розширить цей перелік.

**Світовий досвід розвитку національних конкурентних переваг.
Не варто лізти зі своїм статутом в чужий (поки що!) монастир**

На превеликий жаль, наші романтичні ліберали від макроекономіки донедавна мали значний вплив на вироблення та реалізацію основних складових соціально-економічної політики. Їхні трудові біографії не надали їм самим можливості відчувати високу складність нашого національного виробництва. Їхні практичні дії показують, що вони не вбачають принципової різниці між, наприклад, металургійним комбінатом та МакДональдсами.

Вони, напевно, не здогадуються, що значна кількість країн світу, членів ВТО, розвивають національні конкурентні переваги шляхом створення спеціальних регуляторних режимів. У суднобудуванні, наприклад, Південна Корея та США. У створенні програмного забезпечення: Індія, Китай, Румунія, Ірландія та інші. Європа розвиває літакобудування, спираючись на потужну підтримку держав – членів ЄС.

У другій половині 1990-х, на початку 2000-х рр. уряди України повернулися до проблеми прискореного розвитку національних конкурентних переваг: з'явилися СЕЗи, ТПРи, встановлено спеціальні регуляторні режими для окремих видів економічної діяльності. Водночас впроваджені заходи були спрямовані й на поліпшення розвитку депресивних регіонів.

Прихід Юлії Тимошенко ментально відкинув Україну на початок 1990-х рр., у часи, коли багато українських політиків вели абсолютно безплідні дискусії типу: чи варто нам жаяхатися високої інфляції? Чи не варто? Адже є країни, які зростають і за умов високої інфляції! Сьогодні, через 15 років, ініціаторів тих дискусій не чути. Можливо, тому, що життя багато разів підтвердило абсолютну безтолковість такого класу дискусій.

Розмови про створення рівних умов ведення бізнесів за якісно різними видами економічної діяльності із того набору для лохів від економіки. Адже десятки країн світу, членів ВТО, створюють спеціальні регуляторні режими для розвитку окремих, найбільш пріоритетних для них видів економічної діяль-

ності. Підкреслюю, наголошую, благаю: створення спеціальних регуляторних режимів для розвитку пріоритетних видів економічної діяльності є звичайною світовою практикою господарювання націй.

Саме тому суттєвим недоліком уряду Юлії Тимошенко (та й Юрія Єханурова) було те, що вони аж ніяк не враховували загальновідомий світовий досвід розвитку національних конкурентних переваг.

Вважаю, що ми НЕ можемо НЕ враховувати, що на значній кількості світових ринків ми не будемо визначати правила гри, умови ведення бізнесу, динаміку цін та продажу. Ми повинні враховувати досвід своїх закордонних конкурентів у використанні спеціальних регуляторних просторів для розвитку національних конкурентних переваг.

Ми повинні створити краці (!) регуляторні простори.

Не тільки розвиток національних конкурентних переваг визначатиме зростання конкурентоспроможності нашої економіки

Зрозуміло, що у *трансформаційних* суспільствах конкурентоспроможність економіки визначається не тільки вмінням влади і суспільства розвивати національні конкурентні переваги. Є принаймні ще дві макрокомпоненти:

1. Базові ринкові трансформації та
2. Вирівнювання розвитку регіонів.

Якість (комплексність та вчасність) впровадження трьох вищезгаданих базових трансформаційних принципів створює систему координат, у межах якої розмови про розвиток конкурентоспроможності економіки набувають практичного змісту. Адже, наприклад, збереження активного втручання держави в ціноутворення неминуче спотворює вартісну картину і просто дезорієнтує підприємців у розвиткові конкурентоспроможності. Відсутність ринку землі блокує отримання ціни на землю.

На жаль, у нас іще не завершено впровадження важливих базових ринкових трансформацій:

1. Вступ до СОТ.
2. Ліквідація перекосів у ціноутворенні на послуги енергетики, транспорту і зв'язку (перехресне субсидування).
3. Завершення приватизації і забезпечення надійного захисту прав власності.

4. Приватизація ЖКГ.
5. Впровадження ринку землі.
6. Впровадження пенсійної реформи.
7. Широке впровадження іпотечного кредитування та інших.

Це деформує бізнес-орієнтири і тому не сприяє істотному зростанню висококонкурентних секторів економіки та досягненню нової якості соціально-економічного зростання.

Важливий аспект конкурентоспроможності — рівномірність розвитку країни. *Консервування депресивного стану регіонів* означає їх подальше значне відставання у людському розвитку від столиці та інших частин країни. Це є суттєвою вадою соціально-економічної політики будь-якої держави. *Адже таким чином зі змагань за розвиток конкурентоспроможності, за реалізацію національної ідеї виключається значна частка суспільства (та ресурсів).* Чи стане воно за такого перебігу подій достатньо «боездатною» нацією? Навряд чи!

Таким чином, розвиток конкурентоспроможності повинен йти принаймні за наступними паралельними напрямками:

1. Завершення базових ринкових трансформацій.
2. Прискорений розвиток депресивних регіонів.
3. Розвиток національних конкурентних переваг.

У цій статті ми зосередилися головним чином на розвитку національних конкурентних переваг, тому що (1) досягнення вагомих позитивних результатів на цьому напрямі може забезпечуватися без державних витрат (або з відносно малими державними витратами). Підкреслюю — до національних конкурентних переваг віднесені види економічної діяльності, розвиток яких забезпечується переважно поліпшенням регуляторних режимів. І, крім того, (2) розвиток національних конкурентних переваг сам по собі може стати одним із засобів прискореного покращення соціально-економічного стану депресивних регіонів (приклад: СЕЗ «Миколаїв», завод «Дамен-Шипярдс-Океан» — наведено у додатку).

Висвітлення ж проблематики завершення базових ринкових трансформацій само по собі є величезною темою, котра виходить за межі цієї статті.

Стартуємо!

Передбачаю іронічний песимізм (і, на жаль, небезпідставний) досвідчених урядовців: від красивої ідеї до її реалізації

шлях часто-густо довгий і важкий, і не всім, і не завжди вдається його пройти успішно! Тож спробую запропонувати певну послідовність кроків на шляху до підняття конкурентоспроможності до рівня національної ідеї.

Перший етап.

Необхідно:

(1) сконцентрувати увагу суспільства на виключній важливості зміцнення та розвитку вже існуючих національних конкурентних переваг країни та

(2) визначити їх як такі і

(3) домовитися про розуміння головного засобу їх розвитку — спеціальних регуляторних режимів розвитку національних конкурентних переваг. У нашій статистиці вони формалізуються у видах економічної діяльності.

Певне пояснення. Україна (на відміну від більшості інших постсоціалістичних та посттоталітарних країн) має доволі складну мікроекономіку. Зовсім небагато країн можуть похвалитися таким розмаїттям вже сформованих, уже діючих складних виробничих кластерів: ракетно-космічний, морської індустрії, інформаційних технологій, транспорту, АПК, авіабудування, танковий, освітній (!) тощо. Саме тому надзвичайно важливо на цьому першому кроці шляхом експертних (публічних) дискусій визначити зміст наступних понять: національні конкурентні переваги та спеціальні регуляторні режими для їх розвитку.

Враховуючи очікувану складність дискусії, треба орієнтуватися, що для початку слід прийняти робочі формулювання. Життя все розставить по своїх місцях у міру накопичення практичного досвіду розвитку національних конкурентних переваг.

Окрема і *критично важлива* для успіху справи тема (підкреслюю) *вивчення світового досвіду розвитку національних конкурентних переваг*. Не варто шукати своє українське квадратне колесо — треба запозичити чужий успішний досвід та, доклавши українську хитрість, віднайти ефективніші регуляторні режими. Ми можемо створити унікально ефективні регуляторні режими!

Набуті в результаті впровадження СЕЗ, ТПР та деяких законів знання дають змогу вважати, що нам вдасться створити якісно *нові спеціальні регуляторні простори для розвитку національних конкурентних переваг*. Їх характеристики:

1. Суб'єктам цих просторів надаватиметься сприятливий регуляторний режим ведення господарської діяльності.

Цей режим вирівнюватиме умови господарювання в Україні з умовами господарювання провідних гравців відповідних світових ринків.

2. Суб'єкти цих просторів концентруватимуться виключно на видах економічної діяльності, передбачених даним регуляторним режимом. Корабелі не повинні торгувати нафтою, а програмісти грати на біржі.
3. Умовою входження підприємств у спеціальний регуляторний простір буде прийняття ними високих соціально-економічних зобов'язань щодо:
 - 3.1. нарощування обсягів виробництва;
 - 3.2. швидкого зростання заробітної плати;
 - 3.3. створення конкурентоспроможних робочих місць;
 - 3.4. захоплення та утримання ринків;
 - 3.5. підготовки висококваліфікованих людських ресурсів.

Набір запропонованих характеристик є цілісним — його не можна використовувати неповністю. Або всі три, або нічого!

Далі. Уряд, спираючись на *добровільні (!)* контакти з підприємцями та дослідниками, трансформується у своєрідного ініціатора піднесення економіки за рахунок *упровадження інновацій*, необхідних для зміцнення конкурентоспроможності. Мінекономіки, до речі, має стати штабом конкурентоспроможності України. В результаті мають бути:

1. *Визначені види економічної діяльності (науково-виробничче-збутові кластери, далі — кластери), котрі є національними конкурентними перевагами.*
2. *Визначені стратегічно конкурентоспроможні види товарів, робіт та послуг, розвиткові виробництва яких не просто держава, а суспільство у цілому надаватиме переважно регуляторну підтримку. Бюджетна підтримка має відноситися на пізніші етапи роботи — після набуття позитивного практичного досвіду та отримання реальних соціально-економічних результатів унаслідок запровадження спеціальних регуляторних режимів. Інтелектуальне верховенство України у цій продукції має бути безсумнівним. Це блокує появу фальшивих інновацій;*
3. *Виділені кластери мають бути визначені та описані. Має бути задокументовано, як і які ланцюжки господарських стосунків забезпечуватимуть випуск та реалізацію стратегічно конкурентоспроможних видів товарів, робіт та послуг. Треба враховувати і таке: в опис кластерів українською доцільно ввести не тільки всіх безпосередніх та опосередкованих учасників виробничого процесу — по-*

стачальників сировини, науково-дослідні та проектні організації, фінансових посередників, навчальні заклади, самих товаровиробників. Вкрай бажано, аби в цей опис були включені й *споживачі*¹. За визначенням, кластери передбачають відмову від галузевого та перехід не стільки до міжгалузевого, скільки до міжсекторного підходу.

Отриманий достатньо конкретизований опис національних конкурентних переваг України буде покладено в основу наступного, другого етапу роботи.

Другий етап.

Спираючись на (1) зроблений на першому етапі опис національних конкурентних переваг та (2) інші фундаментальні складові державної політики (макроекономічна стабілізація, лібералізація, приватизація тощо), *новий підхід передбачає налагодження цілеспрямованої взаємодії уряду з підприємствами щодо:*

1. *Створення умов для удосконалення факторів виробництва* (підготовка кадрів, прагматизація науково-дослідницької діяльності, поліпшення інформації, удосконалення комунікаційної інфраструктури тощо).
2. *Сприяння поліпшенню попиту* (удосконалення стандартів та сертифікації товарів, контроль за якістю).
3. *Розвиток споріднених та підтримуючих виробництв* (налагодження тісних і тривалих контактів, створення ексклюзивних економічних просторів).
4. *Удосконалення стратегії підприємців та умов конкуренції між ними* (стратегії фірм мають бути невід'ємними компонентами стратегії держави, усунення бар'єрів для розвитку конкуренції).

В результаті здійснення цих кроків маємо досягти наміченої мети — *допомогтися прискореного нарощування випуску конкурентоспроможної продукції.*

Третій етап.

Фактично впроваджується інноваційна модель розвитку, що сприятиме притоку іноземних інвестицій разом із новітніми технологіями, росту конкурентоспроможності української продукції як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Таким шляхом *стимулюється розвиток підприємництва та регіональний розвиток.*

¹ Кластери (виробничі мережі) формуються із взаємозалежних фірм (включаючи спеціалізованих постачальників), наукових та освітніх закладів (університетів, науково-дослідних інститутів, конструкторських бюро), посередницьких структур (брокерських і консалтингових фірм) і споживачів, що поєднані між собою єдиним ланцюжком виробництва доданої вартості.

Збереження позитивних надбань

Переорієнтація не означає відмови від сформованих наріжних каменів та визначених трансформаційних постулатів — орієнтирів поточної державної політики: макроекономічної стабілізації, приватизації власності, лібералізації підприємницької діяльності, курсу на інтеграцію в Європу та на вступ до Світової організації торгівлі.

Боротьба за підвищення конкурентоспроможності фактично виступає *системним інтегратором* усіх цих вже загальновідомих і, так би мовити, освоєних напрямів діяльності виконавчої влади та банківської системи.

Переорієнтація означає:

1. Нарощення випуску стратегічно конкурентоспроможних товарів, робіт та послуг *офіційно визначається головною напрямом діяльності виконавчої влади.*
2. *Створення Національної системи управління конкурентоспроможністю, яку очолюватиме Національна рада під головуванням Прем'єр-міністра. Систему слід будувати міжгалузеву (міжсекторною), вона має охоплювати і регіональний рівень.*
3. Розробка та впровадження у життя *інструментарію державного управління конкурентоспроможністю: Концепції, Доктрини, Стратегії та Програми. Ці документи мають бути покладені в основу співпраці виконавчої влади з усіма учасниками кластерів — від освітян, науковців та проєктантів — до кінцевих споживачів, включаючи виробників, різні посередницькі структури та банки.*
4. Виділення на державних та приватних засадах ресурсів для розвитку кластерів. Держава має надавати гроші для удосконалення факторів виробництва, на яких має згодом базуватися інтелектуальне верховенство продукції (освіта передусім), на розвиток інфраструктури та на PR-програми. Всі інші витрати — приватні.

Переваги, що отримує реальний сектор від запровадження кластерного підходу до управління конкурентоспроможністю

1. Поліпшення доступу до нових та суміжних (комплементарних) технологій.
2. Економія витрат завдяки ефектам інтеграції зусиль, співпраці (синергії) та спеціалізації.

3. Комплексні ефекти від розподілу ринків.
4. Можливість проводити спільні дослідження з постачальниками та споживачами.
5. Можливість забезпечувати кращу підготовку спеціалізованих кадрів.
6. Можливість знижувати вхідні (та вихідні) бар'єри на ринку.
7. *Розширення можливостей імпорту годаної вартості, створеної за кордоном.* Адже через експорт високорентабельної високотехнологічної продукції створюються умови для вигідного імпорту закордонної праці.

Переваги, що отримує Уряд від упровадження кластерного підходу до управління конкурентоспроможністю

1. Дуже дефіцитний ресурс — увага вищого керівництва — концентрується на найефективніших напрямках діяльності підприємств.
2. Робота Уряду щодо впровадження базових трансформацій (стабілізація, лібералізація, приватизація) набуває конкретного змісту. Найбільш активній частці суспільства вона стає зрозумілішою.
3. Розвивається багатоплановий діалог з тими суб'єктами відтворювального процесу, які працюють на високотехнологічну перспективу України. Створюються умови для зміцнення позитивного іміджу Уряду.

Роль уряду в управлінні конкурентоспроможністю ²

1. Створення стабільного та передбачуваного загального економічного та політичного середовища.
2. Створення сприятливих рамкових умов для динамічного та вільного від потрясінь функціонування ринків (розвиток інфраструктури, конкурентна політика, регуляторна реформа, забезпечення доступу до стратегічної інформації).
3. Створення середовища, де заохочують інновації і сприяють технологічному розвитку шляхом формування амбітного (та реалістичного) стратегічного бачення перспектив економічного розвитку країни та регіонів.

² Підготовлено за документом: «ЗВІТ про міжнародний досвід промислової політики розвитку, що базується на кластерному підході, та рекомендації щодо її запровадження в Україні». Проект підтримки економічної та фінансової реформи (DAI/USAID).

4. Сприяння усвідомленню переваг, що можуть отримати суб'єкти економічної діяльності внаслідок обміну знаннями та утворення виробничих мереж.
5. Забезпечення підтримки та запровадження механізмів заохочення кооперації між суб'єктами економічної діяльності, підготовки «мережових брокерів» (тобто фахівців із організації виробничо-збутових мереж) та посередників, які сприяють об'єднанню різних суб'єктів економічної діяльності у кластери.
6. Сприяння процесам утворення виробничих мереж (запровадження спеціальних державних та регіональних програм, заходів політики в галузі державної підтримки та державних закупівель тощо) та налагодженню інформаційного обміну.
7. Створення сприятливої бази для неформального та формального обміну науковою інформацією.
8. Запровадження програм часткового державного фінансування проведення спільних з приватним сектором наукових досліджень на конкурентних засадах.
9. Забезпечення доступу до стратегічної інформації (інформація про технологічні новинки та прогнози, проведення стратегічних кластерних досліджень).
10. Сприяння зміцненню зв'язків між освітніми, науковими закладами (зокрема, школами, університетами, науково-дослідними інститутами) та промисловими підприємствами відповідного профілю.

Основні перешкоди на шляху державного управління конкурентоспроможністю

Перешкода	Засоби усунення
Відсутність спеціалістів достатньої кваліфікації та системи підготовки кадрів.	Розгортання системи підготовки та перепідготовки фахівців.
Не фінансуються витрати на якісне дослідження проблеми конкурентоспроможності та існуючих кластерів.	Фінансування має здійснюватися на державно-приватних засадах, але після створення Програми.
Відсутність доступної статистичної інформації за умовами, яких вимагає характер досліджень.	У міру формування кластерів забезпечити збір та узагальнення нової статистичної інформації. Співпраця з підприємцями – учасниками кластера є конче необхідною.

Перешкода	Засоби усунення
Відсутність в Україні апробованої на практиці методології проведення зазначених досліджень.	Необхідно розробити потрібні методики.
Відсутність іноземних проектів, що працюють у цьому напрямі.	Звернутися до донорів з проханням надати технічну допомогу.

Альтернатива змінам у державній політиці – якщо уряд ухилатиметься від прискорення розвитку конкурентоспроможності

Екстенсивне зростання – наша похмура реальність. Вже понад сім років нарощує м'язи економіка України. Однак цей позитив не є результатом досягнення кінцево необхідних якісних зрушень у продуктивних силах та виробничих відносинах і спирається переважно на екстенсивні фактори росту.

Науково-технічний рівень вітчизняної продукції нижчий, ніж за радянських часів. Лише невелика частка нашої продукції випускається з використанням сучасних високих технологій. Більше того, сьогодні технологічне обличчя нашого пересічного товаровиробника поки що формують ідеї позаминулого сторіччя. Втрата найбільш наукововибагливого споживача – Міноборони СРСР – та подальший занепад підприємств військово-промислового комплексу призвели до радикального зниження сукупного науково-технічного рівня вітчизняної продукції.

Перспектива – деградація накопиченого потенціалу та перетворення України у технологічного аутсайдера. Значне зниження науково-технічного рівня продукції, що випускається нашими підприємствами, неминуче веде до відповідного зниження вимог до кадрів, до освіти й науки. Вже сьогодні важко повірити у можливість випуску багатьох видів продукції такої якості та в таких обсягах, які ще за часів СРСР були досить ординарними. Важко повірити, насамперед через занепад людського капіталу та освіти, яка безпосередньо забезпечує його якість. Посилюється враження, що невдовзі Україна спроможеться випускати лише те, що від царя Хмеля (коли людей була жменя) випускається на Заході. Сало та горілка – лише вони формуватимуть оригінальність нашого виробництва.

Низький рівень інвестицій. Ще за часів СРСР зношеність визначальної частки основного виробничого капіталу була

зависокою. У перші роки незалежності небажання вкладати гроші у розвиток виробничого капіталу пояснювали гіперінфляцією, відсутністю національної (конституційованої) грошової одиниці та відповідного, ринково орієнтованого законодавства. Упродовж уже кількох років поспіль ми маємо абсолютно протилежний стан справ, але *інвестиції в основний капітал дуже малі*. Зношеність цього фактора виробництва за часи незалежності відчутно збільшилася.

Порівняно нижчий рівень людського розвитку – фундаментальна риса майбутньої України? Технологічне аутсайдерство не може не тягнути за собою відносно нижчий рівень рентабельності виробництва та ефективності економіки у цілому. Адже висока та надвисока прибутковість, як правило, є атрибутом принципово нових, з високою конкурентоспроможністю, товарів, робіт та послуг. Невже ми змиряємося з тим, що нижчі, ніж у інших європейських країнах, доходи нависнуть над нашими нащадками з невідворотністю дамоклового меча?

Влада має змінити орієнтири своєї активності. Уряду необхідно виробити нові підходи та інструменти економічного розвитку, які б допомогли запуснути ефективні механізми інноваційного оновлення продуктивних сил та виробничих відносин.

Отже, у підсумку можна стверджувати, що *відмовившись від політики підвищення конкурентоспроможності, ми прирідкаємо країну і народ до дедалі більшого відставання у світових економічних перегонах.*

Лисицький Віктор Іванович – кандидат економічних наук, радник голови правління «ПриватБанку», урядовий секретар КМУ (1999–2001 рр.).

Юрій Полунєєв

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ: НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ, ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОРИВ

Сьогодні українське суспільство стоїть перед вибором — чи здійснити прорив, озброївшись новими моделями й технологіями розвитку, чи залишитися на узбіччі Європи, консервуючи негативні тенденції. Ми втомилися від невизначеності стратегічного напрямку, гріб'язкових політичних баталій, популізму й тупцяння на місці. Потрібні нові ідеї та будівництво майбутнього. Адже глобальний та динамічний світ стає на нові інформаційні й технологічні рейки, відходячи від експлуатації вичерпних природних ресурсів і дешевої робочої сили. Країни завойовують лідерські позиції за допомогою інновацій та економіки знань, наріжним каменем якої є людський капітал.

Виклики сьогодення і необхідність прориву

Немає сенсу знову говорити про неконкурентоспроможність України. І про те, що попри популяризацію, починаючи з 1990-х рр., в усьому світі ідеї конкурентоспроможності, українська політична «еліта» так і не спромоглася зрозуміти цю концепцію, сформулювати на її основі раціональну стратегію економічного зростання, залучити на свій бік громадянське суспільство й бізнес і здолати негативні тенденції, що досі розбалансовують країну.

Навіть побіжні прогнози наштовхують на думку, що еволюція (органічне зростання), тобто переважання чинних тенденцій, факторів і конкурентних переваг, не дасть у середньо-

строковій перспективі (10–15 років) нової якості економіки, а отже, і країни в цілому. А чудес не буває.

Реальне зростання ВВП у 5–6 % на рік (найбільш імовірно!) приведе до того, що до 2010 р. головний показник конкурентоспроможності країни – рівень ВВП на душу населення (близько 1770 дол. у 2005 році) – може вирости максимум до 3500–4000 доларів. Для порівняння: у середньому для Єврозони цей показник становив у 2005 р. 32 700 дол. За цим показником серед країн Центральної та Східної Європи Україна посідає останнє місце, поступаючись і Росії (5400), і Польщі (8100), і всій Прибалтиці (в середньому 8300), Македонії (2800), Сербії й Чорногорії (3300), Болгарії (3550), Румунії (4670), не кажучи вже про Чехію (12260), Словаччину (8840) і Словенію (17500). В Україні майже третину населення (27%) можна зарахувати до категорії бідних, а 15% просто злидарують!

Наявні в Україні резерви факторної конкурентоспроможності (дешева робоча сила й традиційний експорт товарів із низькою доданою вартістю) або вичерпали себе, або вичерпають у середньостроковій перспективі.

Цілком зрозуміло, що будь-яка розмова про входження України в коло економічно розвинутих країн, про членство для початку хоча б в ОЕСР¹, а потім уже й у ЄС, зводиться до визнання необхідності істотного підвищення темпів економічного зростання, мобілізації якісно нових його рушійних сил.

Це необхідно для того, аби ліквідувати відставання нашої країни від інших у контексті тих глобальних викликів та процесів, які сьогодні відбуваються у світі, довести до логічного завершення ринкові реформи, що забезпечили країні ринковий та демократичний статус, але не дали реальної конкурентоспроможності, докорінно змінити чинну в Україні кланово-олігархічну економічну модель, яка зросла на використанні дешевих енергоресурсів, яка орієнтована на експорт і зовсім не передбачає стимулів для розвитку малого й середнього бізнесу. За її межами залишаються й такі важливі чинники конкурентоспроможності, як інновації, інтеграція науки та освіти.

Не можна оминути увагою той факт, що у світових рейтингах Україна досить високо котирується за рівнем «винахідливості» населення (тобто розвитку технологічних ідей), якості науково-дослідної бази, освіти в точних науках, а також завдяки відносно непоганому стану базової інфраструктури.

¹ Організація економічного співробітництва та розвитку (Париж) – своєрідний аналітико-політичний клуб 30 розвинутих країн світу, що поділяють принципи демократії та ринкової економіки.

Проте країна дуже низько котирується за чинниками, які забезпечують можливість практичної «капіталізації» цих переваг. А тут — і високий рівень «відпливу мізків», і складні процедури ліцензування нових технологій та послуг, і неприйнятно низький рівень захисту прав інтелектуальної власності, і вузький потенціал інвестування в освіту й науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські роботи.

Таким чином, за рівнем, наприклад, грамотності дорослого населення ми серед перших 3 % у світі, а за рівнем добробуту — серед останніх 40 % країн. За кількістю інженерів і вчених ми в перших 25 %, а за часткою експорту, який припадає на високі технології (4,1 %), — серед останніх. Іншими словами, економічний рівень країни та її конкурентні позиції у світі й близько не відображають чеснот її людського капіталу.

На думку низки провідних західних експертів, нові виклики для держави в епоху глобальної економіки знань і «хронічної» технологічної революції багато в чому зводяться до того, аби інтегрувати концепцію конкурентоспроможності та практику її моніторингу й стимулювання в повсякденну діяльність уряду. І на цій основі — у тому числі поліпшувати умови для залучення прямих іноземних інвестицій, що безпосередньо сприятимуть побудові економіки знань.

І якщо для багатих країн це можна було б вважати певною даниною моді, то для країн, що не використовують навіть половини свого потенціалу, стратегія конкурентоспроможності набуває критичного значення.

Національна ідея сьогодні: змагальність, аполітичність, прагматичність

Прорив на якісно новий рівень економічного, політичного та соціального розвитку мусить бути не авантюрою, а результатом згуртування нації навколо чіткої стратегії розвитку.

За визначенням Світового банку, соціальна згуртованість — це такий стан, за якого група людей у межах певної території — країни демонструє здатність до співпраці, що, у свою чергу, створює інституційну можливість для продуктивних змін. Це абсолютно не означає, що люди крокують в одному напрямку, думають однаково, мають однакові погляди. Соціальна згуртованість — це можливість без втрати індивідуальних відмінностей забезпечити координацію, співпрацю заради реалізації критично важливих цілей суспільства.

Експерти Світового банку небезпідставно вважають, що чим вищий рівень соціальної згуртованості населення в країні, тим більший ступінь політичного маневру має влада для проведення болючих реформ. Дуже важливим чинником соціальної згуртованості є якість політичного лідерства, наявність національної ідеї.

У ХХІ столітті стрімкі зміни, глобальні виклики, драматичність демографічних трансформацій є ознаками часу. Сьогоднішнє суспільство суттєво відрізняється від того, яке було 20 років тому. З огляду на це запитуємо: що таке національна ідея для України — пошук орієнтирів у минулому, копіювання в історії, націоналізм, побудова національної держави? Чи є щось у минулому України, що може об'єднати таку роз'єднану країну? Безперечно, держава не може існувати без національних ознак і атрибутів. Про це свідчать і процеси, що відбуваються нині в ЄС, де, з одного боку, формується політична єдність, такі собі Сполучені Штати Європи, а з другого, активізується почуття національної ідентичності. Європа робить дуже правильний висновок, що національна ідентичність є важливим чинником ефективного розвитку.

Але очевидно й те, що власне націоналізм не може стати об'єднавчою стратегією, її треба шукати в майбутньому. До речі, такого самого висновку доходять сьогодні багато вчених Росії. Росіяни перебувають у подібному до нашого становищі, що характеризується протистоянням кількох ідеологій, сильною ностальгією за Радянським Союзом, потужністю великодержавних, націоналістичних ідей.

Нова національна ідея не може бути створена тільки зусиллями уряду чи держави. Цілком слушним є висновок ООН, вміщений у Декларації цілей Тисячоліття: суспільству неможливо нав'язати ззовні мету, і кожна країна має ідентифікувати власні цілі й забезпечити їх реалізацію через мобілізацію суспільства.

Рада конкурентоспроможності України запропонувала нову національну ідею, що може згуртувати соціум, — «майбутня конкурентоспроможність України у глобальній економіці знань». Головні її переваги — аполітичність, прагматичність, методологічна розробленість, міжнародна порівнюваність та придатність до суспільної перевірки.

Чому ми говоримо про змагальність як один із ключових позитивів? Конкурування країн на міжнародних ринках — це своєрідний економічний спорт. Бажання перемогти у цьому змаганні може стати об'єднавчим чинником для розколотої

неефективною політикою та суперечливою історичною спадщиною нації, як і вболівання за успішну національну збірну.

Концепція конкурентоспроможності в Україні може спрацювати як потужна національна ідеологія, як це сталося в Сингапурі, Малайзії, Ірландії, Естонії, Великій Британії чи США. Усвідомлення того, що твою країну визнають і шанують у світі як конкурентоспроможну, успіхи країни в бізнесі, економіці, науці, освіті, інноваціях можуть стати важливим приводом для загальнонаціональної гордості та патріотизму незалежно від мови, конфесії, політичних переконань людини.

Однак не слід думати, що ідея конкурентоспроможності зводиться до постулату «наздоженемо й переженемо». Лідрування на глобальних ринках передусім означає високу якість життя громадян країни. Адже конкурентоспроможність країни — це її здатність створити внутрішні й зовнішні умови, які дають їй бізнесу змогу виробляти товари й послуги, що витримують випробування міжнародних ринків, а її населенню — стабільно підвищувати доходи і якість життя. Тобто *конкурентоспроможність країни — це її здатність забезпечити стале економічне зростання*. Конкурентоспроможність країни є водночас і засобом (де мета — підвищення рівня життя), і метою (тільки більш конкурентоспроможні країни мають вищий рівень життя), що робить її надзвичайно привабливою концепцією для використання в соціально-економічній політиці.

Що мається на увазі під національною конкурентоспроможністю? По-перше, стабільно позитивна макроекономічна динаміка, що забезпечує зростання доходів. По-друге, успіхи національних компаній на зовнішніх ринках. По-третє, стабільність конкурентних переваг (інноваційності, сумісності економічного зростання із соціальною та екологічною стабільністю), яку в останні роки дедалі частіше називають «відповідальною конкурентоспроможністю» (*responsible competitiveness*).

Усе обертається навколо основної економічної категорії — «продуктивності праці», тобто ефективності використання країною наявних дефіцитних ресурсів (природних, людських, фінансових, технологічних тощо) для виробництва якісних товарів і послуг, що витримують глобальну конкуренцію. Країни прагнуть створити інституційно-регуляторне середовище, найсприятливіше для мобілізації інвестицій, стимулювання бізнесу й зростання продуктивності праці. А це дає змогу зарплатам і доходам населення збільшуватися в довгостроковій перспективі у неінфляційний спосіб — без істотних втрат у реальній купівельній спроможності.

Чинники конкурентоспроможності та їх імплементація у технологію прориву

Конкурентоспроможність як мета забезпечується взаємодією низки чинників. На деяких із них слід зупинитися детальніше.

По-перше, культура. Ще на початку минулого століття німецький філософ Макс Вебер досліджував взаємодію культури й економічного розвитку. За великим рахунком, нації конкурують не лише товарами й послугами — вони конкурують системами суспільних цінностей (на які можна й потрібно цілеспрямовано впливати) та системою освіти.

У сучасній економіці наголос робиться вже не тільки й не стільки на матеріальних товарах і послугах, скільки на «мізках». Здатність нації підтримувати сучасну й ефективну систему освіти, підвищувати інтелектуальний компонент робочої сили за допомогою навчання стає критично важливою для конкурентоспроможності.

По-друге, на сьогодні немає жодного переконливого прикладу конкурентної країни зі сталими темпами зростання, що не розвивала б і не підтримувала приватний сектор і підприємництво. Це вже зрозуміла всім аксіома. Питання лише в тому, щоб сформулювати та підтримувати сприятливе середовище.

По-третє, якість виконання. Не так складно написати твір, як добре його виконати. Більшість дослідників вважають, що для конкурентоспроможності, можливо, не так важливі активи країни чи навіть ідеї, як якість виконавчих процесів у ній. Японія, Сингапур, Німеччина, Швейцарія — приклади країн, які досягли успіху в глобальній економіці завдяки майстерній трансформації ідей і технологій у конкретні продукти й послуги. Звідси філософія конкурентоспроможності: «Робити щось правильно не менш важливо, ніж робити правильні речі».

І, нарешті, політична воля та національний консенсус. Найскладніше питання для політичного керівництва будь-якої країни, що прагне до високої конкурентоспроможності, — не лише вербально констатувати політичну волю, а й мобілізувати людей та інститути на здійснення необхідних перетворень.

Як необхідно здійснювати такі перетворення? Відповіддю на це запитання може стати запропонована Радою конкурентоспроможності України Технологія економічного прориву.

Майбутній прорив має базуватися на ліквідації критичних для країни відставань в інституційно-регуляторному середовищі, інтенсивному створенні основ економіки знань, відповідальній конкурентоспроможності (тобто забезпеченні стабільності розвитку) і «накопиченні» соціального капіталу. Ця технологія допоможе модернізувати застарілу конфігурацію економічної політики країни, перед якою, з одного боку, постають колосальні виклики глобалізації та зовнішні шоки, що вимагають непопулярних і болісних реформ, і яка, з другого боку, розколота політичними маніпуляціями, а також певними культурно-етнічними «нестиковками», розвиток якої гальмується відверто слабким політикумом і неефективністю політичних інститутів, складною історичною спадщиною.

Ідеологічний «стрижень» ТЕП — ідея конкурентоспроможності країни як національна.

Сильною стороною ТЕП є те, що основні напрями й заходи економічної та соціальної політики країни ґрунтуються, з одного боку, на міжнародно вимірюваних статистичних показниках чи експертних оцінках, а з другого, — на основі системи порівнянь за найважливішими показниками із групою країн-орієнтирів. Таке порівняння, представлене у «Моніторі конкурентоспроможності», унікальному медіа-продукті Ради конкурентоспроможності України, громадськість уперше побачила наприкінці 2006 р.

На підставі рейтингової методології Інституту розвитку менеджменту в Лозанні (IMD-Lausanne), а також із використанням показників, застосовуваних такими міжнародними організаціями й агентствами, як Світовий банк, ООН, ЮНІДО, ОЕСР, Dow Jones, AccountAbility тощо, створена чотириматрична система показників та експертних оцінок, що може слугувати базою для технології економічного прориву.

На сьогодні до системи ТЕП включено понад 220 показників і оцінок, деякі з них взагалі ніколи не «замірялися» у нашій країні й не використовувалися для формулювання конкретних «маяків» і пріоритетів політики.

ТЕП ґрунтується на чотирьох базових матрицях впливу державної політики на конкурентоспроможність країни в середньо- і довгостроковій перспективі.

Перша — *ліквідація критичних відставань* — це комплекс заходів, що впливають на макроекономічне середовище, якість інститутів влади, ефективність державного регулювання основних ринків (капіталу, праці, землі, інтелекту) та інститутів, що їх підтримують, а також на ступінь відкритості економіки

й ефективність конкуренції. До цієї групи належать і показники розвиненості базової інфраструктури.

Друга — *створення основ економіки знань* — має стати головним пріоритетом в інвестиційній політиці, розподілі державних ресурсів, стимулюванні приватних інвестицій. Він охоплює такі найважливіші сфери, як освіта, наука (НДДКР), технологічна інфраструктура (ІКТ) та ін.

Третя — *забезпечення сталого розвитку* — це низка заходів політики, що впливають на чинники сталого розвитку суспільства (енергобезпеку, енергозбереження, екологію, ефективність системи охорони здоров'я, якість товарів і послуг, якість життя), а також стимулюють «соціально відповідальну конкурентоспроможність».

Четверта — *формування соціальної згуртованості й соціального капіталу*. Цей блок, практично відсутній в економічній стратегії не тільки України, а й, донедавна, інших пострадянських країн, стосується таких найважливіших питань, що зміцнюють згуртованість нації та її націленість на успіх, як: формулювання й просування сучасної та прагматичної національної ідеї; зниження рівня диференціації доходів населення (реалізація принципу соціальної справедливості); здійснення більш сучасної гендерної політики та політики у сфері сексуальних меншин; забезпечення залученості всіх соціальних верств до активного життя («соціальної інклюзивності»); формування системи настанов і суспільних цінностей, що утворюють філософію особистого й суспільного успіху, здорового способу життя.

Національна ідея та соціальна згуртованість

Матриця ТЕП «Соціальна згуртованість та соціальний капітал» є особливо важливою в контексті обговорюваної теми.

Конкурентоспроможна (ринкова) економіка неможлива без ефективної й плюралістичної демократії, що, у свою чергу, неможлива без соціальної згуртованості населення країни. Без цього, як показує досвід лідерів конкурентоспроможності, неможливий і економічний прорив, здатність країни відповісти на глобальні загрози й виклики.

Соціальна згуртованість складається із двох найважливіших параметрів сучасного демократичного суспільства: (1) рівня *соціальної «інклюзивності»* (від англ. to include — охоплювати, включати) і (2) розвиненості *соціального капіталу*.

Недолік традиційного підходу до економічної політики країн із перехідною економікою полягає в тому, що він не враховує ні важливості першого, ні наявності й впливу другого.

Соціально «інклюзивне» суспільство вживає цілеспрямованих заходів для зменшення різного роду соціальних і культурних дискримінацій, звуження небезпечних розривів у майновій диференціації, залучення до соціальної тканини всіх без винятку категорій людей.

До головних перешкод для повноцінної участі громадян у суспільному житті належать: (1) законодавчі чи адміністративні обмеження (наприклад, зайнятості); (2) відсутність повної інтеграції в суспільство (за расовими, культурними ознаками, належністю до сексуальних меншин тощо); (3) мовні бар'єри або труднощі; (4) віддаленість проживання; (5) непристосованість суспільної інфраструктури для людей похилого віку та інвалідів; (6) відсутність за наявних вакансій потрібних кваліфікацій; (7) утрудненість доступу до інформації, засобів комунікації та Інтернету. Характерно, що Лісабонська стратегія конкурентоспроможності Євросоюзу визначає серед найважливіших пріоритетів досягнення високого ступеня «інклюзивності» суспільства.

Попри молодість і відсутність чіткої методології вимірювання, поняття «*соціальний капітал*» (СК), запропоноване соціологом Дж. Коулменом і розвинене відомим вченим Ф. Фукуямом та іншими, успішно прижилося в економічній науці та політичній практиці. За визначенням ОЕСР, СК — це комплекс суспільних мереж, підтримуваних на основі неформальних цінностей, норм і понять, які поділяють члени соціальних груп і співтовариств, що створює між ними критичну масу довіри й соціальної підтримки, ефект співпраці та взаємодії.

На Заході інтерес до соціального капіталу, його вимірювання й методів його нарощування різко зріс, особливо після того, як стало зрозуміло, що реалізація ефективної політики економічного зростання й створення економіки знань вимагає високого ступеня вміння людей і різних їхніх груп і співтовариств, зокрема політичних партій, співпрацювати задля досягнення спільної мети. СК слід розглядати як особливий суспільний ресурс (капітал), що, взаємодіючи з іншими видами капіталу (природним, економічно створеним і людським) у контексті культурних, політичних, інституційних і регуляторних умов, сприяє стабільності та динамізму економічного зростання.

Облік і вимірювання усіх чинників впливу на соціальну згуртованість і соціальний капітал, а також розробка відповід-

них заходів політики є найскладнішим, «пілотним» компонентом ТЕП. Методології вимірювання СК перебувають на стадії розробки й удосконалення. Вони переважно базуються на результатах складних соціологічних опитувань і охоплюють до сотні показників та оцінок. Серед лозаннських показників є лише кілька таких, що безпосередньо стосуються СК. Розробка або адаптація для України найбільш просунутих методологій вимірювання СК (як, наприклад, методології австралійського статистичного бюро) — наступний етап роботи над ТЕП.

Звісно, вимірювати й оцінювати ці чинники й показники надзвичайно складно, — так само, як заміряти безперечно, важливу роль культури у формуванні більш конкурентоспроможної країни. Поки не існує методологічно обґрунтованих відповідей на всі запитання. Однак є чітке розуміння того, що провал попередніх програм і стратегій пояснювався багато в чому ігноруванням на рівні економічної політики цього найважливішого кола питань.

Матриця ЗГУРТОВАНІСТЬ може бути умовно представлена таким чином:

Соціальна інклюзивність. Диференціація суспільства		Соціальний капітал
	ЗГУРТОВАНІСТЬ	
Національна ідея Система цінностей Культура		Політичні, правові, інституціональні умови розвитку СК

Чим розвиненіший соціальний капітал і вищий рівень соціальної згуртованості, тим більшу можливість політичного маневру для проведення непопулярних і болісних структурних реформ має влада. А найважливішу роль у формуванні соціального капіталу відіграє наявність національної ідеї.

На сьогодні ідея запропонована — це ідея конкурентоспроможності. Більше того, вона не є абстракцією, оскільки передбачає можливість реалізації конкретної економічної політики.

Очевидно, що потенціал і певні ресурси для економічного (конкурентного) прориву в Україні є. Його реалізація може привести протягом 10–15 років до відчутного підвищення рівня і якості життя людей.

Однак слід пам'ятати, що прорив залежить не тільки й не стільки від правильності на папері тієї чи іншої економічної політики, від точності технологій, скільки від речей, які складно спрогнозувати, виміряти й ще складніше реалізувати. Від утвердження справді об'єднавчої й прагматичної національної ідеї, від формування дієвого соціального капіталу, від підвищення якості влади та її відокремлення від бізнесу, від очищення політичних еліти та інститутів, від інтеграції національної культури в економічну політику, від конструктивної взаємодії основних зацікавлених сторін (stakeholders) — бізнесу, влади, громадянського суспільства, освіти, науки, культури — у проекті «Конкурентоспроможна Країна».

Полунєв Юрій Володимирович — голова Ради конкурентоспроможності України, президент Міжнародного інституту менеджменту (МІМ-Київ).

Олександр Костенко

СОЦІАЛЬНА КУЛЬТУРА ГРОМАДЯН – НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Керуючись принципом соціального натуралізму, автор приходять до висновку про те, що суспільне життя людей визначається їхньою соціальною (тобто політичною, економічною, правовою, моральною) культурою, під якою розуміємо міру узгодженості волі й свідомості людей із законами соціальної природи. Існує закономірність, що має наступну формулу: «Яка соціальна культура людей – таке і їхнє життя». Ставши національною, сформульована таким чином ідея здатна забезпечити прогрес нації. Як свідчать дослідження феномену національного прогресу, він виникав тоді, коли націями оволодівали ідеї, що були модифікаціями зазначеної вище (зокрема, Давня Греція, пізніше Англія, Франція, США, потім Японія, Індія, Китай, а тепер ще й країни Прибалтики).

Та криза, що вразила усі сфери життя людей в Україні сьогодні, може бути визначена як Велика Соціальна Драма. Ознаки цієї драми помітні усюди. Суспільство корчиться від проявів сваволі та ілюзій. «Вірус» сваволі та ілюзій, проникнувши у кожен клітинку суспільного організму, отрує наше життя. І це тому, що «вірусоносійми» є не лише українська влада, а й самі громадяни України. Так вже сталося, що історія послала їм таке випробування.

Якщо так пояснювати корінь соціальної кризи в Україні, то стає зрозумілим, що будь-які паліативні засоби, спрямовані на усунення цієї кризи, без поєднання з радикальними засобами приречені на невдачу. Українські реформатори, не помічаючи цієї соціальної закономірності, знову й знову «наступають на граблі» – застосовують паліативні засоби там, де мають

застосовуватися радикальні. Саме це ми спостерігаємо в Україні й сьогодні. Боляче дивитися на це!

Отже, вийти з кризи на шлях прогресу можна лише за допомогою радикального засобу, з яким мають поєднуватися усі паліативні. Цим радикальним засобом, як показує історичний досвід сучасних прогресивних країн, є так звана національна ідея.

Що таке національна ідея? Це запитання не риторичне, як може видатися. Часто національну ідею в Україні помилково зводять до того чи того паліативного засобу виведення суспільства з кризи. Насправді національна ідея — це уявлення представників нації про той радикальний засіб, який потрібний для її прогресивного розвитку. Під час ближчого розгляду виявляється, що таким засобом є соціальна — тобто політична, економічна, правова, моральна — культура громадян.

Це впливає з того, що суспільне життя людей є проявом їхньої волі й свідомості. Існує закономірність: які воля й свідомість людей — таке і їхнє життя. Тобто життя людей, будучи проявом їхньої волі й свідомості, визначається тим станом, у якому воля і свідомість перебувають. Описати ці стани можна за допомогою так званого принципу соціального натуралізму. Він полягає у тому, що визнається існування поряд з Фізичною Природою і Біологічною Природою також третьої — Соціальної Природи. Соціальна Природа породжує соціальні явища і дає їм закони, за якими вони мають існувати. Воля і свідомість виникли у людей для того, щоб проявлятися відповідно до законів Соціальної Природи у вигляді соціальних явищ. Воля і свідомість людей мають властивість перебувати як у стані узгодженості із законами Соціальної Природи, так і у стані неузгодженості з ними. Стан неузгодженості можна визначити як стан сваволі та ілюзій. Якщо воля і свідомість людей перебувають у стані узгодженості із законами Соціальної Природи, то вони проявляються у вигляді соціальних явищ, які відповідають законам Соціальної Природи, тобто є природними. Якщо воля і свідомість перебувають у стані неузгодженості з цими законами, тобто у стані сваволі та ілюзій, то вони проявляються у вигляді соціальних явищ, які не відповідають законам Соціальної Природи і, отже, є протиприродними.

Якщо у суспільстві переважають громадяни, у яких воля і свідомість перебувають у стані узгодженості із законами Соціальної Природи, то таке суспільство прогресує, бо прогрес — це розвиток, що відповідає законам природи. Інакше — регрес. Саме зазначений регрес, зумовлений поширенням про-

явів сваволі та ілюзій у всіх сферах суспільного життя, призводить до того, що це життя не відповідає законам Соціальної Природи, тобто є протиприродним. Це і породжує соціальну кризу в Україні сьогодні. Тому існує єдиний радикальний засіб для нації вийти на шлях прогресу — зробити так, щоб привести волю і свідомість переважної частини громадян у стан узгодженості із законами Соціальної Природи. Такий стан називається соціальною (тобто політичною, економічною, правовою, моральною) культурою громадян. З цього і треба виходити, формулюючи національну ідею для України. Варіанти цього формулювання можуть бути різні, наприклад: «Соціальна культура громадян — основа нової України!», «Яка соціальна культура громадян — таке і їхнє життя!», «Громадянам України — належну соціальну культуру!», «Соціальна культура громадян — ключ до процвітання України!» тощо. Без радикального засобу, яким є формування «внизу» належної соціальної культури громадян, будь-які здійснювані «зверху» політичні, економічні, правові, моральні реформи є паліативами, які лише сприятимуть появі нових способів для зловживань, але не викоренять самих проявів сваволі й ілюзій у вигляді зловживань, зокрема корупції.

Хоч яким би було формулювання національної ідеї у тієї чи тієї нації, вона завжди зводиться до того, що національний прогрес забезпечується розвитком соціальної культури громадян. Про це, зокрема, свідчить досвід національного прогресу європейських країн чи Японії. Пересвідчитись у цьому можна, якщо, наприклад, порівняти соціальну (тобто політичну, економічну, правову, моральну) культуру пересічного громадянина Німеччини чи японця з соціальною культурою пересічного українця. Це порівняння і дасть відповідь на запитання, чому в Німеччині і Японії життя таке, а в Україні — інше. Зазначена різниця зумовлена різницею між соціальною культурою громадян України та соціальною культурою німців і японців.

Виходячи з цього, слід визнати примарними сподівання щодо прогресивної ролі так званого громадянського суспільства в сучасній Україні, тому що ураження громадян «комплексом» сваволі та ілюзій робить українське «громадянське суспільство» теж «закомплексованим» сваволею та ілюзіями. Ознак цього достатньо, зокрема про це свідчать факти ураження корупцією інституцій «громадянського суспільства» не менше, ніж державних. Отже, і це свідчить про те, що національна ідея для України має пов'язуватися із феноменом со-

ціальної культури громадян. Без неї не матимемо справжнього «громадянського суспільства».

Виразником національної ідеї завжди є національна еліта, тобто ті представники нації, які завдяки озброєності передовими ідеями мають найвищий авторитет як у співгромадян, так і у влади. Національна еліта — це та меншість нації, яка справляє вирішальний вплив на більшість, зокрема на формування у більшості соціальної культури. Авторитет національної еліти має спонукати як співгромадян, так і владу України до руху, спрямованого на формування соціальної культури громадян. Цей рух має здійснюватися через поєднання таких засобів, як соціальне просвітництво і соціальна практика. Значені засоби мають конструюватися з допомогою інструментів держави і політичних партій та інших інституцій таким чином, щоб сприяти узгодженню волі й свідомості громадян із природними законами, за якими існують політика, економіка, право, мораль. Під їхнім впливом і формуватиметься соціальна культура громадян України — ключ до прогресу нації. У світі є великий досвід «окультурювання» націй — як у Європі, так і в Японії, Індії та інших країнах, що сьогодні прогресують, не кажучи вже про Давню Грецію чи, наприклад, Англію XVII—XVIII століть. Саме завдяки культурі джентльменства (і, звичайно, леді), що є формою соціальної культури особи, Англія свого часу стала найпрогресивнішою країною світу і тому володарювала над морями і континентами.

Якщо соціальна культура громадян відіграє визначальну роль у суспільному житті, то з цього випливають принаймні наступні висновки. Висновок перший: справжня демократія можлива лише за наявності належної соціальної культури у громадян. Без неї можливою є тільки псевдодемократія (що ми сьогодні і маємо в Україні). Тому слід позбавлятися ілюзії, начебто демократія вже має місце в Україні — є демократичні форми без демократичного змісту. Виходячи з цього, актуальним для України є розвиток концепції «культурної демократії», згідно з якою справжню демократію може забезпечити лише формування у громадян соціальної культури. Висновок другий: соціальна культура громадян вища за будь-які конституції, кодекси та інші законодавчі акти, бо від соціальної культури громадян залежить, як ці акти застосовуватимуться, будучи лише інструментом у руках людей. Тому слід позбавлятися ілюзії, начебто законодавство може діяти саме по собі, тобто є самодіючою «машиною», яка самостійно здатна забезпечувати порядок у суспільстві. Висновок третій: просвітництво,

яке формує у громадян соціальну культуру, — вище за політику, а просвітителі — вищі за політиків. Тому слід позбавлятися ілюзії, начебто політики можуть ошчасливлувати народи. Люди самі лише можуть себе ошчасливлувати, отримуючи для цього соціальну культуру у просвітителів і змушуючи до цього ж політиків, які мають виконувати волю громадян.

До речі, зазначене вище розуміння національної ідеї дає змогу Україні бути учасницею процесів європеїзації та глобалізації. Бо відповідно до вже згаданого принципу соціального натуралізму лише соціальна культура громадян як міра пристосованості їх до природних законів політики, економіки, права, моралі може бути «спільним знаменником» для усіх націй, який робить можливою гармонізацію між ними. Закони Соціальної Природи є ж спільними для усіх націй, тому і соціальна культура особи — як відображення цих законів у волі і свідомості людей — служить «спільним знаменником» для усіх націй.

Визнання соціальної культури громадян національною ідеєю для України цілком відповідає світоглядній традиції української національної еліти. Підтвердження цьому можна знайти у творчості Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка. Зокрема, як аргумент на користь соціальної культури громадян як національної ідеї має бути прочитано текст вірша «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», у якому Тарас Шевченко звертається з посланням до усіх українців: «Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя». А поки цієї мудрості, тобто соціальної культури громадян, не здобудемо, то матимемо описаний поетом-пророком наче з сьогоднішньої дійсності стан речей в Україні: «Доборолась Україна до самого краю. Гірше ляха свої діти її розпинають».

Костенко Олександр Миколайович — доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, професор Національного університету «Кієво-Могилянська академія».

Светлана Барматова

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В УКРАИНЕ: СРЕДСТВО ИНТЕГРАЦИИ ИЛИ ОСНОВА ПОЛИТИЧЕСКОГО РАСКОЛА ОБЩЕСТВА?

В статье представлены некоторые размышления по поводу того, что же представляет собой украинская национальная идея, насколько она выражает суть современной Украины и насколько соответствует тем ожиданиям, которые есть у украинского общества. Анализируется роль как политиков, так и экспертного сообщества в формировании и декларировании национальной идеи и обосновывается ее значение для формирования международного имиджа Украины.

Национальная идея как научная дефиниция уже достаточно подробно описана и в иностранной, и в отечественной научной литературе [см., напр., 1]. Но дискуссия, которая возникла в обществе, и в экспертном сообществе в частности, на наш взгляд, касается не теоретических выкладок по поводу данной научной дефиниции, а практической реализации национальной идеи в современном украинском социуме, ее месте и роли в процессах трансформации, которую этот социум переживает.

Ниже будут представлены некоторые размышления по поводу того, что же представляет собой украинская национальная идея, насколько она выражает суть современной Украины и насколько соответствует тем ожиданиям, которые есть у общества.

Анализ состояния национальной идеи, по мнению автора, может базироваться на ответах на следующие вопросы:

– чему служит национальная идея, ее социальные функции?

- для чего национальная идея нужна обществу?
- что декларирует национальная идея, т. е. на что или кого ориентирован данный «мессидж»?
- на чем основывается национальная идея, что является базовым в подходе к формированию национальной идеи современной Украины?
- кто формирует национальную идею – кто (какие социальные группы) ее идеологи и творцы?

Отвечая на поставленные вопросы, автор попытается не только представить свою «позицию по поводу», но и предложить для дальнейшего обсуждения некоторые, на его взгляд, важные проблемы и тенденции, касающиеся функционирования национальной идеи в современном украинском обществе.

Чему служит национальная идея, ее социальные функции?

Национальная идея является социокультурным показателем зрелости политической системы, ее устойчивости и легитимности. Не случайно американский политолог С. Коем говорил о том, что ни одна политическая система ни в одной стране не будет стабильной, если она не родилась в этом государстве, на его основе, как результат развития его собственной политической культуры. Национальная идея является одним из важнейших элементов политической культуры, поскольку отражает глубинную суть формирующихся в пространстве политической культуры ожиданий граждан данного общества, является системообразующим механизмом политического и национального сознания.

Следовательно, и социальные функции, которые выполняет национальная идея, способствуют укреплению и развитию этого национального самосознания.

Но процессы, происходящие в современном обществе, начинают идти вразрез с возможностью прочитывать национальную идею именно в такой трактовке, начинают диктовать иные требования к сути национальной идеи.

Остановимся только на двух моментах.

Первый. Национальная идея в своем классическом варианте позиционирует себя во взаимосвязи с национальной идентичностью. Но процессы глобализации, которые приводят к разрушению границ национального государства и формированию новых идентичностей, не связанных с государствен-

ным суверенитетом, во многом меняют и суть самого понятия «национальная идея».

В трактовке, присущей современному социальному пространству, «национальная идея» — это, скорее, образ определенной (желанной для конкретного социума) реальности и связанной с этой реальностью цели и способа ее достижения. Следовательно, для формирования национальной идеи в первую очередь должны быть определены эти новые идентичности. Вряд ли среди них на одно из первых мест выйдет идентичность национальная. Поэтому даже определение идеи как «национальная» требует уточнения.

Второй. Приведем тезис, встреченный в работе Е. Б. Шестопала [2], — «политическая культура, а точнее источники ее возникновения, не могут находиться в гражданском обществе, в сфере, основанной на принципе самоорганизации и отрицающей регулирование со стороны государства и иных властных институтов». А поскольку национальная идея напрямую зависит от состояния политической культуры и формируется, в первую очередь, на государственном уровне, то следует ли из этого, что стремление к построению гражданского общества автоматически нивелирует национальную идею как механизм консолидации социума? Этот ракурс в отечественной науке практически не изучен.

Безусловно, указанные выше явления (и глобализация, и становление гражданского общества) для сегодняшней Украины еще не определяют состояние политического пространства. Но определенные проявления, свидетельствующие о присутствии этих влияний и тенденций, уже фиксируются социологами — например, влияние, которое информационное пространство, не сдерживаемое «национальными границами», оказывает на формирование политических (и не только) установок и предпочтений современных украинцев. Или тот факт, что часть опрошенных идентифицируют себя с «гражданами мира».

Возникает закономерный вопрос: а есть ли необходимость так упорствовать в поиске украинской национальной идеи, основываясь на традиционном ее понимании, поскольку в этом виде она оказывается, скорее, отражением тех ожиданий, которые общество уже переросло, чем действительно целью, к которой оно может стремиться? Может быть, правильнее будет, учитывая реалии даже не сегодняшние, а уже завтрашние, действительно формировать ее в иной форме?

И тогда первым этапом должно стать не декларирование идеи, а изучение привлекательного для гражданина образа

будущего, что совершенно не противоречит закономерностям социальной трансформации?

Для чего национальная идея нужна обществу?

Одной из основных функций национальной идеи является функция консолидации членов социума. Но для консолидации социума, находящегося в процессе трансформации, национальной идеи, которая формируется, в первую очередь, в политической сфере, оказывается недостаточно.

Это хорошо видно как раз на опыте Украины, где попытка построения политической нации на политической основе — «оранжевая революция» — оказалась несостоятельной.

Поскольку период трансформации характеризуется повышенной проблемностью всех социальных сфер, отсутствием устоявшихся норм и правил взаимодействия между элементами социальной системы, социальной нестабильностью, то значимыми для общества оказываются, прежде всего, экономические и социальные составляющие, и только после — политические. Члены такого общества, в первую очередь, ожидают от системы решения экономических и социальных проблем, регулирования именно этих сфер, и именно действия политиков (шире — государства) в этом направлении могут сделать политическую сферу влиятельной и привлекательной для общества.

Поэтому в трансформирующемся обществе не идея (будь то национальная идея или политическая идеология) формирует политическое сознание (как это было в СССР), а политическое сознание украинцев должно подняться до такого уровня, когда возникнет необходимость в идентификации себя с этой общностью, а значит, и потребность в консолидирующей политической идее.

Этому как раз и может способствовать обращение сначала к демократической и социальной идеям, с помощью которых в обществе сформируются устойчивые демократические ценности и будут задекларированы такие важные для среднестатистического члена общества социальные условия его существования (или даже социальные гарантии), которые дали бы «маленькому украинцу» возможность действительно ощутить свою включенность в украинский социум. В этом случае национальная идея могла бы стать логическим продолжением процесса консолидации украинского общества уже на политической основе.

**На чем основывается национальная идея,
что является базовым в подходе к формированию
национальной идеи современной Украины?**

Изначально подход к пониманию и формированию национальной идеи в Украине после распада Советского Союза был верен по сути, но без учета специфики Украины как государства и общества. То есть, обратившись к модели национальной идеи в демократических государствах, взяв за основу основные ее параметры, украинские идеологи допустили ряд ошибок.

Первое. На уровне Конституции национальная идея получила свою «прописку» в этом, главном для страны документе. Но это оказалось формальным уровнем ее осмысления. Декларирование определенных норм, которые отражают суть национальной идеи — например, Конституция констатирует, что Украинское государство является воплощением национальной идеи украинского народа — настолько общо и совпадает с усвоенными в процессе политической социализации требованиями к осознанию себя как гражданина государства, что не рефлексировалось на уровне политических ожиданий, не выделяется человеком как «идея», призыв. Тем более, что доверие к основным институтам государства в Украине ослаблено.

Второе. По мнению украинских ученых, исследующих национальную идею, ее сутью, обеспечивающей выполнение функции консолидации, является отражение:

- стремления народа к сохранению самобытности;
- к сохранению культурно-исторической целостности;
- к сохранению государственного суверенитета.

Но в Украине ни один из этих параметров не может стать консолидирующим.

Самобытность как одно из обязательных «устремлений» народа в эпоху глобализационных процессов и многонационального государства, наверное, требует определенного переосмысления. Тем более, что в Украине именно самобытность и культурно-историческая целостность народа являются не просто «камнем преткновения» во многих вопросах, но и фактором, вокруг которого все шестнадцать лет украинской независимости происходят политические манипуляции.

На уровне ряда украинских ученых и политиков постоянно идут разговоры о том, что украинский народ заслужил «воздаяния за муки» прошлого. Поэтому национальная идея должна стать как бы реваншем за все годы угнетения, т. е. базироваться на украинской национально-этнической идентичности.

Но при этом возникает закономерный вопрос — а кто в данном случае выступает в роли «выплачивающего долг»? Ведь не растворившаяся же в дымке времени Российская империя, и даже не Советский Союз расплачивается за прошлое, а «москальи», т. е. этнические русские, живущие в Украине, но автоматически становящиеся правопреемниками «угнетателей», поскольку говорят на языке «угнетателей», имеют с ними общие исторические корни и национальную культуру.

Вывод закономерен — такой подход к решению проблемы тупиковый.

Целостность. Украина — государство, в котором сосуществуют несколько социокультурных общностей. Проблема культурно-исторической целостности очень серьезна, поскольку до конца не определена ее конфигурация. Определенным следствием создавшейся ситуации становится «распад украинской самоидентичности», который социологи фиксируют сегодня в Украине, т. е. поляризация общества по ряду важных вопросов.

Среди основных вопросов социологи называют, например: полярные взгляды украинского общества на процессы интеграции, в том числе и внешнеполитической. Как пишет В. Г. Гордяненко: «Ухудшение стратегически важных отношений со странами СНГ и прежде всего с Россией большая часть населения Украины не одобряет. Президент спешит похоронить СНГ и в то же время активно участвует в создании другой, антироссийской организации ГУАМ [3]». И далее — «не способствует консолидации общества и проводимая... политика, направленная на ускоренную евроинтеграцию, формирование вступления страны в НАТО [3]». Т. е. население юго-востока и запада не только по-разному оценивает источники внешних угроз для государства, но и с противоположных позиций определяет способы их нейтрализации;

Украина разделена по конфессиональному признаку. По мнению социологов, на смену моноконфессиональному обществу пришла религиозная полифония. Это приводит к конфликтам между руководителями конфессий, в которые втягиваются и граждане, что становится дополнительной причиной поляризации;

неурегулированный правовой статус русского языка, что позволяет национал-патриотам вместо консолидации украинской нации по критерию единого гражданства обеспечивать опережающую консолидацию украинской культурно-языковой социальной группы;

противостояние восточных и западных регионов как следствие политического конфликта, перешедшего в плоскость противостояния промышленно развитых восточных областей, которые выступают экономическими донорами, и слаборазвитых западных регионов, чему способствует также фактически сохранившаяся с советских времен централизованная система управления регионами.

Следовательно, на данном этапе украинская национальная идея должна стать не просто «лозунгом надежд», а стимулом и «руководством к действию» по решению вышеобозначенных проблем. Поскольку просто на призыв к «светлому, но далекому будущему» украинцы уже не откликнутся. А как раз эта функция — «стать руководством к действию» — для национальной идеи практически невыполнима. Даже по причине того, что национальная идея этой функции в таком варианте не предусматривает.

Государственный суверенитет Украины как консолидирующей фактор «отяжелен» социальной поляризацией общества и наличием большого количества представителей «класса малоимущих», для которых государственный суверенитет вряд ли является большой ценностью, поскольку на решении их проблемы это никак не отражается. И — как следствие — Украина занимает третье место в мире среди стран по количеству желающих поменять свое гражданство (т. е. покинуть пределы страны).

Плюс к этому политическая элита не находит пока привлекательных для среднестатистического украинца аргументов для гордости за принадлежность к украинской нации. Продолжение разыгрывания карты «врага» в лице России и явное лоббирование интересов определенных зарубежных государств или политических сил создает впечатление именно геополитической несамостоятельности и несостоятельности Украины. А научиться гордиться тем, что в Украине есть, пока еще до конца не смогли даже сами политики.

Кто формирует национальную идею — кто, какие социальные группы являются идеологами и творцами ее?

Как считают ученые, национальную идею должны формировать именно политические силы общества, его политическая элита, после чего эта идея выносится на суд общественности. Это, безусловно, справедливо для демократического

государства. Но в Украине, к сожалению, политическая элита оказалась вовлечена в хроническое амбициозное политическое противостояние. В этом споре национальная идея стала, скорее, элементом политического манипулирования.

Украинские политики оказались очень «горячими» для такой скрупулезной и длительной работы, как формирование национальной идеи. Поэтому, на мой взгляд, эту миссию должны взять на себя именно политические идеологи, шире — эксперты, к которым, безусловно, относятся и ученые, и общественные деятели.

Что декларирует национальная идея, т. е. на что или на кого ориентирован данный «мессидж»?

Украинская национальная идея сегодня, на наш взгляд, должна формироваться в двух направлениях: внешнем — геополитическом и внутреннем — социально-социальном.

На внутреннем уровне, как уже говорилось, целесообразно обратить больше внимания на формирование именно демократической идеи, поскольку демократические ценности так до конца и не стали еще частью жизни и сознания украинцев, и на социальную идею, которая обозначала бы ориентиры благоприятного социального будущего.

Еще одним важным направлением работы должно стать формирование геополитической гордости у гражданина Украины. Основой такой гордости могут и должны стать природные, человеческие и иные ресурсы, которыми богата страна.

На внешнем, геополитическом уровне, национальная идея — это своеобразный политический (или даже — геополитический) «мессидж», который является необходимым атрибутом политического имиджа государства. По мнению социологов, национальная идея, выступая индикатором в системе «Свой — Чужой», отражает геополитическую стратегию государства. Наличие и содержание такого «мессиджа» дает возможность партнерам по международным отношениям судить как о консолидации определенного социума (т. е. о его социальной стабильности), так и о возможности влияния на него.

Так, например, декларируемая Россией национальная позиция (идея) предостерегает прочие страны от попытки вмешательства в ее внутренние дела. Что же касается Украины, то иногда создается впечатление, что для отдельных политиков гораздо более важным является одобрение их действий не украинским народом, а иными государствами.

Поэтому, на наш взгляд, стремление формировать национальную идею на основе внешнеполитического курса (т. е. ориентации на евроинтеграцию, или союз с Россией, или со странами СНГ) — это подмена сути самой национальной идеи, которая, в первую очередь, должна ориентироваться на внутреннюю интеграцию и консолидацию общества, а уж потом, на основе этой консолидации, совместно выбирать его (общества/государства) внешнеполитический курс.

И этот курс должен найти свое отражение в украинской национальной идее.

В противном же случае Украина так и будет «человеком без лица», что порождает жгучее желание со стороны многих наших близких и дальних геополитических соседей это «лицо» нам нарисовать, опираясь на свои интересы.

1. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні/ Під ред. М. В. Попович, А. М. Єрмоленко та інш. — К.: Український центр духовної культури, 2005. — 328 с.
2. Образы власти в политической культуре России / Под ред. Е. Б. Шестопа. — М.: Московский общественный научный фонд, 2000. — 108 с.
3. *Городяненко В. Г.* Раскол общества: стремление политиков или закономерная реальность? / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2 т. — Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2006. — Т. 2. — С. 3—9.

Барматова Светлана Петровна — кандидат социологических наук, профессор факультета социологии Международного Соломонова университета, директор «Аналитического центра изучения общества».

Володимир Фесенко

ВІД ПОЛІТИЧНОГО РОЗ'ЄДНАННЯ ДО СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Поняття «політичний розкол» доцільно використовувати лише тоді, коли виникає розкол політичної еліти, з'являються впливові сепаратистські рухи, виникає загроза територіальній цілісності країни. В умовах України коректніше говорити про наявність суттєвих політичних розбіжностей між регіонами, ніж про політичний розкол країни як базову характеристику сучасного українського суспільства. Суттєві міжрегіональні розбіжності використовуються політиками на виборах, в міжпартійній боротьбі, що закріплює і посилює проблему регіонально-політичного роз'єднання українського суспільства. Тому необхідно поступово переходити до послідовної, довгострокової і системної політики інтеграції українського суспільства, яка включає комплекс соціально-економічних і політичних дій, інтеграційну гуманітарну політику. У статті розкрито основні напрями такої політики.

Розкол чи розбіжності?

Після президентських виборів 2004 року розгорнулася гостра дискусія щодо наявності проблеми ідейно-політичного розколу між різними регіонами українського суспільства, між Сходом і Заходом країни, та шляхів його подолання. Однак політичне роз'єднання України, відчутний прояв суттєвих регіональних особливостей партійно-політичних уподобань громадян України — феномен, який повторюється на кожних виборах, гостріше — на президентських виборах, меншою мірою, але також відчутно, — на виборах парламентських.

Показово, що до 2004 року політичне протистояння Сходу і Заходу країни виразно проявилось лише у 1994 році. Але навіть тоді не йшлося про політичний розкол країни. Тому і з політичної і з методологічної точки зору слід розрізняти поняття «розкол» і «розбіжності», оцінюючи і ситуацію на виборах, і політичні взаємини між регіонами в цілому. Поняття «політичний розкол» доцільно використовувати лише тоді, коли виникає розкол політичної еліти, з'являються впливові сепаратистські рухи, виникає загроза територіальній цілісності країни. В умовах України коректніше говорити про наявність суттєвих політичних розбіжностей між регіонами, ніж про політичний розкол країни як базову характеристику сучасного українського суспільства. Акцентування уваги в суспільних дискусіях саме на політичному розколі країни сприяє його закріпленню й відтворенню, працює на так звану концепцію «двох Україн», яка широко використовується в Росії.

Але не слід і применшувати проблему регіонально-політичного розколу українського суспільства. Дані соціологічних досліджень свідчать, що йдеться не лише про електоральні розколи, які можна було б долати суто політичними методами, а й про суттєві ціннісні та соціокультурні розбіжності між російськомовними і україномовними регіонами¹. Підґрунтям регіонально-політичного розколу є ціла низка причин:

- *Історичні*: розвиток українського суспільства в межах різних держав.
- *Етнокультурні*: етнокультурна, мовна та релігійна різномірність українського суспільства.
- *Економічні*: суттєві соціально-економічні розбіжності між регіонами України.
- *Інформаційні*: несформованість в Україні єдиного інформаційного простору.

Україна стала незалежною державою, проте ще не стала єдиною нацією.

Суттєві міжрегіональні розбіжності використовуються політиками на виборах, в міжпартійній боротьбі, що закріплює і посилює проблему регіонально-політичного роз'єднання українського суспільства. Зокрема це відбулося на президентських виборах 2004 року, коли в Україні справді виникли ознаки політичного розколу.

¹ Див.: Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину // Зеркало недели. – 24.06.2006; Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Аналітичні матеріали Центру ім. О. Разумкова. – Київ, червень 2006.

І хоча після президентських виборів 2004 року ризики політичного розколу помітно знизились, парламентські вибори 2006 року підтвердили, що наслідки цього розколу продовжують існувати, є потенційним викликом для територіальної цілісності країни і перспектив розвитку українського суспільства як єдиної нації. І це проявляється не лише на виборах. Особливу увагу слід звернути на тенденцію «автономізації» у діяльності деяких органів місцевого самоврядування в південних і східних регіонах України, які після місцевих виборів 2006 року почали виступати із заявами про недовіру керівникам місцевих державних адміністрацій, ухвалювати рішення про офіційний статус російської мови, про «території без НАТО» тощо. Фактично навесні й улітку 2006 року проявилась тенденція повзучої і прихованої федералізації, яка веде до нової фази регіонально-політичного роз'єднання країни. Ці події зайвий раз підтвердили, що проблема подолання регіонально-політичного роз'єднання країни, інтеграції і поступової консолідації українського суспільства має бути одним з головних пріоритетів державної політики.

«Російський чинник» як ключове питання проблеми політичного розколу українського суспільства

Коли ми говоримо про ризики й загрози політичного розколу України, насправді маємо на увазі один, але визначальний чинник — російський. Проблеми всіх інших національних меншин з цієї точки зору мають другорядне значення, хоча деякі з них також є потенційно конфліктогенними.

Чим зумовлюється значення російського чинника в українському суспільстві і українській політиці?

По-перше, є *внутрішній вимір «російського чинника» в Україні*: 17 % населення України — етнічні росіяни, 30% наших співгромадян (за даними перепису 2001 року) вважають рідною російську мову. В побутовій сфері й на роботі російською мовою користується близько половини населення країни. Російський етнокультурний чинник зумовлює особливу політичну позицію більшості населення східних і південних регіонів країни, в яких переважно мешкають російськомовні громадяни України. Що дуже важливо — росіяни, які мешкають в Україні, не вважають і не хочуть вважати себе «національною меншиною», вони є частиною великої цивілізації, суперетносу, і не хочуть позбуватись цього статусу. Не менш важливе й інше. Більша частина росіян, які є громадянами

України, за своїми соціокультурними характеристиками, за способом життя є напівукраїнцями, людьми з подвійною (російсько-українською) етнокультурною ідентичністю. Те саме можна сказати і про більшість етнічних українців, які мешкають у східних і південних регіонах України, особливо у містах². Процеси етнічної ідентифікації в Україні розвиваються достатньо пластично і динамічно.

Зовнішній вимір «російського чинника» це є власне вплив Росії на українські внутрішні справи. Легітимність свого втручання в українську політику і суспільне життя Росія обґрунтовує захистом інтересів «співвітчизників», тобто етнічних росіян і російськомовних жителів України. Звичайно, це прояв імперського минулого і сучасних імперських амбіцій. Але це є об'єктивний факт, хоч як би ми його називали, і він нікуди не зникне у найближчій перспективі.

Не зовсім коректно говорити про дезінтеграційний характер впливу Росії на Україну. Справді, Росія зацікавлена в збереженні неоднорідності, суттєвих розбіжностей всередині українського суспільства, в збереженні України на орбіті свого геополітичного контролю. Проте Росія не зацікавлена в повній дезінтеграції України, що може створити зону напруги та нестабільності на південно-західних кордонах Росії, загострить її відносини зі США та іншими західними країнами.

Нарешті, існує *політико-психологічний вимір «російського чинника» в Україні*: протилежні підходи політиків і пересічних громадян щодо визначення національних інтересів України по відношенню до Росії — від агресивної русофобії до повного ототожнення України з Росією та російськими інтересами. Ці протилежні підходи та їх пом'якшені варіації можна вважати двома крайнощами постколоніального синдрому, які також заважають інтеграції українського суспільства.

Без урахування і певної нейтралізації «російського чинника» подолати політичне роз'єднання країни навряд чи можливе.

Можливі стратегії розв'язання проблеми етнокультурної різноманітності та політичного роз'єднання України

Ризики етнокультурної різноманітності українського суспільства, суттєвих ідейно-політичних розбіжностей між окремими регіонами України усвідомлювались з перших років існування незалежної української держави. Пропонувались і пропону-

² Див.: Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину // Зеркало недели. — 24.06.2006.

ються різні підходи до розв'язання цієї проблеми. Якщо їх узагальнити, то можна виокремити такі найбільш популярні стратегічні концепції розв'язання проблеми етнокультурної різноманітності та політичного роз'єднання України:

Політика українізації – інтеграція українського суспільства на основі мови, культурної традиції, історичної і політичної самосвідомості українського етносу, що фактично має на увазі асиміляцію етнічних росіян, які мешкають в Україні. У м'якій формі ця політика реалізовувалась за президентства Л. Кравчука, в обмежених масштабах вона була продовжена при Л. Кучмі, деякі елементи цієї політики були заявлені й під час президентства В. Ющенка. Але після виборів 2004 і 2006 рр. і після перемоги на останніх парламентських виборах Партії регіонів під гаслами захисту інтересів російськомовних громадян України повернення навіть до м'якого варіанта політики українізації у найближчій перспективі навряд чи можливе.

Розробка та пропаганда об'єднуючої національної ідеї. Цей підхід був дуже популярний у перші роки незалежності України. Чимало його прихильників залишається і нині, особливо в середовищі національної інтелігенції, яка щиро вірить у велику творчу силу Ідеї, що охоплює, живить і веде за собою широкі народні маси. Ті, хто бавляться в цю інтелектуальну гру, сподіваються, що вони вигадують щось таке, що переконає російськомовних українців у перевагах української нації і відверне їх від Росії. Дехто вважає, що така ідея стане «філософським каменем», який створить «диво» швидкої інтеграції розрізненого українського суспільства в єдину націю. Але всі спроби вигадати таку ідею виявились марними. Уявлення про можливість здійснення «дива», про можливість штучно вигадати, сформулювати об'єднувачу загальнонаціональну ідею є міфом, фантомом, міражем, який відволікає від реальних дій для інтеграції українського суспільства. Насправді концепт національної ідеї (ідеології) є інтелектуальним і політичним реліктом епохи модерну, еkleктичним відлунням соціальних утопій і романтичних націоналістичних теорій ХІХ ст. і сучасних концепцій соціальної інженерії (конструювання соціальної реальності). Багато хто має надію, що сучасною політичною формою національної ідеології може стати проект європейської інтеграції України. Проте внутрішні проблеми ЄС, віддалення можливості вступу України до Європейського Союзу можуть призвести до зростання євроскептичних настроїв в Україні.

Стратегія мирного співіснування україномовних і російськомовних регіонів (регіональних еліт). Вона панувала за часів президентства Л. Кучми. Образно і дуже точно сутність цієї стра-

тегії сформулював відомий український економіст О. Пасхавер: це коли економічною політикою керують олігархи та директори зі Сходу України, а гуманітарну політику визначають галичани. При цьому політика українізації швидше імітувалась, ніж проводилась. Рушійною і цементуючою силою інтеграції різнорідного суспільства була українська бюрократія. Ця стратегія не стільки розв'язувала наявні проблеми, скільки консервувала, заморожувала їх на певний час. Водночас ця політика була достатньо ефективною. Проблема міжрегіонального політичного протистояння фактично була знята з порядку денного, був замирений Крим, в якому втратили вплив сепаратистські рухи. За даними соціологічних опитувань, з середини 1990-х рр. і до президентських виборів 2004 року суттєво зменшилось відчуття загроз міжнаціональних конфліктів і розпаду України як держави³. Однак політичний розкол 2004 року зруйнував цю стратегію. Відновити її можливо, але лише у вигляді децентралізації або навіть федералізації державного устрою країни. Досвід багатьох країн (Канада, Бельгія, Іспанія) свідчить, що стратегія автономного співіснування в межах однієї держави різномовних регіонів може бути достатньо успішною. Але розкол може виникнути знову внаслідок загострення суспільних протиріч або протиріч між елітними групами.

Об'єднання українського суспільства навколо яскравої харизматичної постаті загальнонаціонального лідера. Прихильники цього підходу бачили таким лідером Віктора Ющенка. І президентські вибори 2004 року, і діяльність В. Ющенка на посаді Президента довели, що він не повністю виправдав інтеграційні надії. Нині деякі прихильники Помаранчевої революції очікують, що консолідуючою фігурою стане Юлія Тимошенко. Проте в роз'єданому суспільстві є утопією чекати консолідуючого лідера. Будь-якого лідера в такій країні визнає одна частина суспільства, але не сприйме друга.

Тому треба не видумувати штучну загальнонаціональну об'єднувачу ідею і не шукати постать лідера, який буде здатний перетворити роз'єдане суспільство на консолідовану націю, слід поступово переходити до послідовної і системної політики інтеграції українського суспільства.

Стратегія інтеграції (консолідації) країни. У даному разі йдеться про довгострокову і комплексну стратегію інтеграції українського суспільства, яка на системній основі об'єднує різні напрями державної політики. Поки що такої стратегії у

³ Див. Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 50.

нинішніх керівників України немає, але потреба в ній не тільки існує, а й зростає.

Основні напрями політики інтеграції українського суспільства

Спробуємо конспективно визначити основні складові політики інтеграції українського суспільства.

Інтеграційна економічна і регіональна політика: посилення економічних зв'язків між регіонами, зменшення розриву у рівні соціально-економічного розвитку та рівні життя між окремими регіонами країни, розвиток української економіки як єдиного господарчого комплексу.

Збалансована зовнішня політика, збереження і розвиток дружніх, партнерських стосунків з Росією. Будь-які антиросійські кроки у зовнішній політиці України матимуть негативні наслідки для політики інтеграції українського суспільства. «Дрейф» України від Росії до Європи має бути плавним, м'яким і неконфліктним для відносин з Росією. Необхідно також шукати якщо не консенсус, то хоча б відносний компроміс між різними політичними силами з питань пріоритетів зовнішньої політики України, тому що цей чинник також є одним з викликів для збереження єдності українського суспільства.

Децентралізація державного устрою України. Як свідчить міжнародний досвід, перехід від унітарної до федеративної форми державного устрою може посилити ризики дезінтеграції країни. Навпаки, децентралізація державного управління видається більш оптимальним шляхом розв'язання наявних проблем у відносинах між центром і регіонами. Регіони отримують більше прав і можливостей для власного розвитку без ризиків виникнення відцентрових тенденцій. Водночас у процесі політики децентралізації слід дбати про збереження вертикалі виконавчої влади, правового і управлінського контролю за місцевою владою.

Парламентаризація форми державного правління. Президентські вибори розколюють Україну на два протилежних табори, сприяючи закріпленню та відновленню істотних розбіжностей між регіонами. Перехід до парламентсько-президентської форми правління пом'якшить і частково нейтралізує тенденції регіонального електорального розколу під час президентських виборів. Тоді президентські вибори втратять ту велику вагу, коли переможець отримує все, а президентська влада втрапить статус «призу, який не можна поділити». Навпаки,

політичні еліти, зокрема й регіональні, змушені будуть домовлятися між собою під час формування коаліційного уряду.

Інтеграція регіональних еліт у загальнонаціональну політичну й адміністративну еліту. Формування нової, сучасної адміністративної еліти країни, яка має стати одним з об'єднаних елементів суспільного організму. Міжрегіональна ротація представників регіональних еліт у складі загальноукраїнської адміністративної еліти.

Департизація державної служби, керівництва силових структур та місцевих державних адміністрацій. Різноманітне суспільство з регіоналізованою партійною системою мусить мати єдину і деполітизовану державну службу. Якщо державні посади на всіх рівнях будуть розподілятися за партійними квотами, почнеться неминуча «партійна феодалізація» держави, дезінтеграція системи державного управління. Доцільно провести чітке законодавче розмежування (через закони про Кабінет Міністрів, про центральні і регіональні органи виконавчої влади, про державну службу) політичних (виборних) посад і адміністративних посад, а також обмеження кола посад, на які має право призначати своїх представників правляча парламентсько-урядова коаліція. Державна бюрократія є одним з головних механізмів забезпечення адміністративної єдності держави і суспільства, тому необхідно, щоб державна (публічна) служба функціонувала як цілісний державний інститут, який позбавлений партійного впливу (але перебуває під ретельним громадським контролем) і, відповідно, ризиків регіонально-партійної приватизації окремих державних інституцій.

Конструктивна взаємодія політичних сил, які репрезентують російськомовне і україномовне населення, східні й південні регіони України, з одного боку, та центральні й західні області, з другого боку. Розробка і підписання Універсалу національної єдності з цього погляду були правильними і прогресивними кроками. Якщо українські політики реально дбатимуть про інтеграцію українського суспільства, вони повертатимуться до концептуальних підходів Універсалу. У перспективі для забезпечення інтеграції країни були б корисними і такі формати парламентської коаліції, в яких були б представлені політичні сили, що репрезентують східні й південні регіони України, з одного боку, та центральні і західні області — з другого.

Зміцнення загальнонаціональної партійної системи (нейтралізація регіональних партійних проектів). Цьому сприятиме певне збільшення виборчого бар'єру (до 4–5 %, але не більше). Високий виборчий бар'єр (7 % і більше), навпаки,

сприятиме відновленню розколу країни на протилежні політико-ідеологічні та регіональні табори. Крім того, доцільно посилювати вимоги до забезпечення справді загальнонаціонального характеру політичних партій України, зокрема з точки зору їх участі в місцевих виборах у більшості регіонів країни та наявності у них реальних місцевих осередків в абсолютній більшості регіонів країни. Необхідна також *відмова від пропорційної системи (за партійними виборчими списками) на місцевих виборах*. Саме ця виборча система закріпила регіонально-політичний розкол країни на рівні місцевого самоврядування, сприяла надмірній політизації місцевих рад, тенденціям прихованої федералізації.

Відмова держави від втручання у міжцерковні стосунки, особливо між православними конфесіями. Благі наміри у даному разі ведуть до пекла. Замість штучного стимулювання процесів створення єдиної помісної православної церкви в Україні, краще налагоджувати і підтримувати міжцерковний діалог, сприяти поступовому зближенню конфесій.

Інтеграційна гуманітарна політика, спрямована на формування єдиної політичної нації:

- *Формування сучасної української ідентичності* (нової, сучасної системи ідентифікуючих символів українства). Серед них особливе місце посідають символи нового покоління українців, з якими ототожнюють Україну в сучасному світі: брати Кличко, Андрій Шевченко, збірна України з футболу, Руслана. Для молодих громадян України, як східних, так і західних регіонів, вони є символами нової України, є взірцями успіху українців на міжнародній арені. Необхідна розробка і реалізація масштабної інформаційної (пропагандистської) кампанії з формування сучасної української ідентичності, спрямованої на молодь.
- *Формування в Україні єдиного інформаційного простору*, але без штучної і прискореної українізації теле- і радіоэфіру.
- *Гнучке розв'язання мовного питання* (зміцнення державного статусу української мови поряд з уведенням можливості офіційного статусу для регіональних мов і мов меншин на рівні територіальних громад, районів і областей).
- *Формування і розвиток російськомовної української культури* як органічної складової української і європейської культур. Потрібне не протиставлення російськомовних громадян України етнічним українцям, а навпаки – по-

- ступова інтеграція російськомовної громади до сучасного українського суспільства (як його органічної складової, як російськомовного субетносу української нації), до сучасної української культури. Необхідна історична і соціокультурна легітимація російськомовної української культури освітніми, науковими та інформаційними засобами.
- *Налагодження та зміцнення громадських і культурних зв'язків і обмінів між російськомовними і україномовними регіонами.* Потрібна державна програма розвитку міжрегіональних зв'язків. До розвитку партнерських міжрегіональних стосунків на двосторонній і багатосторонній основі треба закликати обласні державні адміністрації, обласні й міські ради. Така традиція існувала раніше, її треба відновити і розвинути на новій основі й у нових політичних умовах.

Суб'єкт державної політики інтеграції українського суспільства

Стратегія інтеграції не буде здійснюватись, якщо не буде визначено відповідального за неї суб'єкта державної влади. Якщо виходити з норми Конституції про те, що гарантом територіальної цілісності країни є Президент, тоді саме глава держави мав би взяти на себе тягар вироблення і реалізації політики інтеграції і консолідації українського суспільства. Але інтеграція суспільства значно ширше, ніж дотримання територіальної цілісності країни. До того ж в умовах обмеження впливу Президента на виконавчу владу і соціально-економічну політику він не зможе ефективно реалізовувати стратегічні завдання політики інтеграції.

В умовах парламентсько-президентської системи найлогічніший варіант – закріплення відповідальності за здійснення політики інтеграції українського суспільства (регіональної політики в широкому сенсі цього терміна) за одним з віцепрем'єрів Уряду або за самим Прем'єр-міністром, який має очолити і відповідний Урядовий комітет.

Зрештою, стратегія інтеграції українського суспільства має стати одним з головних пріоритетів державної політики. Інакше можна втратити і саму державу.

Фесенко Володимир В'ячеславович – кандидат політичних наук, доцент політології, голова правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента».

Андрей Ермолаев

В ПОИСКАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ (ФИЛОСОФСКИЕ ЗАМЕТКИ)

«...никакое правительство, никакая политическая система, никакая конституция, никакая хартия или государство не вечны, и точно так же решения прошлого не связаны с будущим вечно. И правительство, созданное для одной цивилизации, не может адекватно справиться со следующим»

Элвин Тоффлер

Статья посвящена рассмотрению феномена «национальной идеи» в различных исторических и цивилизационных условиях. Автор делает вывод, что формирование адекватной украинской национальной идеи невозможно без учета геополитических, исторических и цивилизационных факторов.

На многие десятилетия растянулась духовная дискуссия в украинстве о целеположении украинской нации.

150 лет тому назад ответ на этот сокровенный вопрос казался очевидным — «свобода», в семье таких же свободных народов, разорвавших путы великих империй.

Столетие тому — ответ был еще более ясным и даже осязаемым в реальной практике и общественной энергетике — свобода в независимости, равенство — в гражданстве, цель — в национальной республике.

Атрибутивно независимость и свобода были достигнуты в конце века XX, нация оформлена в своих социальных, географических и культурно-исторических границах. Свобода и Независимость — вот те два начала, два столпа, казавшиеся незаменимой духовной основой и сакралитетом украинской национальной идеи. Казавшиеся, ибо — недостаточные, исторически достигнутые и свергнувшие украинский нацио-

нальный дух в новую прострацию. Цели превратились в миражи текущей политики, а национальная идея все больше приобретала мифические очертания тайны.

«Смысл жизни — преодоление смерти». Так утверждал Арсений Гулыга, русский философ-современник. Продолжая эту мысль, смысл жизни молодого объединяющегося общества — преодоление угроз гибели человечества, предложение своего пути как рецепта и как ответ на эту угрозу. Лишь вселенский масштаб происходящего позволяет осознать ту «особенность», уникальность и одновременно — всеобщую значимость, которую может утвердить и донести отдельное, локальное общество-нация. Другими словами, учреждаясь и объединяясь, каждое общество-нация решает двуединый вопрос — свобода для себя и свобода для других, «национальное» — как осознание своей особенности и как рецепт для всех.

Национальное есть утверждение общности, идентификация единичного (личность) и коллективного (общество-нация) как уникального, неповторимого и своеобразного.

Излюбленная тема интеллектуалов конца XX века — коллективная и индивидуальная самоидентификация, расцвет и кризис национальной идентичности. Но это лишь одна сторона национального вопроса, и не самая важная.

Любая национальная общность, утвердившись в идентичности «для себя», с неизбежностью стремится к самоутверждению как универсальное, а идеал и идея нации — как особенный, уникальный путь к обустройству всего человечества, предлагаемое и даже навязываемое другим как путь единственно правильный. В этом — связь духовного всечеловеческого с особенным духовно-мирским национальным.

Национальная идея содержит в себе всю полноту духовной традиции мессианства и спасения мира.

Миф о мессии-спасителе (Осирис, Дионис, Христос) и о справедливом «Граде Божеском» достиг своей кульминации в средневековой идее единой христианской империи, реализующей волю Божескую в свободе истинно верующего и в братстве по вере. История средневековых войн и крестовых походов тесно замешана на конкуренции за право быть единственным богоизбранным. В это же время рождается и идея «Москвы-третьего Рима» (а четвертому не бывать).

Эпоха материальной цивилизации, отвергшая консервативный идеал христианского всеединства и противопоставившая ей идею материального прогресса и социальной конкуренции, создала духовную почву для оформления новых амбициозных обществ — наций, которые как раз и полагают свой выбор и свое обустройство наиболее правильным. Америка и Франция XVIII века доказали, что возможен и четвертый Рим, и пятый.

Артур Шлезингер, американский интеллектуал, с гордостью признает, что Америка суть амбициозный социальный проект, а вовсе не стечение обстоятельств.

Действительно, открытие Нового света стало причиной мощнейших социальных пертурбаций в Старом христианском мире (Европы в нашем смысле еще нет). Пассионарии, желающие прогресса и перемен и не желающие мириться с косным и пассивным феодализмом, бежали на новые земли. Их идеал — создание нового Царства Божия на Земле, нового Града (как тут не вспомнить всю утопическую традицию от платоновской Атлантиды — до «города Солнца» и «Нового Иерусалима»). Эсхатологизм американского проекта очевиден: американская нация — нация свободных в вере, равных в государстве, братьев в истинном Христе. Граждане мира, миссионеры, вот уже два столетия несущие свой демократический «Град Божий» как идеал для всего мирового сообщества — словом и мечом. Американская идея — создать себе подобное вселенское Царство Свободы.

Независимость, ставшая главной идеей американской революции и смысловым ядром американской национальной идеи, освобождала не только от империй Старого света, но и от устаревшей европейской веры.

Новая Америка — новая вера. Царство протестантов, новых церквей, дух масонского мессианства и глобального «мира свободы». Оттого-то американский империализм XX века был сверхидеологичен: Америка стала не просто влиятельной страной, она стала «полюсом мира» — матрицей, претендующей на переустройство всего человечества по своему образу и подобию. И как-то незаметны оставались трагедии коренных народов Северной Америки, затянувшееся рабство, расизм, переживший даже Вторую мировую (!).

После поражения французской революционной армии Америка ждала Наполеона. Возможно, если бы Наполеон смог

бежать с о. Елены и достичь берегов Северной Америки, русло современной истории было бы иным.

Французская революция XVIII—XIX вв. глубоко и онтологично связана с Америкой. Амбиция создать «Град Божий» в Старом свете, — это и конкуренция новым социальным проектам, и их тесная внутренняя связь. Америка — за европейскую революцию против Старого мира и Старого порядка, молодые европейские нации — за преобразование Старого мира и создание на осколках христианского мира новой Европы — союза свободных народов. Так они и движутся по истории — американцы-миссионеры и французские революционеры-романтики, преобразуя мир и конкурируя между собой.

Европа и европейский проект рождались на крови европейских революций. Вместе с тем, «Liberte. Fraternite. Egalite» — это не только политическая повестка перемен (нация — а не сословная монархия, избирательное право, свобода слова, социальная справедливость и пр.), но и реформистский духовный лозунг — свобода веры, братство единоверцев и равенство братьев в обществе. После 1789 года во многих храмах Парижа и других французских городов революционная власть пыталась организовать новые обряды: вместо преклонения Христу — поклонение Высшему, Абсолюту. Чистые идеи об абсолютной справедливости, новая жизнь в новой вере — таков был революционный проект Французской революции. Свобода прав и право на свободу — таков стержень французской национальной идеи. Родина политических революций и экспериментов, — этот статус Франция отстаивала на протяжении двух с половиной столетий, от Вольтера, Руссо, Робеспьера и Наполеона — до генерала де Голля с его «Европой до Урала» и Франсуа Миттерана с идеей всевропейского политического объединения.

Революции давно стали историей, но их дитя — европейский проект — только становится на ноги. Миф о старушке-Европе — всего лишь дописывание истории пером современника.

Русская идея — своевременный и эстетически завершенный ответ консервативной русской нации своим реформистским визави в Америке и молодой Европе. Русская идея не только преодолела внутренний духовный дуализм русской нации XIX века (славянофильский «особый путь» и западническое подражательство), но и противопоставила американскому

и европейскому прожектерству свою версию вселенского мира — соборность, единство индивидуального и социального, личного и коллективного, человечества и церкви. В основе — идея всеединства, эсхатологическая энергия преображения всего человечества, как единственно возможный путь преодоления угрозы вселенской катастрофы. Русское мессианство отличается от революционных социальных проектов, ибо предполагает духовный путь, а не политический. Достоевский, Соловьев, Флоренский, Бердяев и Александр Мень, наш современник, — неполный перечень имен, связавших себя с духовной традицией «русской идеи».

Но трагедия русской идеи — в ее оторванности от социальных процессов. Большевизм и коммунистическая утопия фактически «вырезали» русскую идею из национальной истории. Русская идея не стала идеей национальной. Соответственно, русский национальный проект XIX века (не путать с «советским народом» и «российским национальным проектом» XXI века) так и остался погруженным в славяно-западнический дуализм, безответный и исторически безответственный.

Германия объединилась в XIX веке, и этот процесс «единения в нацию» стал основой и сутью национальной германской идеи. Гордые германцы выстраивали в своей исторической памяти Рейхи как тысячелетние вехи, игнорируя законы самой истории. Могучим фундаментом для германского духа стала философская традиция Канта-Фихте-Гегеля-Ницше, где свершалась настоящая революция — революция духа. В нации и в каждой личности имплицитно присутствует божественный дух и провидение, и в их воле и праве — реализовать сие и достичь абсолюта в своей исторической деятельности.

Философское благословение на национальную миссию — и жестокое заблуждение, стоившее миру миллионов жертв наци-эксперимента.

Национальная амбиция требует большего, чем только «для себя» — и вот уже на основе объединительных мотивов оформляется национальная амбиция вселенского масштаба: избранный объединенный народ с универсальной верой и знанием, уходящим далеко за пределы христианской истории, имперскими амбициями и мощной жаждущей расширения индустрией.

Германский эзотеризм и нацизм XX в. — особое, уникальное явление. Вселенскость проекта сочеталась с отрицанием всече-

ловечности. Впервые, наверное, национальная идея не претендовала на вселенскость, а разрушала ее. Собственно, в этом был заложен и провал национального проекта. Фашистский нацизм был обречен, потому что противопоставил себя миру.

В XX веке мир пережил пик и сокрушительный закат этнонациональных проектов. Крах германского нацизма и сопутствовавший ему крах этнонациональных процессов в Италии, Центральной и Южной Европе сопровождался утверждением новой мультикультурной и полиэтничной формулы нации.

Советская и американская идентичности (а несколько позже — европейская и мусульманская) стали прообразами новых меганациональных общностей, охватывающих огромные социальные массивы.

Вот как оценивал феномен «советской общности» один из идеологов евразийства Николай Трубецкой: *«...Прочное и постоянное объединение возможно, следовательно, только при наличии этнического (национального) субстрата. Таковым до революции был русский народ. (...) Следовательно, национальным субстратом того государства, которое называется СССР, может быть только вся совокупность народов, населяющих это государство, рассматриваемая как особая многонациональная нация и в качестве таковой обладающая своим национализмом».*

В конце XX века советская общность под бременем неэффективной экономической системы национального хозяйствования распалась на новые мультикультурные проекты, тяготеющие к центрам новых мегаидентичностей. Но в отношении новой объединяющейся Европы, например, формула Трубецкого применима в полной мере.

Вообще же феноменологию социалистического эксперимента в СССР нам еще предстоит неоднократно переосмысливать.

Крах атавистических этнонациональных экспериментов в Африке, Латинской Америке и на Ближнем Востоке, иррациональный и жестокий балканский национализм — высокая историческая цена, которую платят слепцы за чужие доктрины во второй половине века XX.

Глобализация, ограничение суверенитета национального государства и информационная революция составляют три взаимосвязанные причины кризиса современного мира —

мира Модерна, мира, в котором господствовало национальное государство. Рушится привычная нам иерархия ценностей и отношений, обуславливавшая прошлую систему идентификации — индивидуальной и коллективной.

Одним из результатов глобализации стало формирование макроэкономических регионов, вобравших в себя потенциал и ресурсы отдельных государств. Современные экономически интегрированные сообщества (ЕС, НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН-АТЭС, ЕврАзЭС и др.) выстраиваются одновременно в вертикальной плоскости — как звенья разных экономико-технологических укладов (сырьевой, сельскохозяйственный, индустриальный и постиндустриальный), и в плоскости горизонтальной — как социокультурные миры с определенными традициями, способами организации общества.

Экономическое взаимопроникновение перевернуло и привычное представление о цивилизационной и этнонациональной структурах мира. Невзирая на прогнозы о грядущей «войне цивилизаций» как о жестком противостоянии идеократических целостностей (А. Тойнби и С. Хантингтон), в реальном мире развернулась живая конкуренция за новые социокультурные проекты, фактически переворачивающие привычную цивилизационную картину.

На мой взгляд, макрорегиональная интеграция — это переходной этап в развитии нового глобального мира и поэтому отражает лишь его технологическую сторону. Не «миры-экономики» с жестким экономическим районированием, а новые социокультурные «миры», миры-цивилизации — есть наиболее вероятные структуры новейшего времени, которое все чаще именуют временем постмодерна.

Социокультурные миры оформляют региональную интеграцию и создают предпосылки для новых цивилизационных платформ.

Целостность и конкурентность каждого такого социокультурного «мира» будут определять прежде всего:

- формы и способы социальной организации (труда, быта, коммуникаций);
- традиции и социокультурная «специализация», способность производить культурный продукт как универсальный для иных «миров»;

— идеократический потенциал, креативная способность «мира» производить, удерживать и экспансировать идеи, связанные с социальным развитием. Кстати, российские интеллектуалы уже ввели в оборот новый терминологический ряд «нации-цивилизации» и «креативные нации».

По мере технологической унификации национальных экономик и новых макрорегионов *на первое место будут выходить особенности и конкурентные преимущества социумов (или социального капитала).*

Конкуренция социокультурных миров эпохи постмодерна разворачивается на надэкономическом уровне. Мерилом становится *гуманитарный прогресс*, в то время как все более выпукло очерчивается неравномерность прогрессирующих тенденций в сфере техники, технологий и материального производства, организации труда, духовной и культурной сфере. Таким образом, *эпоха материального господства и идеологического подавления сменяется эпохой культурного превосходства и геосоциальной иерархии.*

Реальная конкуренция за новый постнациональный мир разворачивается не только и даже не столько в области очередного физического передела ресурсов, экономик, активов, сколько как *борьба за историю, исторические коды и историческую память. История становится основным ресурсом формирования мира будущего.* А поликультурные коллективные идентичности (новые нации, трансгосударственные движения, секты, профессиональные глобалистские гильдии и им подобные) — плавающим, динамичным и ограниченным во времени, «текучим» явлением. В основе — культурная идентичность и социальная проектность пространства, в котором эту культурную идентичность можно воспроизводить. Сильные выживут и создадут систему стабильного воспроизводства («исторические общности-нации», по А. Тойнби), слабые — становятся ресурсом.

Процессы, происходящие в Европе, по характеру своему и по масштабу носят цивилизационный характер. На мой взгляд, *только в настоящий период, в конце XX — начале XXI века, развернулся процесс формирования Европы как цивилизацион-*

ного образования. И в этом смысле Европа, пожалуй, является форвардом создания содружества таких миров как целого, как новой цивилизации.

Европа-цивилизация – это образование на осколках средневековой христианской цивилизации и умирающей глобалистской цивилизации Запада, которая охватывает век Модерна.

Составные новой европейской цивилизационной платформы:

- романо-германское сообщество-культура,
- англо-саксонское сообщество-культура,
- норманнское сообщество-культура,
- средиземноморское сообщество-культура, частью которого является Турция, и толерантная версия ислама,
- славянский мир, раздробленный и находящийся «в себе».

Славянская компонента европейского цивилизационного проекта имеет будущее и все основания для новой реидентификации на основе общей глубины памяти, новой волны христианского реформизма, новых коммуникативных проектов в региональной экономике.

«...Но колесо все переменяющегося времени вращается неудержимо, и поскольку славянские нации по большей части населяют самые прекрасные земли Европы, то, когда все эти земли будут возделаны, а иного и представить себе нельзя, потому что законодательство и политика Европы со временем будут все больше поддерживать спокойное трудолюбие и мирные отношения между народами и даже не смогут поступать иначе, то и славянские народы, столь глубоко павшие, некогда столь трудолюбивые и счастливые, пробудятся, наконец, от своего долгого тяжелого сна, сбросят с себя цепи рабства, станут возделывать принадлежащие им прекрасные области земли – от Адриатического моря до Карпат и от Дона до Мульды – и отпразднуют на них свои древние торжества спокойного трудолюбия и торговли», – это И.-Г. Гердер, конец XVIII в.

Восточный проект славянства на основе русской славянофильской традиции себя исчерпал. Вызывает улыбку и романтический австрославизм, которым «переболели» практически все народники-подвижники и революционеры XIX века в Польше, Чехии, Украине, Сербии. Но европейский проект

славянского мира как части европейской цивилизационной платформы и как носитель идей новой демократии в условиях глобализма имеет право на жизнь.

Складывается впечатление, что новый глобализированный мир — и кризис нации, из которого нет выхода, и что нациям пришел конец. Но так ли это?

Нации и национальные государства, формирующиеся в условиях современного глобального капитализма, действительно сталкиваются с проблемой — развития на основе самоотречения. Причины — быстрое развитие глобалистских структур, которым делегируется часть национального суверенитета, информационная открытость и унификация, ломающая традиции, разрушение привычной экономической специализации и социально-экономического уклада.

Таким образом, развитие на основе самоотречения — это становление нации в условиях фактического демонтажа национальной государственности. Обретя ее, нации с первого же дня самоутверждаются за счет упразднения этой государственности.

Центральная и Восточная Европа — наиболее яркий пример такого процесса. Европейская интеграция и участие в европейском проекте стали возможны лишь на основе мягкого демонтажа национальной государственности и добровольной, несколько форсированной глобализации экономической структуры нации.

Как невозможен социализм в отдельно взятой стране, так и невозможна сегодня демократия в отдельно взятом государстве. Вместе с тем национальный демократизм — единственный известный формат организации демократических институтов. Противоречие национально-демократического и глобалистского — особенность нынешнего перехода.

Кризис либеральной идеи, осуществленной в институтах национальной демократии и разрушенной глобалистским империализмом, угрожает миру размыванием национальной идентичности и появлением новых постнациональных социальных общностей, организуемых на транснациональных (сетевых, групповых) началах. Новые религии и новые учения, подкрепленные интересом глобальных корпораций, — одна из новых реалий современного мира постмодерна.

Ныне, в начале 2000-х, украинская национальная идея стала тайной, а ее поиски — мистерией отечественных интеллектуалов. Так «священная чаша» национальной мистерии единения, с очевидным содержимым — свободой и независимостью, — превратилась в «грааль» с неведомым содержанием исторической миссии-судьбы.

Мы уже свободны и независимы, но мы еще не знаем и не понимаем, зачем сие дано, какова высшая цель и предназначение большого и сильного, но растерянного и разъединенного общества? Какова миссия этого мощного экономического силача-государства, стесняющегося, словно ребенок-переросток, собственного роста и веса?

Я не алхимик, и у меня нет готовой формулы украинской национальной идеи. На мой взгляд, украинская нация вообще еще не состоялась как новая социокультурная и политическая реальность.

Тернист путь разных национальных общностей эпохи Модерна, имевших свой дух и исторические миссии, в которых «прорастало» современное украинство.

Исчерпал себя малороссийско-украинский национальный проект XIX века с его «мифом о золотом веке» казацкого социализма как самого справедливого и морального строя (христианская утопия малороссийства). «Було колись — в Україні ревіли гармати; було колись — запорожці вміли панувати. Панували, добували і славу, і волю; минулося — осталися могили на полі» (Т. Шевченко). Стыдливо затерт в памяти и панславизм первых романтиков национальной идеи XIX века, писавших «бытие украинского народа» и заботившихся о реставрации забытой старины.

Малороссийство с Шевченковой казацкой утопией Украины было потрясено национализмом Первой мировой. Поиски своего места в войне народов проявили незрелость, хрупкость национальных мечтаний. Уже — не малороссы под пятой империй, но — еще и не украинская нация. УНР, ЗУНР и украинское гуляй-поле времен гражданских войн 1917–1922, кризис украинского австрославизма и заигрывание с идеей мягкой федерации на обломках Российской империи — лишь осколки былой национальной идеи-утопии.

Малороссийская идея была сметена мессианским коммунистическим проектом вселенского будущего. Советская ци-

визация — «иное» русских национальных исканий и малороссийских мифов о справедливом козацком строе, словно еретик-ниспровергатель, перекрестила и перемешала всех живущих. Советский народ как мозаичная и поликультурная политическая общность стал реальностью для нескольких поколений. Трагична судьба воинов УПА, воевавших за нацию, которой еще нет, и освобождавших тех, кто сам боролся за свободу, но под другими знаменами. В этом водовороте истории нет резких красок, одни полутона.

И лишь гибель Советского Союза и крах коммунистической утопии создали условия для нового, собственно украинского проекта. Его контуры лишь проявляются, а духовная составляющая пока интуитивна.

Духовное «бегство в Европу» 90-х годов XX века компенсирует нищету настоящего.

Пенсия европейского пенсионера и «американская мечта» с домиком, страховкою и авто — признак банкротства или все-таки временный дурман глобалистского идеала «общества благоденствия»? Нет ответа, молчит пока украинство.

Тайна украинской (а не малороссийской или «коммунистической») национальной идеи — в ее будущем. Постсоветскому социуму, где бурлит микст старых утопий и новых проектов, после ниспровержения истории и разочарований в былых «золотых веках» еще предстоит уложить собственную позитивную историю и создание общего как общества. Вот его-то созидание, защита вовне, утверждение и воспроизводство и сформируют запрос на национальную миссию и идею этой миссии.

Так что же должно делать украинское сообщество, чтобы состояться как нация в условиях постнационального развития и сохранить государственность?

Вовлеченность сообществ и отдельных индивидов в глобальные процессы информационного обмена, круговорота рабочей силы, механизмы правовой защиты объективно требуют переосмысления задач, которые сегодня стоят перед национальными государствами.

Проще говоря, миру не все равно, кто и как будет владеть политической властью в отдельной стране. А значит, и этой стране (ее элите, всему сообществу) не может быть «все равно», как формируется эта власть и как формируются глобальные

механизмы на эту власть и на власть в других государствах, регионах, организациях и т. д.

Украина оформлена, но не учреждена. Общество соорганизовано экономически, но остается разобщенным культурно и политически. Галичина и Донбасс, Крым и Волынь, десятки культур и традиций — все они по праву должны участвовать в соучреждении Украины как нового национального проекта. Учреждение страны и нации в XXI постнациональном столетии — такая амбиция по плечу лишь историческим народам.

Ответ на сакраментальный вопрос об идее, возможно, лежит в плоскости новых государственных утопий и геокультурных доктрин.

«Государства будущего» как инструмент классового мира внутри и орудие сохранения национальной идентичности и демократических институтов вовне, носитель гуманитарной (духовной, исторической etc.) миссии. Таковой может стать и новая украинская демократия, где первыми в мире могут избираться на общенациональных выборах делегации ООН и ЕС, а общественные дискуссии сохраняют уровень проблем развития, а не низкорослые дебаты об уровне налога на имущество.

Украинская нация еще только зарождается. Возможно, ее рождение отсрочено — время не подошло. Ведь рождение нации и есть акт «избрания». Вернуть Европе славянство (Шевченково «море Слав'янськое»), сохранить единство евроазиатского континента, «сшить» новые миры и не допустить нового раскола, новой «войны народов» — предназначение не для слабых.

Ермолаев Андрей Васильевич — философ, директор центра социальных исследований «София», координатор интернет-проекта «ДиалогUA» (www.dialogs.org.ua), соучредитель «Украинского клуба».

Лариса Брюховецька

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЧИ НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ?

У статті йдеться про необхідність докладання інтелектуальних і творчих зусиль для утвердження і зміцнення національної ідентичності українців, нації, чия ідентичність упродовж століть була під загрозою асиміляції Російською імперією, про незнищенність символів та образів традиційної і класичної української культури.

Якось мені як журналісту і головному редактору журналу «Кіно-Театр» випало бути на стажуванні у Польщі по лінії однієї з численних міжнародних програм з підтримки демократії. Вразили тоді дві речі: перша — відчутно вищий, аніж в Україні, інтелектуальний рівень періодичних видань і друге — грандіозна діяльність громадської організації «Полонія», яка підтримувала і піклувалась про поляків, незалежно від того, в яких куточках планети вони жили. Їм слали посилки з підручниками польської мови, всілякою інформацією про Польщу і т. п. Розповідаючи про свою роботу, працівник «Полонії» не вжив жодного слова про «національний дух» чи «національну ідею», але реальне піклування, щоб поляк залишався поляком на будь-якій території земної кулі, було більш ніж очевидним. Звісно, піклування про національну ідентичність поляків проявлялось не тільки в цьому. Програми телебачення складались не із всуціль зарубіжних телесеріалів, як у нас, зусилля спрямовувались на виробництво вітчизняних серіалів з історії Польщі для різних вікових категорій. Мій колега — відомий у нас кінокритик Януш Газда ледве викроїв годинку для зустрічі, оскільки працював редактором на одному із таких телесеріалів. Так, він, рафінований естет, не гребував працювати на масову культуру, оскільки

вона сприяла формуванню національної ідентичності. В кіно-театрах демонструвалися польські фільми, крім екранізацій класики («Пан Тадеуш» Анджея Вайди за Адамом Міцкевичем), ішли фільми, що воскрешали імена людей, які уславили Польщу. Екскурсиводи в усіх, без винятку, музеях розповідали про велич королівських справ, університетські конференції були також спрямовані на це. В книгарнях Варшави я знаходила зі свого фаху (кінознавство, історія кіно) багато літератури, яку випускали поляки, в тому числі перекладаючи зарубіжні дослідження польською.

Усвідомлення національної ідентичності є онтологічною властивістю не тільки поляків — те саме можна побачити в Литві, Естонії, Чехії, в будь-якій країні постсоціалістичного табору. Зрештою, в будь-якій країні, жителі якої живуть на своїй землі й розмовляють рідною мовою.

Окрім українців. Саме їм на 16-му році державної незалежності доводиться шукати відповідь на очевидні й зрозумілі речі. Й пошуки ті засвідчують, що з власною національною ідентичністю вони мають проблеми. Більше того, замість ідентичності їм хочеться політизувати питання, і вони з більшою охотою говорять (чи заговорюють її) про «національну ідею», аніж щось роблять задля її ствердження. Загроза велеречивості довкола цього поняття виникла як тільки з'явилась свобода слова.

Термін «національна ідея» був на часі тоді, коли не існувало України як держави. Основне, за що жертовно боролись покоління наших попередників, — здобути незалежність, стати суб'єктом історії. Національна ідея як ідеологічне і політичне завдання в Україні вже виконане. З 24 серпня 1991 року слід було негайно припинити розмови і починати роботу з її реалізації. Сьогодні розмови про національну ідею (через кілька років після здобуття незалежності до цього словосполучення спритні українофоби додали присудок «не спрацювала») видаються чимось штучним, чимось відділеним від людської суті. Зрештою, наявність цих розмов, розглядання їх як проблеми можна тлумачити і як наслідок інерції функціонування заідеологізованого суспільства під назвою СРСР.

Чому ж цей вислів актуалізується саме в Україні? Тут не обійтися без екскурсів в історію — далеку і зовсім недавню. Екскурси зумовлені ще й особистими, суб'єктивними спостереженнями над сучасною інтерпретацією української історії. Характерно, що один і той же факт історії нерідко має протилежну інтерпретацію. У випадку України це знову-таки

пов'язано з відсутністю національної ідентичності. Відсутністю спільного осмислення і переживання історії країни. Чи, може, справді, особливою є територія України, що ні її науковці, ні її громадяни не можуть звести до спільного знаменника власної історії.

Проїжджаючи щоразу через село Трипілля на Київщині, згадую сьогоднішні гарячі дискусії про те, чим є трипільська культура і чи має вона до нас, українців, бодай якесь відношення. Пам'ятки трипільської культури, відкритої археологом Хвойкою в XIX столітті, за півтора століття років набули неабиякої археологічної цінності, а відкриття і наукова реконструкція трипільських поселень стали буднями досліджень істориків та археологів. Але самі трипільці, які мешкали 5–6 тисяч років тому на нашій землі й залишили по собі ті пам'ятки, якщо вірити вченим, нашими предками не були і жодного стосунку до українців не мають. Такий вирок винесла сучасна історична наука.

Справді, не залишили вони по собі реалістичних портретів, а за залишками скелетів нелегко судити, якими на вигляд були ті давні трипільці. Фахівці переконують, що були то люди, на нас зовсім не схожі. Зате ми всі бачили скіфів, зображених на Пекторалі з Товстої могили на Херсонщині, що стала справжньою сенсацією не тільки серед вчених. «Скіфська балада» Ліни Костенко, зокрема, була написана після того, як знайшли Пектораль. Відомості про язичницькі племена скіфів також є досить скупими: «немає дат, немає фактів голих, усе дійшло у вимірах легенд». Але можна вірити в жажіття скіфських похоронних звичаїв, описаних різними істориками, а можна в те, про що написала Ліна Костенко щодо їхніх вірувань і звичаїв — «Звуть молодого місяцем і князем \ у них дівчина сходить, як зоря. \ Шанують предків. А зберуться разом — у них тут пам'ять замість вітваря». Сонце, місяць, зорі, небо, поле, що сприймалися як живі істоти, так і дійшли до нас у незчисленних українських піснях як живі істоти. І так їх відчував, і так про них писав Тарас Шевченко більше як півтора століття тому: «Сонце сідає, небо чорніє, пташечка тихне, поле німіє...» Німіє не тільки людина, а й поле...

Національна ідентичність українця розкривається в нерозривній єдності з природою. І не вабили представників нашої нації інші землі, не бажали вони їх завойовувати, оскільки мали свою, надзвичайно цінну, заради якої нерідко доводилося платити життям: «За те поле, за село, нас немало полягло...» — відомі слова з народної пісні.

Та повернімося до історичного екскурсу просторами історії. XIII століття в нашій історії як вершина могутності Київської Русі. Доньки князя Ярослава Мудрого несуть знання в країни Західної Європи, куди виходять заміж. Нижнє місто вирує ремісничим і торговим життям, верхнє — пишасться численними церквами і соборами, засвідчуючи триумф християнської релігії, яка ступила на ці землі два століття тому. Разом з нею зникли поганські боги, прийшли освіта, чудова культова архітектура, фрески і мозаїки, розкішний одяг і чудові оздоби. Але щось було втрачено, чимось довелося розплатитись за нове щастя. Чи не відчуттям єдності?

Війська хана Батия зупинилися на горі, й перед ними постала вражаюча панорама церков і соборів гордої столиці могутньої Київської Русі. Але за короткий час від тих церков залишилися тільки руїни, а від людських помешкань — згарища...

Деся у 1980-х роках доля звела мене, зовсім випадково, в Москві з татарськими (з Казані) письменниками, які приїхали на якийсь черговий письменницький з'їзд. У невимушеній бесіді вони напівжартома і напівсерйозно подавали мені досить дивну інформацію. Наприклад, що назва «Київ» — татарського походження, бо саме їхні предки і заснували це місто. Я переконувала, що Києву як мінімум 1500 років, і дата офіційно відзначалася 1982 року, і що все, що стосується історії Києва й династії Рюриковичів досить добре досліджено і вивчається в шкільних підручниках. Проте я марно старалася — мої співбесідники залишилися при своїй думці, очевидно, таку історію вони собі склали.

А ми? Що робимо, щоб світ знав про нашу історичну тяглість? Як тут знову не згадати Шевченкове «Німець скаже: "Ви — моголи". "Моголи! моголи!" Золотога Тамерлана Онучата голі. Німець скаже: "Ви слав'яни". "Слав'яни! слав'яни!" Славних прадідів великих Правнуки погані!»

І досі шукаємо, сперечаємось до хрипоти — «А ми хто? Хто ми? Хто ми?! Хто наші предки? Прийшли? Автохтони? Сколотити? Лоти? Вихідці з Дворіччя? Висока віть з пракореня слов'ян?» А відповіді й досі немає...

«Кійов — то наше място», — запевнила мене вже немолода викладачка польської літньої школи, коли почувала, що живу я в Києві, у відповідь на запитання «Звідки я приїхала до Любліна?» То неважливо, що на території Люблінського замку відреставрована церква з настінними фресками XIV—XV століть, виконаними художниками з Києва. Вона мала на увазі кордони Речі Посполитої, також могутньої колись країни, велич якої

й висловила, незважаючи на моє оторопіння. Але таким уже був хід історії — як не згадати (вкотре!) Великого Кобзаря «Польща впала та й нас завалила».

Ну а сюжет про Київську Русь як колиску трьох братніх республік нам послідовно впроваджували у свідомість починаючи з уроків історії в молодших класах.

Про Гетьманщину на тих уроках не йшлося. Богдан Хмельницький возз'єднав Україну з Росією — цього і досить, а навіть вдаватися в деталі, якщо навіть хтось і був проти цього, а може, навіть і воював з Московією, а потім з імперією. Викреслено все це, якщо для історії СРСР це не має значення. Та й проіснувала Гетьманщина не так і довго. Бо вже після Полтавської битви для російського імператора Петра I всі українці стали мазепинцями, а отже, — зрадниками. «А Втора я доконала вдову-сиротину», завершила руйнуванням Запорозької Січі. І край — упродовж XVIII і XIX століть про рештки автономії України всі забули, верхівка асимілювалася, і Гоголю, наділеному геніальністю письменника, не залишалося нічого, як також асимілюватися. Хоча ні, він збагнув, що своєрідним є він у своїй національній ідентичності, а щоб «завоювати Північну Пальміру», писав російською. І завоював, проте у цьому завоюванні довелося зректися власної ідентичності й загинути, знесилівши від марних зусиль реанімувати свій літературний геній.

То що ж виходить? Немає в нас історії?

Її немає в тих, хто не хоче її мати. Або в тих, у кого грабують її, забираючи разом зі знаннями про минуле й розум, усвідомлення національної ідентичності. Українці — єдиний народ у світі, який не знає своєї історії, її не вивчають в університетах, — сумно констатував Олександр Довженко у своєму Щоденнику 1942 року.

Тому й стикалася я з тими дивними твердженнями, які позбавляли мене моєї історії, навіть права на неї. Замість неї — якась прірва, куди впродовж віків скидали все, що кому заманеться, й сьогодні будь-хто бере звідти те, що знову ж таки заманеться і що кому вигідно взяти, що надається для його наукової чи творчої «концепції».

Але історія є в тих, хто її усвідомлює, хто наділений ще більшим даром — її переживати. В тому числі в образній формі. Тому «національною ідеєю» слід назвати згадані рядки Шевченка, Ліни Костенко, сотні тисяч українських народних пісень — обрядових, звичаєвих, побутових, ліричних, героїчних. У них наш світ і національна свідомість. У них життя

нації та її історія. І нехай двічі журився гетьман Богдан Хмельницький в «Марусі Чурай» і в «Берестечку», що наша історія німа. Але була в ній Маруся Чурай, і її пісні той знатний воїн оцінив дуже високо. Як голос народу.

Втім, не можу оте безмірне багатство наших пісень назвати «національною ідеєю». Слово «ідея» чомусь чітко асоціюється з епітетами — комуністична, глобалістична чи ще якась — потрібна для «усвідомлення пролетарськими масами своєї місії», насправді для керування знеособленими масами. Знеособленими, тобто знівельованими, в тому числі й зденаціоналізованими. Спершу масовим кіномотлохом, потім електронними медіа, потім віртуальними, тобто ідеєю глобалізації. Всі ці чинники вбивають найменші спогади і про «сонце» як наш тотем, без якого не плодоносить «поле». Знеособлена людина живе «тут і тепер». Аби добре. Звичайно, серед способів добування благ можуть бути і розумування довкола «національної ідеї». Чому б ні...

Мене завжди заряджало оптимізмом твердження, що нас, українців, у найтяжчі часи рятували не полководці (хоча їх, талановитих і знаних у світі, не бракувало), а генії мистецтва і літератури, такі як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Ліна Костенко. З політичними і державними діячами нам таланить менше. Навіть до ідеальних повчань Володимира Мономаха його нащадки не дослухались. Відкинули єдність — потерпіли крах і самі. Богдан Хмельницький здобув багато переконливих перемог, здавалося, мав шанс повернути Україні велич Київської Русі, але з його смертю всі військові здобутки звелися нанівець.

«Історію нашу не можна читати без брому», — писав Володимир Винниченко, не думаючи, мабуть, що в часи ще одного історичного шансу для України, будучи одним із чільників УНР, не використав того шансу, припустився помилок, а насамперед тої самої, що й його попередники — не дбав про єдність. Але ж сьогодні вже вкотре все повторюється, й ми рухаємось, немов по зачарованому колу тих самих помилок.

Брюховецька Лариса Іванівна — кінознавець, кінокритик, головний редактор журналу «Кіно-Театр», старший викладач кафедри культурології НаУКМА.

Вагим Левіч

ПАМ'ЯТНИК ЖАБИ, АБО НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ВТІЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

У статті автор – відомий практикуючий психотерапевт та вчений-нейробіолог – зробив спробу в готепній метафоричній формі реконструювати основні риси української національної свідомості методами сучасної соціальної антропології, як це роблять психотерапевти у процесі реконструкції індивідуальної свідомості пацієнта. Він «виставив» українському суспільству «діагноз» – «культурно-історична деперсоналізація», «прописав» йому політкоректність та сатиру для «вживання» як «ліки». У статті подано нові оригінальні тлумачення понять «національна ідея», «національний характер» та «політкоректність».

Маленький поетичний пролог. Зараз, у напіввіртуальному світі

Цей пролог я присвячую моєму ІВМ, на якому я це друкую. Мій комп'ютер зібрано в Україні. Деякі комплектуючі, з яких його зібрано, зроблені також в Україні. Це дає надію, що й з іншим у нас теж усе буде добре. Багато хто вже й не пам'ятає, але перший у світі прототип сучасного персонального комп'ютера, так звану малу електронно-обчислювальну машину, теж колись було зроблено в Україні – в Інституті академіка Глушкова. А ось це вже є проблема. Те, що ми, українці, не дуже впевнені в собі. Як психотерапевт, я добре знаю, що з цим треба робити. Тому і друкую ці рядки на своєму ІВМ.

У світі комп'ютерів існує таке поняття: «Сумісність із програмним середовищем». Є «середовище Windows», є «середо-

вище Macintosh». Є «середовище Linux». Програми, написані «під Mac OS», тобто для комп'ютерів Macintosh, дуже швидкі та надійні, але вони не працюють «у середовищі Windows», тобто на переважній більшості персональних комп'ютерів світу. У «середовищі Linux» працюють абсолютно всі можливі програми. Але, щоб мати привілей використовувати на своїй персональній машині операційну систему Linux, треба самому бути програмером. «Простий користувач» з нею нізащо не впрається. Соціум — це теж така собі «віртуальна машина», тобто «операційна система». Закони — то є «програми». Законотворці — то є «програмери». Представники виконавчої гілки влади — то є «системні адміністратори». Відкрита публічна політика — то є своєрідний «ринок програмного забезпечення» та, одночасно, «біржа праці» для «програмерів» і «системних адміністраторів». Це, звичайно, гротеск чи навіть карикатура. Але, як любив казати Нобелівський лауреат Йосип Бродський: «Карикатури підкреслюють суть». Коли ми купуємо собі комп'ютер чи якийсь «софт» до нього та коли ми обираємо собі інтернет-провайдера, ми всі дуже розумні й прагматичні. Ось би так було, коли ми обираємо Президента чи депутатів!

Уже п'ятнадцять років Україна здійснює перехід від комуністичного тоталітаризму до сучасного «відкритого суспільства» — суспільства з відкритою конкурентною ринковою економікою, демократичною формою правління та високим рівнем соціального захисту. Нам важко, бо насправді ніхто в світі не знає, як це треба робити, у якій послідовності та якими темпами. Але у сучасному світі нагромаджено достатньо дуже корисних готових «програм» — тобто діючих ефективних законів і соціальних моделей. Та чи підходять вони нам, українцям? Чи «сумісні» вони із нашим «середовищем»?

«Нехай скаже німець...»

Отже, я почав із поезії. Я почав з метафор, хоча й суто технологічних, постіндустріальних та дещо глобалізованих. Не тільки тому що, як написав Мілан Кундера у своєму чарівному романі «Нестерпна легкість буття»: «З метафори починаються кохання та любов». А ще й тому що, як казав уже згадуваний Йосип Бродський у Нобелівській лекції: «Поезія є колосальний прискорювач свідомості». Ось приклад. Про українську національну свідомість, чи про її відсутність, написано фоліанти. Навіть науково коректне формулювання поняття «національна свідомість» і те відсутнє. А Тарас Шевченко,

щоб вичерпати цю тему, колись використав усього сім незабутніх рядків:

...«Добре, брате, Що ж ти таке?» —
«Нехай скаже Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаєтесь У чужому краю!
Німець скаже: «Ви — моголи». «Моголи! моголи!»
Золотого Тамерлана Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне». «Слав'яне, слав'яне!»
Славних прадідів великих Правнуки погані!

Ось у чому річ. Доки ми не можемо відповісти на просте запитання: «Що ми таке є?», ми не будемо до кінця впевненими у власному існуванні. І нашій незалежності завжди буде загрожувати не зовнішній ворог, а насамперед — наша власна невизначеність, своєрідна культурно-історична деперсоналізація.

На певній стадії деперсоналізація обертається втратою орієнтації. Ця клінічна закономірність є характерною також і для масової свідомості. Тоді це вже не тільки проблема мови, культури чи історії. На цій стадії ця проблема вже є соціальною, і вона торкається практично всіх. Орієнтація на Схід чи на Захід, тобто належність до європейської чи до азійської цивілізації, є проблемою технології влади, технології успіху, соціальних стандартів та вартості людського життя.

Якщо ми є азіатами, для яких головне — колективізм та корпоративна солідарність, то, в такому разі, ми так і не досягли і вже ніколи не досягнемо найвищого пункту еволюції монголоїдної цивілізації — Японії. Отже, справді, ми «Золотого Тамерлана онучата голі».

Може, ми все ж таки є слов'янами, тобто ми — та частина європейської Ойкумени, яка традиційно брала на себе азійський удар? Тоді ми дуже погані слов'яни, бо ми виявилися неспроможними реально протистояти експансії зі Сходу. Нам далеко до Ярослава Великого та Данила Галицького. Не кажучи вже про Сербію, Хорватію та Монтенегро, які все ж таки відбилися від Оттоманської імперії. Отже, ми насправді «славних прадідів великих правнуки погані».

Запитання: «Що ми таке є?» потребує відповіді. Відповісти на нього — це зрозуміти: що означає — «бути українцем»?

«Фарбований лис» та жаба теж є національними символами

Будь-яка нація, що не сумнівається у своєму існуванні й може відповісти на запитання: «Що ми таке є?», має національну ідею.

Ця національна ідея є універсальною. У всіх вона насправді однакова. У загальному вигляді вона формулюється так: «Незважаючи на деякі особливості, притаманні нашому національному характеру, тобто — на деякі наші національні вади, ми є великою нацією, і ми маємо майбутнє».

Далі йде перелік цих «особливостей, притаманних національному характеру», тобто національних вад. У кожної нації цей перелік свій власний.

Подвиги славних предків усі нації оспівують подібним чином — у героїчних поемах, легендах, міфах. Свої типові вади вони висміюють у казках, байках та анекдотах...

Бути українцем — означає відчувати, що історія про «фарбованого лиса», який упав у діжку із блакитною фарбою, а потім удавав із себе посланця Неба, або історія про лисицю, яка видавала звичайного смугастого котика за тигра — «пана Коцького», або історія про жабу — це такі самі типово українські історії, як і історія про Котигорошка та Змія. Звичайно, усі ці казки вже давно є авторизованими. Але казки про Червоний Капелюшок чи про Синю Бороду для сучасних французів теж є авторизованими.

Добре освічена людина мені скаже: такі самі казки люди складали скрізь, по всій Європі, в епоху раннього Середньовіччя. Вони славили кмітливість селянина або бюргера, яка була їхньою головною зброєю у боротьбі проти дурнуватої сили, що її втіленням був феодалізм.

Якщо бюргер вчасно зупинявся — він ставав переможцем, як лисиця та її партнер — «Пан Коцький». Якщо його «заносило» — все закінчувалося поганенько, як у «фарбованого лиса» чи в жаби. А історія про Котигорошка насправді розповідає нам про селянське повстання, коли закуті в залізні шати лицарі змушені були наживати п'ятами від озброєних ціпками та вилами хлопців. Так воно і є. В нас ми маємо розказувати нашим дітям типово європейські казки, бо наша власна історія є типово європейською. І в кельтів, і в германців у їхньому фольклорі є щось подібне. Бо вони є нашими родичами. І тому запитання: а навіщо нам потрібна ота «євроінтеграція»? — відпадає саме собою як безглузде. А навіщо потрібна сім'я? На рівні підсвідомості це відчуває кожна людина.

«Бути українцем»: що то є?

Сучасна психологія довела, що базових мотивів людської діяльності є всього чотири. Стільки ж є й базових рис у націо-

нального характеру. Які ж вони, ці базові риси національного характеру українців, що є також базовими цінностями нашого менталітету?

Індивідуалізм. Раціоналізм. Схильність до компромісів.

Ці три базові цінності нашого менталітету практично є такими самими, як у всіх інших європейських націй. Цим ми докорінно відрізняємося від росіян та інших азіатів, у яких на першому місці — колективізм. Цим ми, як і всі інші європейці, суттєво відрізняємося від американців, чиїми базовими цінностями є довіра, раціоналізм, оптимізм та спортизм...

Нашою четвертою базовою цінністю є гумор, точніше — вміння «не брати дурного до голови». Кожна нація має гумор. Але в нас він є замість суто англійського скепсису, ірландського правдолюбства, шотландського спортизму, французької винахідливості або італійського артистизму.

У позитиві українець мало чим відрізняється від релаксованого британця. У негативі це є такий собі самовпевнений та самодостатній жлоб, в якого немає нічого святого, окрім власного кендюха, як у тієї жаби, і який заради нього готовий перефарбуватися як завгодно — на кшталт того самого лиса...

Коли Річ Посполита припинила своє існування та Україна стала провінцією Російської імперії, ця провінція упродовж 300 років постачала у центр найкращих бюрократів та поліціантів. Слово «хохол» було синонімом слова «пристосуванець». Україна дала світові не тільки Шевченка, Гоголя, Вернадського, Сікорського та Глушка. Формулу «Самодержавие, Православие и народность», тобто — абсолютизм, ортодоксія та обскурантизм, які становили основу російської імперської свідомості, розробив за Миколи Першого тодішній міністр освіти Сашко Уварів — нащадок нашого останнього гетьмана, масон, гей та виключно франкомовна людина, яка не розуміла ні по-українськи, ні навіть по-російськи. Його нищили в своїх сатирах і Пушкін, і Шевченко. Це теж є наша історія, і це теж є типово наша людина. Микита Сергійович Хрущов та Леонід Данилович Кучма теж типові українці. Бути українцем — означає також все це усвідомлювати і усе це пам'ятати.

«Політкоректність» — то є психотерапія для нації

Мій підхід до проблеми національної свідомості не є соціологічним. Він є соціально-антропологічним. З часів Зігмунда

Фрейда та Карла Густава Юнга цей підхід є дуже поширеним у психотерапії. Таким чином ми моделюємо індивідуальну свідомість пацієнта, щоб допомогти йому позбутися комплексів, підвищити його самооцінку та забезпечити зростання його особистості.

Те ж саме треба зробити і з колективною свідомістю українців.

Для цього слід негайно запровадити концепцію політкоректності, як це зробили американці за часів Франкліна Делано Рузвельта.

Що то є «політкоректність»?

Політкоректність — це є неофіційна угода між усіма суб'єктами, які присутні у національному медіапросторі, про те, що за жодних обставин вони не робитимуть нічого, що може сприяти формуванню у нації негативного образу самої себе.

Саме так, як у психотерапії не є допустимим формування у пацієнта негативної самооцінки.

Відкрита чесна розповідь про негативні моменти національної історії та національні вади необхідна. Будь-яка психотерапія починається з того, що пацієнт знаходить у собі мужність та свідомість, щоб визнати проблему та вимовити її уголос. Але водночас ми повинні наводити приклади того, як українці, спираючись на невмирущі позитивні цінності європейської цивілізації, ці свої вади приборкували і долали. І як завдяки цьому ті вади перетворювались у національні риси, які є нашим ресурсом. Так, як це відбувається у процесі психотерапії. З цієї точки зору «помаранчева революція» була для української нації суцільною терапією. Хоча будь-яка хвороба, у тому числі й культурно-історична деперсоналізація, на яку страждала українська нація, може мати рецидиви, колективний інсайт, який відбувся у листопаді 2004 року, дякуючи Богу, вже є незворотним. Ми одужаємо. Це я кажу як лікар.

P. S. З цього походить проект

Зрілі нації, які добре розуміють, «що таке вони є», іноді ставлять пам'ятники не тільки національним героям, а ще й національним вадам — чи персонажам, які є їх втіленням.

Так, у Франції існують пам'ятники Тартарену з Тараскона та Годіссару — двом утіленням фанфаронства, яких вигадали Альфонс Доде та Оноре де Бальзак. Ми у себе досі не знайшли,

що нам робити з усіма тими пам'ятниками Леніну. Справжніх автентичних пам'ятників Леніну в Україні всього три. Усі інші насправді є пам'ятниками Леніну замість пам'ятників Сталіну. Тобто, де факто, пам'ятниками епохи Хрущова.

У мене є пропозиція: встановити замість деяких з них пам'ятник жабі. Чи фарбованому лису.

Левіч Вадим Олександрович – завідувач клінічним відділенням клініки «Біолайн», віце-президент «Запорізької медичної спілки», шеф-редактор газети «Белая стрела».

РОЗДІЛ 2

Проблеми розвитку суспільства та держави

Александр Розенфельд

Экономическая политика в среднесрочном периоде

Статья посвящена проблемам формирования комплекса целей развития экономики Украины. Рассматриваются возможные формулировки в кратко- и среднесрочном диапазоне. Делаются предположения относительно долгосрочной цели экономической политики как конкретизации национальной идеи. Предлагается эскиз траектории развития экономики Украины, в рамках которой промежуточные цели разных периодов согласуются с долгосрочной перспективой.

Проблемы выработки национальной идеи и формирования национальной стратегии относятся к числу наиболее важных, но в то же время и наименее исследованных в Украине. Можно констатировать определенный и существенный разрыв между работами теоретиков — философов, политологов, экономистов и реалиями пятнадцатилетнего развития. Настоящая публикация имеет своей целью разработку одного из вариантов эскиза траектории развития украинской экономической системы. Основные ее положения в свое время были опубликованы в газете «Зеркало недели» (сентябрь 2006 г.), но актуальность темы вынуждает автора вновь вернуться к главным ее тезисам в надежде на последующее конструктивное обсуждение.

Согласно распространенной классификации, экономическая политика строится и реализуется в трех основных периодах: краткосрочном (1–3 года), среднесрочном (5–10 лет), долгосрочном (10 и более лет). При этом в каждом из них экономическая политика представляет собой триаду следующих элементов: анализ сегодняшнего состояния экономической системы, синтез точки прицеливания на конец временного диапазона, выбор оптимальной траектории перехода из первой точки во вторую. Все эти составляющие очень важны, но для сегодняшнего состояния Украины (рассматриваемой как самостоятельная экономическая система) наименее очевид-

ной являются именно вторая и третья составляющие рассмотренной триады.

Действительно, судя по всему, текущее состояние экономики воспринимается последними украинскими правительствами (Еханурова и Януковича) совершенно адекватно и реалистично, без шапкозакидательства, розовых стекол и громких обещаний. Но говорить о возможных (тем более — оптимальных) траекториях достижения ими несиюминутных целей бессмысленно, поскольку, во-первых, все правительства за годы независимости Украины работают в режиме «сегодня на сегодня» (а то и «на вчера»); во-вторых, имеются серьезные недоговоренности и неясности относительно самих целей. Диапазон мнений, и во власти, и в обществе, необыкновенно широк: от коммунизма до либерализма (включая в середине диапазона модели типа «скандинавского социализма»); от возврата всех активов в государственную собственность до продаж всех и вся иностранному капиталу любого происхождения (включая опять же в середине диапазона модели типа «экономического патернализма»).

Так что вопрос о средне- и долгосрочных целях национальной экономической политики представляется весьма актуальным.

Начнем с краткосрочного периода. Итак, есть ли конкретная цель экономической политики Украины на период 1—3 года? Здравый смысл и новейшая экономическая история подсказывают, что такая цель: а) существует; б) весьма ясна и логична; в) полностью осознается нынешним правительством. Это цель — увеличение темпов экономического роста.

Как нам уже не раз приходилось замечать, сегодняшнее состояние экономики Украины — это проходная комната с двумя дверями; через одну из них возможен вход в «первый мир», через другую — выход в «третий». Так вот, для реальных попыток входа в первую дверь в отдаленном будущем — в ближайшем будущем нужны высокие темпы экономического роста, причем не просто высокие, но опережающие. Сентенции типа: «экономика упала, но ее качество возросло» хороши именно для периодов революций, для которых, что ни говори, экономика всегда на втором плане по сравнению с насущными политическими проблемами прихода к власти, построения собственной вертикали, победы на разного рода выборах и т. д. В период «мирного развития» это уже не проходит.

Сейчас вроде бы во внутренней политике Украины наметилась фаза большого компромисса, а компромисс, напомним, —

это состояние, при котором недовольны все. Так вот именно это (временное) состояние и может явиться фундаментом высоких темпов экономического роста. И тому есть примеры в экономической истории: после перемирий, когда очень многие недовольны, возникает и возможность, и необходимость ускорения экономического роста как очевидного общепримиряющего фактора.

Последние месяцы политического сезона, собственно, уже демонстрировали впечатляющие цифры роста ВВП; здесь подтвердилась весьма неочевидная закономерность экономического либерализма: экономика любит, когда власть занимается сама собой и собственными проблемами и как бы забывает управлять (править) экономикой страны. Вот и у нас возникли некие фокусы роста. Торговля (при росте импорта), транспорт (при росте тарифов)... Такая вот структура прироста ВВП.

Хочу рассмотреть ненаучную аналогию с собакой, бегущей на поводке впереди хозяина. Внезапно поводок обрывается, скорость уже неуправляемого бега барбоса сразу же возрастает. Таким образом, речь может идти об ускорении собаки, сорвавшейся с поводка. Но ведь она может выскочить на перекресток...

Тем не менее, этот первичный рывок может быть поддержан. И этому есть примеры.

Припомним, что подъем экономики России в 1998 г. начался после смутного летнего времени того же года, когда Президент Борис Ельцин за три месяца поменял четырех премьеров и вся власть России была настолько занята операцией «Наследник», что было как-то не до экономики. И началось: на фоне резкого падения рубля стимуляция экспорта, бурное развитие импортозамещающих секторов. Но ведь что важно — было поддержано и продолжилось.

Конечно, не совсем корректно искать аналогии в собственной короткой истории, но ведь и у нас подобный (фактически первый) толчок экономического роста подозрительно совпал во времени с «кассетным скандалом» и последовавшим перемирием, оказавшимся, впрочем, недолгим...

Итак, главная экономическая цель краткосрочного периода ясна — добиться в ближайшей перспективе опережающих (а не догоняющих) темпов экономического роста.

Конкретное содержание краткосрочной экономической политики, которая выведет на эту цель, менее очевидно, но вообще-то ничего сверхъестественного. Не мы первые. И это,

заметим, как раз очень подходящая краткосрочная цель для сильного и прагматичного правительства широкой коалиции. Но всякая цель экономической политики раскладывается на задачи, решение которых и необходимо для ее достижения.

Так что в краткосрочном периоде вполне вероятны успешные результаты по наведению порядка и увеличению прибыльности украинской экономики в целом.

Важнейшим ограничением экономической политики правительства является необходимость приобщения населения к этим будущим успехам. В первый год — путем поддержания сегодняшнего (поствыборного) уровня социальных расходов; в последующие — путем пропорционального увеличения этого уровня. Население должно почувствовать за 1–3 года: и экономика растет, и благосостояние каждого гражданина растет тоже. Задача непростая, но решаемая. И для этого, кстати, необходима крепкая активная оппозиция. И, кажется, сегодня она есть.

Далее, в нарушение традиционной для анализа последовательности, проанализируем (еле видимые в тумане будущего) цели экономической политики Украины в долгосрочном диапазоне.

Эти цели просматриваются в ряде внутривнутриполитических документов, включая Универсал, но это все же (с точки зрения экономиста) — почти мечты. Евроинтеграция, полноправное членство в ЕС, демократизация и обеспечение прав и свобод граждан... — вектор развития на уровне идеологии задан и сомнений ни во власти, ни в обществе практически не вызывает. Более того, можно предположить, что сам факт подписания Универсала весьма разнородными политическими силами дает экономике необходимый сигнал: долгосрочные цели государства согласованы.

Но как же сформировать долгосрочную *экономическую* цель — ведь нам нужна более конкретная точка прицеливания, а это, по сути, есть задача формулирования национальной политики и даже национальной идеи в экономических терминах.

По большому счету, если отфильтровать духоподъемную риторику об уникальности украинского пути и сопоставить ее с вышеупомянутыми установками, то с некоторым риском для критики возможна такая формулировка:

Долгосрочной целью развития экономической системы Украины является вхождение государства Украина в так называемый золотой миллиард, т. е. сообщество дружелюбных

демократий западного толка, характеризующихся высокими показателями благосостояния, защищенности и уровня жизни населения.

Ну, это уже и конкретнее, и честнее. Конечно, траектория перехода и конкретное содержание условий и ограничений этого вступления в почти закрытый клуб — это тема самостоятельных глубоких разработок. Причем, не очень ясно, кто в действующей системе управления будет эти разработки осуществлять и внедрять, а потом настойчиво и квалифицированно отслеживать отклонения от генеральной линии.

Но все-таки, если принять сам тезис за основу, то появляется мишень, позволяющая выверять правильность экономической политики на более коротких временных интервалах.

Итак, простой (но не тривиальный) анализ показывает наличие двух вполне надежных опорных точек: опережающий экономический рост прямо сейчас и присоединение к странам «первого миллиарда» в отдаленной перспективе. (С учетом ожидаемого времени, необходимого ЕС для «переваривания» новых членов, реальная отдаленность этой перспективы составляет примерно двадцать лет).

Но для построения двадцатилетней траектории перехода необходима и третья точка. Это экономическая цель в среднесрочном периоде. На этом остановимся несколько подробнее.

Для начала установим, что цель в среднесрочном периоде многомерна и состоит из нескольких аспектов — координат опорной точки, в которой экономика Украины должна будет оказаться примерно через 5–10 лет.

Попытаемся сформировать эту совокупность, чтобы от неструктурированного и неупорядоченного мониторинга текущих событий и наблюдений за тенденциями перейти в плоскость среднесрочного экономического нормативного прогнозирования.

Начнем с внутриэкономических параметров.

Если считать (в свете последних политических событий) задачу укрепления государства и объединения его частей важнейшей, то становится понятно, что и экономическая политика в ближайшие годы должна соответствовать общегосударственной внутренней стратегии.

Поэтому первый вопрос, который мы поставим, будет относиться к территориальным пропорциям развития украинской экономики. Сегодня это скорее диспропорции. Можно констатировать, что одной из основных целей экономической политики в среднесрочном диапазоне является выравнивание

уровней социально-экономических условий и стандартов проживания населения разных регионов. Эта цель фактически является экономической проекцией важнейшей внутриполитической проблемы объединения страны.

Если такую постановку принять за основу, то возникает следующий вопрос — это вопрос о происхождении капиталов, экспансия которых необходима для достижения этой цели или, по крайней мере, для начала целенаправленного движения в ее направлении. Здесь наиболее вероятной представляется диффузия отечественных капиталов на Северо-Запад и в Центр страны. И опять же обратим внимание на политические аспекты такого экономического целеполагания. Это, конечно же, проявление экономического патриотизма, в условиях которого целенаправленное размещение отечественных инвестиций играет роль объединяющего фактора, т. е. первого шага от «сшивки» национальной экономики к повышению социокультурной однородности государства.

Но тогда возникает следующий вопрос о политике патернализма, регулирующей эти движения инвестиционных капиталов и стимулирующей их. А вместе с ним — и проблемы поддержки экспортной составляющей национальной экономики с обязательным включением экспорта нематериальных ресурсов — образование, здравоохранение, туризм...

Рассмотрим пример. На мировом рынке высшего образования в последние годы идет активная борьба за перераспределение доли Советского Союза в экспорте образовательных услуг. Хорошо бы принять участие в дележе этого многомиллиардного рынка. Следовательно, нужна программа, рассчитанная на несколько лет — программа поддержки экспорта образовательных услуг.

Но подобные программы поддержки необходимо будет разработать и внедрить и в иных секторах.

Вот так и складывается внутренняя среднесрочная экономическая политика.

По всей видимости, к этому же периоду должна быть отнесена стратегия завершения приватизации, определение конечных ее параметров и переход от штурмовщины 90-х к неторопливой и обоснованной политике «точечной» приватизации (и, кстати, национализации) в зависимости от ситуации и рыночной конъюнктуры внутри и вне страны. При этом следует заметить, что приватизация нематериальных активов и интеллектуальной собственности, принадлежащих государству, фактически и не начиналась. То есть надо и начать,

и закончить. Начать с создания необходимой инфраструктуры и закончить формированием и госрегулированием рынка научно-технической продукции.

Настаивать именно на этой совокупности факторов-координат среднесрочной политики вовсе не обязательно, но какая-то определенность необходима уже сейчас.

Что касается граничных условий экономической политики Украины в среднесрочном периоде, то они фактически полностью задаются соображениями экономической безопасности государства. Здесь, по личному мнению автора, картина примерно такова.

1. Критический уровень потребления импортных продуктов питания. Порог безопасности — 30 %; Украина — 30—40 %; в крупных и крупнейших городах еще больше. Находимся на грани стратегической зависимости от импортеров.
2. Критический уровень экспорта обрабатывающей промышленности. Для развитых стран — не менее 40 % в общей структуре экспорта. У нас — около 20 %. Отклоняемся от глобальной магистрали — создания дополнительных преимуществ для поставщиков высокотехнологичных товаров и услуг; доля необработанного сырья слишком высока, имеем слишком сильную зависимость от ситуаций на мировых рынках.
3. Доля инвестиций в ВВП. Должна, по меньшей мере, превышать уровень простого воспроизводства — не справляемся. Про иностранные инвестиции говорить нечего (доли процента в объеме ВВП).
4. Рисуем уйти с мировых рынков наукоемкой продукции навсегда. Доля ассигнований на науку — ниже критических уровней в разы. Доля новой продукции в структуре выпуска Украины — ниже критического уровня в разы.
5. Порог бедности. Критический уровень — 10 %; Украина — значительно выше (20—?).

Есть и прочие (явная и скрытая безработица, экономические ограничения свободы внешнеполитических маневров и другие), но это, очевидно, выходит за рамки данной публикации.

Осмысленный и последовательный отход от опасных пороговых уровней — это и есть среднесрочные (и внешние, и внутренние) цели национальной экономической политики.

Хочу, кстати, вскользь заметить, что вопросы скорейшего вхождения или принципиального невхождения в любые меж-

дународные структуры к системе выбора целей экономической политики не относятся, а относятся к выбору средств их достижения. Т. е. все должно быть очень прагматично: выгодно (с точки зрения поставленных целей) — входим; невыгодно — не входим. Это и есть проукраинская экономическая политика. Хотя понятно, что надо учитывать и неэкономические выгоды.

Итак, мы рассмотрели эскиз возможной системы трех опорных точек на траектории стратегического развития экономики Украины.

Возможны варианты...

Постскрипtum

Автор всячески приветствует появление документов стратегического содержания (Программа Президента «Навстречу людям», Программа КМ экономического и социального развития Украины в 2007 г.), но при этом с сожалением отмечает, что после фундаментальных трудов по экономической политике Яна Тинбергена, удостоенных в свое время Нобелевской премии, структура, да и содержание подобных документов выглядят несколько архаичными.

Можно лишь выразить надежду, что в составлении последующих вариантов национальных стратегических документов, кроме чиновников, примут участие и ученые.

Розенфельд Александр Ильич — доктор экономических наук, заслуженный деятель науки и техники Украины, ректор Международного Соломонова университета, директор научно-исследовательского экономического института Министерства экономики Украины (с февраля 2007 г.), научный консультант Комитета по вопросам экономической политики ВР Украины.

Ирина Акимова, Валерий Глазкий

ДИНАМИКА ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА УКРАИНЫ В 2006 ГОДУ: НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ И УРОКИ

Результаты 2006 г. указывают на оживление инвестиционной деятельности в экономике Украины по сравнению с предыдущим годом. Это главный позитивный сигнал, свидетельствующий о стабилизации развития, вопреки сложным экономическим и политическим условиям в начале года. Признаки улучшения ситуации позволяют извлечь некоторые уроки. Сохранение социальной, политической и экономической стабильности вряд ли возможно без активизации инвестиционной деятельности. Определяющими факторами успеха мер, направленных на улучшение инвестиционного климата, в 2007 г. станут политический консенсус и согласованность действий ветвей власти в Украине.

Результаты 2006 г. указывают на оживление инвестиционной деятельности в экономике Украины по сравнению с предыдущим годом. Это главный позитивный сигнал, свидетельствующий о стабилизации развития, вопреки сложным экономическим и политическим условиям, с которыми экономика страны вошла в 2006 г. К последним можно отнести: а) неопределенность политических перспектив развития до и после парламентских выборов; б) неопределенность, связанную с изменением условий поставок энергоносителей; в) нестабильность спроса и цен на основных экспортных рынках.

Неопределенность усугублялась неустойчивостью макроэкономической динамики и отсутствием у правительств четко-

го плана действий в ответ на вызовы и угрозы. Особенности инвестиционного климата и деловой среды 2006 г. стали:

- Политические риски, связанные с выборами и затянувшимся формированием большинства. Политическая неопределенность совпала с неблагоприятными внешними шоками, вызванными ростом цен на энергоносители.
- Отсутствие разнонаправленного вмешательства в экономику по типу 2005 г. (реприватизация, одномоментная отмена льготных режимов налогообложения, радикальная смена политики государственных расходов, отмена и последующее восстановление упрощенных режимов налогообложения для малого бизнеса).
- Смена акцентов в перечне рисков и угроз для ведения бизнеса в Украине. В то время как перечень и острота основных рисков практически остались неизменными, на первое место вышли: а) обострение противостояния между отдельными ветвями власти в политической сфере; б) неопределенность приватизационного процесса и обострение борьбы за установление контроля над собственностью (т. н. рейдерство).

Явные положительные сдвиги инвестиционного климата и деловой среды отсутствовали. Стагнацию инвестиционного климата предопределила стагнация структурных реформ, на которые власть не решилась в преддверии парламентских выборов. План реакции на рост стоимости энергоносителей предложен не был ввиду непопулярности в обществе структурных изменений по оздоровлению экономики.

К позитивным тенденциям 2006 г. относятся:

- Продвижение по пути вступления во ВТО (принятие недостающих законов и достижение двусторонних договоренностей со странами – членами рабочей группы, необходимых для вступления в организацию).
- Снижение уровня разнонаправленного административного вмешательства в экономику.
- Сужение практики перекрестного субсидирования в экономике. Несмотря на попытки давления групп потребителей, отраслевые преференции по ценам на энергоносители не предоставлялись.

К отрицательным тенденциям 2006 г. относятся:

- Стагнация реформ, направленных на улучшение корпоративного управления и защиты прав собственности (судебная реформа, корпоративное законодательство, усиление ответственности за невыполнение контрактных обязательств сторон и т. п.).

- Неопределенность перспектив политики приватизации и неясность перспектив возобновления реприватизации.
- Противоречивые шаги в области конкурентной политики.
- Отсутствие прозрачной политики по снижению налогового бремени.
- Отсутствие политики снижения энергетической зависимости.

Макроэкономическая стабилизация и восстановление позитивной динамики экономического роста в 2006 г. произошло под воздействием улучшения условий внешней торговли и снижения степени вмешательства государства в деятельность рынков и субъектов экономических отношений.

Основным положительным достижением всех ветвей власти в Украине с точки зрения влияния на инвестиционный климат стало сворачивание реприватизации, которое укрепило доверие инвесторов к заявлениям политиков о восстановлении уважения государства к правам частной собственности. По другим направлениям государственной инвестиционной политики прогресс не настолько очевиден.

Институциональная среда

Определяющим фактором инвестиционного климата в 2006 г. стали парламентские выборы, которые сопровождались:

- отсутствием четко сформулированного видения принципов будущей экономической политики у основных политических игроков;
- заявлениями о будущем пересмотре договоренностей о поставках импортного газа из РФ;
- подогреванием интереса к перераспределению собственности и реприватизации в Украине.

Затянувшийся до августа 2006 г. период формирования парламентского большинства и коалиционного правительства повысил риски политической дестабилизации под угрозами повторных парламентских выборов и блокировал разработку стратегии экономического и социального развития. Неустойчивый характер ситуативной коалиции правоцентристской ПР и СПУ и КПУ левого толка сохраняет риски распада из-за противоречий в видении стратегии развития Украины.

Наибольшее влияние на инвестиционный климат оказали риски политической дестабилизации в результате усиления

противостояния Президента и правительства, которые заняли антагонистические позиции по большинству из вопросов, а решения в сфере политического обустройства и экономической политики подвергались обструкции вплоть до угроз невыполнения их Кабмином или ветирования Президентом. Дальнейшее противостояние Президент – Кабмин может выразиться в затягивании принятия законов о политическом устройстве (законы о центральных органах исполнительной власти, государственной службе, местных государственных администрациях) и политизации законодательного обеспечения экономической политики.

Усиление политических рисков в результате противостояния органов власти следует рассматривать как нормальное явление в условиях незавершенности политической реформы. Однако трансформация противостояния в конструктивный диалог является необходимым условием формирования системы сдержек и противовесов для проведения последовательной экономической политики. В этом случае экономические решения будут в большей степени определяться в экономической, а не в общественно-политической плоскости.

Пока противостояние сохраняется, законодательные инициативы в области экономической политики (закон о бюджете, приватизации и т. п.) подвержены сильному влиянию политического фактора. В результате принятия нерациональных и экономически необоснованных решений инвестиционный климат остается без улучшений, а деловая среда находится в ожидании выхода Кабмина и Президента из состояния политического клинча.

Макроэкономическая ситуация

Ожидание замедления темпов экономического роста и нарастания экономических дисбалансов (инфляция, дестабилизация платежного баланса, неплатежи в экономике и рост бюджетного дефицита) были сформированы тенденциями первых месяцев 2006 г.:

- сокращением экспорта на фоне опережающего роста импорта из-за ухудшения условий внешней торговли;
- повышением фискальных изъятий для финансирования текущих социальных расходов бюджета;
- вымыванием собственных средств предприятий в результате уменьшения прибыли в экономике и, как следствие, снижением инвестиционной активности.

Стабилизация макроэкономической среды в течение 2006 г., благодаря улучшению условий внешней торговли на фоне устойчивого роста внутреннего спроса, является основным фактором улучшения инвестиционного и делового климата. Позитивное влияние на инвестиционный климат и деловую среду оказала политика либерального экономического управления 2006 г., характерной чертой которой стало ограниченное вмешательство государства в рыночные отношения.

Позитивное влияние на инвестиционный климат 2006 г. оказали намерения и первые шаги коалиционного правительства:

1. В программных документах правительства и государственном бюджете на 2007 г. даны сигналы бизнесу о видении экономической политики коалиционного правительства — переходе от потребительской к инвестиционной модели экономического развития.
2. Нормализованы экономические отношения с РФ и улучшены условия для украинского экспорта.
3. Получены гарантии объема поставок газа и согласованы цены поставок до конца 2006-го и на 2007 г. (\$130 за тыс. м³), пополнены ПХГ перед началом зимнего отопительного сезона.
4. Осуществлены меры по приведению тарифов к экономически обоснованному уровню в ЖКХ и коммунальной энергетике; усиленное внимание правительства уделялось дисциплине расчетов.
5. Отсутствовали попытки возврата к административному регулированию ценообразования на рынках газа, светлых нефтепродуктов и т. п. Видимое давление на экономических агентов в монопольных секторах экономики не оказывалось

Сформированное во второй половине 2006 г. коалиционное правительство в большей степени занималось решением краткосрочных задач. Значительно меньший прогресс наблюдался в формировании долгосрочной стратегии развития. На этапе выработки концепции развития и принципов ее реализации коалиционное правительство не смогло полностью отойти от экономического популизма, преобладавшего в политике 2005 г. В процессе выравнивания структурных дисбалансов и уменьшения макроэкономических рисков на этапе формулирования намерений закладывались заведомо нерыночные методы, от применения которых правительство в дальнейшем отказывалось. Деятельность правительства страдала отсутствием системности и последовательности, что давало ложные сигналы бизнесу и инвесторам.

Защита прав частной собственности

В 2006 г. приватизация практически остановилась в результате смены политики, основы которой закладывались в 2005 г. и состояли в усилении функций управления приносящей прибыль государственной собственностью и избавлении от малопривлекательных активов путем приватизации. Приватизация немногих привлекательных для инвесторов объектов (Комсомольское рудоуправление, Лугансктепловоз, Укрнафтопродукт) в 2006 г. была блокирована в судебном порядке или вмешательством правительства в процесс продажи.

В результате непоследовательных действий ветвей власти долгосрочная перспектива приватизации в Украине остается неясной:

- решающая для инвестиционного климата и привлечения инвестиций политика приватизации остается неопределенной в терминах стратегии приватизации и основных ее целей. Проекты рамочных документов по стратегии приватизации не обнародованы;
- барьером для инвесторов остается мораторий на продажу земли, сохранение монополий в неререформированных инфраструктурных секторах (транспорт, коммуникации, ЖКХ);
- торможение процесса приватизации блокирует государственное инвестирование, которое представлялось как основной позитивный аспект бюджета 2007 г.

Перспективы приватизации 2007 г. остаются неопределенными, поскольку будущее приватизации зависит от возможности компромисса между Кабмином и Президентом, использующими перечень приватизируемых предприятий в качестве рычага давления на бюджет, а не как инструмент развития частного сектора:

- Правительство перечнем 595 приватизируемых предприятий для приватизации 2007 г. пыталось заложить основы системного подхода, перейти от фискальных целей к целям развития частного сектора через продажу миноритарных пакетов акций, приватизацию в отдельных отраслях.
- Включение Укртелекома и Одесского припортового завода в список приватизации и требование Президента увеличить социальные гарантии возвращают фискальные акценты приватизации.

Ветирование списка приватизируемых в 2007 г. предприятий, торможение предпродажной подготовки объектов при-

ватизации снижают их инвестиционную привлекательность. Непредсказуемость приватизации 2007 г. делает невозможным бизнес-планирование для потенциальных заинтересованных сторон.

Приватизация 2006 г. не стала фактором развития инвестиционного климата и локомотивом привлечения инвестиций в украинскую экономику. Развитие политической ситуации указывает на то, что и в 2007 г. неопределенность перспектив развития частного сектора посредством приватизации сохранится, продолжая сдерживать инвестиционную деятельность в Украине.

Главным позитивным для инвестиционного климата событием 2006 г. стала постепенная минимизация угроз реприватизации. Политические силы свели на нет риторику реприватизации из-за резко отрицательного влияния дискуссии на инвестиционный климат. Однако формально вопрос реприватизации остается не закрытым, так как меморандум июня 2005 г. между Президентом, Кабмином и парламентом о защите прав собственности так и не нашел своего продолжения в виде закона, который поставил бы точку в деле реприватизации. Более того, угроза реприватизации используется время от времени с целью нажима на новых собственников приватизированных предприятий.

Проблема необходимости усиления защиты прав частной собственности обострилась в 2006 г. на фоне распространения практики силовой смены собственников предприятий на основании спорных судебных решений. Борьба за контроль над предприятиями с использованием силовых захватов показала отсутствие гарантий и защиты права частной собственности в судебном порядке. Практика показывает, что инвесторы не защищены от решений украинских судов. Реформа судебной власти в Украине в 2006 г. практически застопорилась, что, в свою очередь, блокировало развитие цивилизованных норм правовых отношений в практике корпоративного управления.

В наибольшей степени ущемлениям подвергаются права миноритарных акционеров. Прогресса в улучшении законодательства в данном направлении в 2006 г. не наблюдалось. Попыткой улучшить корпоративное управление стала инициатива уменьшения кворума для собраний акционеров с 60 до 50 %, которая была ветирована Президентом с мотивацией, что такой шаг нарушит в первую очередь права миноритарных акционеров, уменьшив их влияние на принятие решений

в деятельности акционерных обществ. За исключением этой попытки, других шагов в направлении улучшения законодательства, регулирующего корпоративное управление и права собственности акционеров, предпринято не было. Политические заявления о необходимости совершенствования украинского законодательства об акционерных обществах не были поддержаны реальными законодательными инициативами.

Налоговая политика

Унаследованные от бюджетов предыдущих лет завышенные социальные обязательства бюджета 2006 г. продолжали угнетать инвестиционную деятельность государства. Необходимость финансирования социальных обязательств в полном объеме не позволила уменьшить уровень фискальных изъятий у предприятий. Консолидированная фискальная нагрузка (налоги и другие обязательные платежи во внебюджетные фонды) сохраняется на уровне 44 % ВВП. Это один из самых высоких уровней налогового бремени в странах региона. Дефицит располагаемых средств предприятий, которые могли бы инвестироваться, является прямым следствием завышенной налоговой нагрузки в Украине.

Заданный темп повышения социальных гарантий, финансируемых из бюджета, сохранится и в 2007 г., несмотря на политические заявления о постепенном снижении налогового бремени на экономику. Более того, фискальная нагрузка на фонд оплаты труда в 2007 г. возрастет по мере увеличения с 13 до 15 % ставки подоходного налога, как это предусмотрено законом о налогообложении доходов физических лиц.

Отрицательный эффект налоговой политики не ограничился повышенной фискальной нагрузкой. Налоговое администрирование продолжает негативно влиять на инвестиционный климат. За период 2005–2006 гг. налоговое администрирование не улучшилось, а основные проблемы остались нерешенными:

- не унифицированы бухгалтерский и налоговый финансовый учет и отчетность;
- чрезмерно зарегулированы нормативными актами и инструкциями определение дохода и отнесение статей на операционные расходы;
- обложение налогом на добавленную стоимость инвестиционного импорта.

Наиболее серьезной проблемой 2006 г. стало увеличение просроченной задолженности бюджета по возврату НДС экспортерам со \$100 млн в начале года до \$500 млн в третьем квартале. Действуя как налог с оборота, невозврат НДС вымыл оборотные средства предприятий, сокращая возможности для инвестирования и вынуждая предприятия обращаться к коммерческим займам для пополнения оборотных средств.

Наконец, хронической проблемой Украины является нестабильность налогового законодательства, которое ежегодно меняется, подгоняя базу налогообложения под потребности финансирования расходов бюджета. 2006 г. не стал исключением из правил, а бюджет будущего 2007 г. повторяет практику внесения изменений в налоговое законодательство параллельно с принятием закона о государственном бюджете. Вынесение налоговых новаций в отдельный закон не может рассматриваться как улучшение ситуации. Нарушена норма налогового законодательства, устанавливающая, что налоговые нововведения должны приниматься и быть обнародованы до 15 августа текущего года, а вступать в силу с 1 января последующего года.

Конкуренция и регулирование монополий

Несмотря на перманентные усилия правительств, построение рыночной конкурентной среды остается приоритетным для улучшения инвестиционного климата. Во второй половине 2006 г. проблема обеспечения честной конкуренции и установления равных условий для ведения бизнеса обострилась в результате попыток реанимировать специальные территории (СЭЗ и ТПР) и восстановить налоговые преференции для предприятий, реализующих инвестиционные проекты.

Публичные дебаты и жесткое политическое противостояние в вопросе восстановления специальных территорий и формата налоговых преференций в 2006 г. показали, что в украинском политикуме нет единого мнения относительно методов стимулирования инвестиционной деятельности. Намерения правительства восстановить специальные территории (СЭЗ и ТПР) даже при условии модернизации режима налогообложения были восприняты резко отрицательно. Отношение основных политических сил к проблеме восстановления льгот в СЭЗ и ТПР в целом не изменилось, хотя наблюдалось некоторое смягчение противостояния. Попытки вос-

становления СЭЗ/ТПР в 2007 году, вероятно, продолжатся, но принятие закона по восстановлению СЭЗ/ТПР будет сложной политической задачей.

В политике регулирования природных монополий 2006 г. следует отметить сохранение характера закрытости (непубличности) тарифной политики. По причине установления непрозрачных тарифов для предприятий теплокоммунэнерго и ЖКХ, правительство на центральном уровне и местные администрации заслуженно поддаются критике за повышение тарифов сверх экономически обоснованного уровня. Ни подтвердить, ни опровергнуть данный тезис невозможно без наличия достоверных расчетов новых тарифов.

Тарифная политика государства остается подверженной влиянию политических решений экономического популизма. Примером принятия решений исходя из политической целесообразности, а не экономических расчетов, является установление с 1 января 2007 г. дифференцированных тарифов для населения в зависимости от объемов потребления энергоносителей.

Хотя правительство постаралось ограничить вмешательство в деятельность рынков и административное установление цен, но полностью избежать подобной практики не удалось. Неоднзначны оценки мер по ограничению экспорта зерновых. Квотирование как вынужденная мера может применяться временно в ограниченный период времени для насыщения государственного резерва зерна во избежание дефицита на внутреннем рынке.

Бизнес-интересы, представленные в коалиции, стимулируют использование нерыночных методов государственной поддержки отдельных отраслей. Так, анонсированные планы введения сниженного тарифа на газ для предприятий химической отрасли означают введение практики перекрестного субсидирования неэффективных производств за счет других потребителей энергоресурсов. Такая мера имеет резко отрицательное влияние на бизнес и инвестиционный климат, поскольку искажает условия конкуренции и дает сигнал инвесторам о возможных дополнительных издержках, связанных с необходимостью оплаты субсидий убыточным секторам экономики.

Рынки финансов и капитала

Позитивное влияние на улучшение инвестиционного климата в 2006 г. оказало развитие банковского сектора и фондо-

вого рынка. Денежно-кредитная и курсовая политика НБУ проводилась консолидированно и не была подчинена интересам политических партий. Это позитивно повлияло на снижение ожиданий девальвации обменного курса и, соответственно, понижение рисков инвестирования и ведения бизнеса.

Развитие банковского сектора Украины в 2006 г. прошло в русле резкой активизации розничного кредитования и роста ипотечного кредитования. Рисками дестабилизации банковского сектора являются сокращение ликвидности и долларизация. В 2006 г. банки увеличили кредитование экономики на 161,6 % до 231,729 млрд грн. Доля кредитов в иностранной валюте составляет половину означенной суммы. Кредиты физическим лицам в иностранной валюте наполовину превышают объем выданных гривневых кредитов. Нацбанк выразил намерение ограничить кредитование физических лиц в иностранной валюте с целью ограничения кредитной экспансии физическим лицам и снижения вероятности системного кризиса ликвидности банковского сектора в Украине.

Положительным явлением 2006 г. стало принятие поправок к закону об НБУ, усиливающих политическую независимость банка:

- срок полномочий председателя Национального банка увеличивается с 5 до 7 лет для обеспечения политической независимости главы банка;
- введен запрет на партийную принадлежность для членов совета НБУ, которые не могут являться депутатами Верховной Рады.

По политическим причинам (социальной оцутимости) в 2006 г. не были предприняты меры по развитию негосударственного пенсионного, медицинского и социального страхования. Введение единого социального взноса, консолидирующего платежи во внебюджетные фонды, отложено на 2007 г. Однако и в будущем году развитие негосударственных страховых фондов сомнительно, поскольку нормативно-правовая база для введения персонифицированной системы страхования не принята. Это, в свою очередь, сдерживает:

- структурные реформы в бюджетных секторах здравоохранения, образования, социальной защиты,
- рост сбережений и поддержку спроса корпоративного сектора на «длинные» кредитные ресурсы, необходимые для активизации инвестирования.

Повышение размера минимальной пенсии в 2005 г. не позволило достичь устойчивости ПФ. Однако в бюджете на 2007 г.

правительство предусмотрело меры по минимизации дефицита ПФ. Это позитивно повлияет на устойчивость финансовых операций ПФ будущих периодов, а также создаст необходимые условия развития негосударственного пенсионного страхования.

Дерегуляция и развитие частного сектора

Кампания дерегуляции предпринимательской деятельности, начатая на волне «оранжевой революции», окончательно затихла в 2006 г. Достижением правительства Ю. Тимошенко была расчистка правового поля, регулирующего предпринимательскую деятельность, от безнадежно устаревших и утративших смысл законов и отраслевых нормативных актов министерств. Однако на практике дерегуляцией бизнеса упомянутая кампания не была, т. к. тысячами отменялись «мертвые» нормативно-правовые акты, не имевшие реального практического применения.

В период парламентских выборов и формирования правящей коалиции и правительства кампания не нашла своего продолжения в виде действительного дерегулирования предпринимательской деятельности, институциональная память была частично утеряна. Также принятый рамочный закон о разрешительной системе в Украине определил принципы регулирования частного бизнеса, но не был поддержан принятием необходимых последующих законодательных изменений.

На государственном уровне программа развития частного сектора принята не была, не были начаты и структурные реформы в государственном секторе экономики. Правительство в большей степени занималось решением краткосрочных задач, а косметические улучшения направлены на несистемное устранение критических проблем.

Уроки 2006 года

Хотя прогресс в улучшении инвестиционного климата в 2006 г. был незначителен, тем не менее, первые признаки улучшения ситуации дают возможность извлечь уроки из влияния политической ситуации и экономической политики на инвестиционный климат:

1. Однонаправленность мер государственной политики и согласованность предпринимаемых правительством действий оказывает позитивное влияние на инвестиционный климат путем снижения рисков для решений, при-

нимаемых в условиях большей определенности и предсказуемости.

2. Отсутствие прямого вмешательства в экономику (даже при плохом инвестиционном климате) является меньшим злом для инвестиций, чем разнонаправленные действия.
3. Национальный бизнес и действующие в Украине инвесторы нечувствительны к политическим заявлениям в нестабильной среде до тех пор, пока они не трансформируются в реальные действия.
4. Для стимулирования инвестиционной деятельности недостаточно стабилизации инвестиционного климата и снижения рисков для инвесторов, достигаемых в результате откладывания принятия решений. После снижения степени радикализации экономической политики и подходов государственного управления необходим переход к систематическому улучшению инвестиционного климата.

Продолжения политики образца 2006 г. недостаточно для дальнейшего улучшения инвестиционного климата и деловой среды, необходимых для сохранения устойчивых темпов роста в инвестиционной модели экономического развития.

Критическим для последовательности и качества принимаемых решений является вопрос поиска компромисса между ветвями власти. Необходимым условием начала структурных реформ и их согласованности является преодоление разобщенности видения принципов отношений в обществе и основных подходов к государственному управлению.

Продолжение роста цен на импорт энергоносителей и сохранение зависимости экономики Украины от внешних факторов объективно требует согласованности мер политик, реализуемых различными ветвями власти. Согласованность действий и политический консенсус относительно стратегии развития будут являться определяющими факторами успеха мер, направленных на улучшение инвестиционного климата и активизацию инвестиционной деятельности в Украине. Без активизации инвестиционного процесса сохранение социальной, политической и экономической стабильности невозможно.

Акимова Ирина Михайловна – кандидат экономических наук, генеральный директор аналитического центра Бюро Экономической и Социальной Технологии (БЭСТ).

Гладкий Валерий Александрович – старший экономист аналитического центра БЭСТ.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ

У статті розглянуто проблему оцінки ефективності державного регулювання економіки регіону. Аналізуються зарубіжні наукові публікації та практичні напрацювання у сфері стратегічного управління, зокрема у сфері управління розвитком регіонів та корпоративного управління. В результаті аналізу робиться висновок про те, що центральною ланкою цих процесів є «цільове управління» або «управління за цілями», оскільки саме воно дає змогу спрямувати діяльність організації на досягнення глобальних стратегічних цілей і керувати розвитком будь-якої організаційної структури та розвитком регіонів і країни.

У статті розглянуто проблему оцінки ефективності державного регулювання економіки регіону. Аналізуються зарубіжні наукові публікації та практичні напрацювання у сфері стратегічного управління, зокрема у сфері управління розвитком регіонів та корпоративного управління. В результаті аналізу робиться висновок про те, що центральною ланкою цих процесів є «цільове управління» або «управління за цілями», оскільки саме воно дає змогу спрямувати діяльність організації на досягнення глобальних стратегічних цілей і керувати розвитком будь-якої організаційної структури та розвитком регіонів і країни.

Постановка проблеми. Що розуміють під терміном «ефективність державного управління» науковці, державні службовці, працівники органів місцевого самоврядування, представники засобів масової інформації, лідери громадських організацій? Як оцінити ефективність державного управління взагалі та державного регулювання економіки зокрема? Це ті невизначені проблемні наукові питання, над вирішенням яких працюють сьогодні вчені та практики не тільки України, а й усього світу. Чи можемо ми об'єктивно говорити про ефективність того чи того державного органу управління, органу місцевого самоврядування, того чи того посадовця, державного службовця, менеджера приватного, державного або комунального підприємства? Це актуальні для України питання, тому що в демократичному суспільстві проблема вибору стоїть перед кожним із нас щодня, щохвилини. Ці проблеми потребують глибокого вивчення, аналізу та наукового обґрунтування і визначення, бо часто за вирішенням їх стоять долі не тільки окремих міністрів, менеджерів підприємств, але й долі мільйонів людей, які так чи інакше змушені робити свій вибір,

приймати рішення в умовах величезних інформаційних потоків та невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У вітчизняній науковій літературі останніми роками з'являються праці, в яких розглядається поняття «ефективність державного управління», пропонуються методичні підходи до визначення категорії, змісту ефективності державного управління та до її оцінки [1, 2, 3]. Досліджуючи ж проблеми державного регулювання економіки, говорити про наявність чіткої системи показників оцінки ефективності саме цього процесу поки що не доводиться. Більшість вітчизняних науковців вважають, що конкретні показники ефективності державного регулювання визначаються залежно від об'єкта державного регулювання та у сукупності мають відображати всі складові суб'єктно-об'єктних відносин, тому що кожен суб'єкт державного регулювання має свої специфічні об'єкти регулювання. І якщо об'єктом регулювання галузевих міністерств та комітетів виступають економічні процеси в тій чи тій галузі, структурна перебудова виробництва, фінансово-господарська діяльність державних корпорацій тощо, то об'єктом регулювання регіональних органів управління є рівень добробуту населення цього регіону, розвиток соціальної інфраструктури, природоохоронна та інвестиційна діяльність і ряд інших показників, що відображають стан соціально-економічного розвитку регіону. Тому цілком обґрунтованим в [4] є твердження, що система показників оцінки ефективності державного регулювання має будуватися відповідно до системи суб'єктно-об'єктних відносин державного регулювання.

Аналізуючи останні зарубіжні наукові публікації та практичні напрацювання у сфері управління, зокрема у сфері корпоративного управління, доходимо висновку, що центральною ланкою цих процесів є «цільове управління», або «управління за цілями», тому що саме воно дає змогу спрямувати діяльність організації на досягнення глобальних стратегічних цілей і керувати розвитком будь-якої організаційної структури, розвитком регіонів і країни. Стратегічні цілі визначають напрям розвитку та, як правило, декомпонуються згори донизу — від загальнонаціональних пріоритетів чи загальнокорпоративних орієнтирів до конкретних законів чи нормативів, заходів та дій. У свою чергу, в цільових показниках відображаються фак-

тичні результати заходів і дій, що вживаються для досягнення поставлених стратегічних цілей, і вони, як правило, агрегуються знизу догори. Топ-менеджери, чи управлінці вищого рівня, що перебувають на самій вершині управлінської піраміди, мають визначати стратегію, заходи та конкретні дії, які слід виконати, щоб реалізувати цю стратегію. Поставлені ними стратегічні цілі розподіляються поміж нижчими рівнями управління. З другого боку, співробітники виконують заходи та дії, необхідні для досягнення поставленої глобальної мети та стратегічних цілей, і повідомляють вищих менеджерів про фактичні результати шляхом надання інформації про досягнуті значення цільових показників діяльності. За такою моделлю у Великій Британії формулюється, наприклад, «Угода про державне управління», яка містить головну ціль та детальні цілі міністерств разом з операційними цілями. Додатково також у цій Угоді розглядається операційна ціль, яка визначає рівень фінансової ефективності, що має назву «цінність за гроші» і визначає відношення між вкладом і досягнутими результатами, та робиться так звана технічна оцінка, яка детально описує, як та яким чином результати діяльності щодо операційних цілей будуть виміряні.

За такою ж моделлю працюють структурні фонди ЄС (рис. 1).

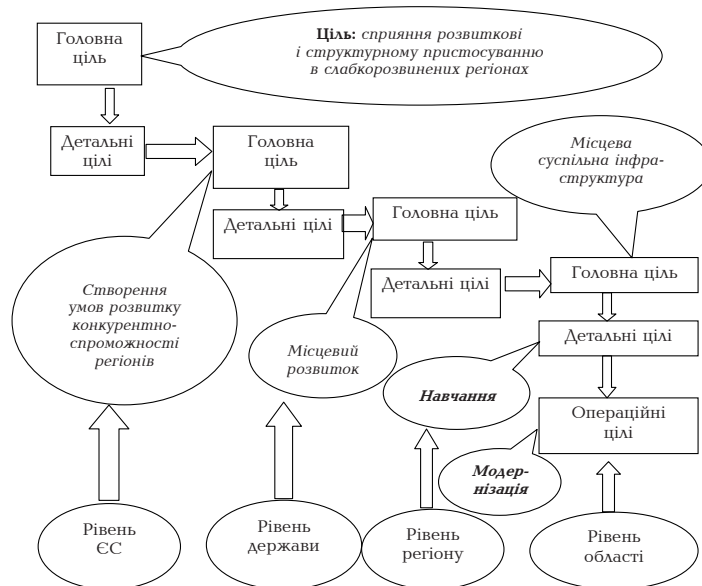

Рис. 1. Модель функціонування структурних фондів ЄС

Метою цієї статті є обґрунтування того факту, що саме «управління за цілями» є центральною ланкою процесу ефективного регулювання економіки регіону та країни і тільки цей факт дає можливість виміряти власне ефективність державного регулювання й оцінити результативність діяльності державних службовців та працівників органів місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Виникнення методології «управління за цілями» відносять до початку 90-х років, коли Робертом Капланом і Девідом Нортонем був запропонований новий підхід до оцінки результативності діяльності компаній, який давав змогу подолати обмеженість традиційних методів. Важливим у нововведенні стало те, що набір показників-вимірювачів, за якими оцінювалась корпорація, був розширений і в нього, окрім звичних фінансових показників, були включені нефінансові параметри – інформація про замовників, про внутрішні процеси, про навчання та розвиток. Окрім ретроспективних показників, у процесі аналізу почали враховувати «випереджувальні індикатори», що давали змогу оцінювати становище корпорації з урахуванням її перспектив у майбутньому. Таким чином, на початку 90-х років дана методологія становила собою не так методологію управління, як методику аналізу, що дозволяла здійснити комплексну оцінку результативності діяльності корпорації.

Аналізуючи розвиток державного управління як специфічної сфери менеджменту, ми доходимо висновку, що у високорозвиненому європейському державному адмініструванні [5] наявні два підходи.

1-й підхід – «Культура дотримання права»:

- тісно спирається на правові норми або на загальні положення, які відносяться до окремих випадків;
- сутність діяльності: процедура є підконтрольною іншій інституції та суду (Кодекс адміністративного судочинства);
- протидія незаконності:

а) ієрархічний нагляд;

б) скарги та інспекційний контроль (внутрішній контроль).

2-й підхід – «Культура досягнення результатів»:

- економізація адміністрації (замовник (клієнт), засоби, програмування);
- управління через результати;
- аналіз та управління ризиком;
- нечіткий показник незаконності;
- протидія незаконності:

а) допоміжні системи управління (система управлінського контролю), що належать до системи оцінювання (внутрішній аудит).

Очевидно, що ці два підходи, власне кажучи, є двома сторонами тієї самої медалі. Адже сучасні європейські стандарти та принципи державного управління передбачають:

1. Принцип успішності – управління через результати разом з оцінкою ефективності діяльності.
2. Принцип ефективності – економізація діяльності державної адміністрації (яку цінність отримує суспільство за виділені кошти).
3. Принцип прозорості – певна відкритість діяльності щодо клієнтів, адміністрації та інших зацікавлених осіб.

А також напрями:

- перехід від культури дотримання права до культури досягнення результатів (оскільки головним завданням державного управління є створення умов та надання благ і послуг суспільству);
- підвищення ефективності державного управління через краще розпорядження суспільними засобами (раціоналізація державних витрат) і т. д.;
- процеси, за допомогою яких суб'єкт державного регулювання «переробляє» доступні йому фінансові та нематеріальні ресурси на заплановані в стратегії результати.

Як цього досягнути в Україні? На нашу думку, потрібно:

- внести кардинальні корективи у систему державного управління та систему регулювання економічних процесів, зокрема: зробити її орієнтованою на результати (стратегічні цілі), які визначаються в стратегічних планах, що їх затверджують відповідні ради (Верховна, обласна, районна, селищна, сільська);
- підвищити прозорість державних фінансових потоків та місцевих бюджетів;
- орієнтуватись на нові інформаційні технології та техніки, які сприяють раціоналізації державних видатків, на систему управлінського контролю через результати (цілі), управління через результати (цілі), бюджет завдань;
- організувати адекватну звітність перед відповідними громадами та суспільством (ефективний зворотний зв'язок).

Таким чином, говорячи про ефективність державного регулювання економіки як регіону, так і країни в цілому, ми не

можемо не говорити про стратегію розвитку, стратегічні плани, в яких мають бути визначені конкретні стратегічні цілі країни, регіону, з якими повинні корелювати стратегічні цілі областей, міст, районів, селищ та сіл цієї країни. Стратегічні цілі мають бути, у свою чергу, тісно пов'язані з тактичними та оперативними цілями на кожному рівні управління кожного регіону відповідно до системи суб'єктно-об'єктних відносин державного чи самоврядного регулювання в довгостроковому, середньо- та короткостроковому періодах. Для досягнення власне цих, затверджених відповідними радами депутатів, стратегічних цілей і мають писатися програми соціально-економічного розвитку регіонів, областей, районів та країни на поточний рік, плануватися конкретні проекти та заходи, делегуватися виконавча влада та відповідальність для реалізації цих проектів і виконання цих заходів по досягненні операційних цілей, а також калькулюватися затрати, на підставі яких мають формуватися відповідні місцеві, обласні та державний бюджети.

Що ж ми пропонуємо розуміти під терміном «стратегія»? Слово «стратегія» походить від грецького слова «стратегіке», що означає мистецтво командування і віками стосувалося виключно командування армією. Стратег не тільки розробляв плани битв, військових кампаній та оборони міст, а й обов'язково командував бойовими діями. Ми сьогодні говоримо про інвестиційну стратегію, маркетингові стратегії, стратегію розвитку організації та цілий ряд інших, включаючи новомодні індивідуальні стратегії особистої кар'єри і т. п. Нам зрозуміло, що визначення «стратегії» має містити обидва згадані вище аспекти: планування та управління. Якщо навіть вживати термін «стратегія» виключно у вузькому значенні стратегічного плану (а це дуже часто має місце в сучасній літературі) [6], слід також розуміти, що стратегічний план, окрім визначення стратегічних цілей, завжди повинен містити «виконавчу інструкцію», тобто – перелік заходів, які слід здійснити, щоб досягти визначених цілей. Для прикладу наведемо думки та твердження відомих учених, згідно з якими стратегія – це:

- визначення основних довгострокових цілей підприємства, а також напрямів дії та розподіл ресурсів і засобів для їх досягнення (Альфред Д. Чендлер);
- перелік правил прийняття рішень, якими користується організація у своїй діяльності (Ансофф І.);

- специфічний управлінський план дій, спрямований на досягнення поставлених цілей. Вона визначає, як організація функціонуватиме та розвиватиметься, а також які підприємницькі, конкурентні та функціональні заходи й дії будуть застосовуватися для того, щоб організація досягла бажаного стану (А. Томпсон);
- загальний всебічний план досягнення цілей (М. Мескон);
- зразок, якому прагне відповідати організація (З. Шершньова).

Якби, говорячи про стратегію, ми зупинились тільки на встановленні основних довгострокових цілей, без вказівок на те, які засоби будуть використані для їх досягнення, то отримали б тільки «стратегічні тези», а не власне стратегію. Такі тези є тільки стартовою позицією для розробки справжньої стратегії.

Стратегічне планування додатково можна поділити на:

- етап визначення стратегічних цілей,
- етап планування заходів для досягнення цих цілей (складання планів, програм, стратегічних проектів).

Натомість стратегічне управління складається з:

- етапу впровадження стратегії в життя,
- етапу стратегічного контролю.

У класичному розумінні теорії організації процес планування розрізняють за трьома рівнями: стратегічне, тактичне і оперативне. Очевидно, що їм відповідають три рівні управління (рис. 2. Схема процесу планування).

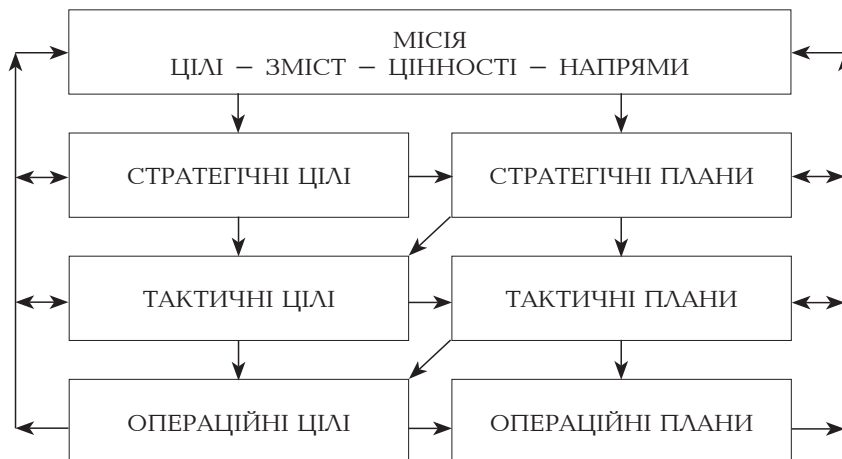

Рис. 2. Схема процесу планування відповідно до оперативного, тактичного та стратегічного рівнів управління.

Планування на стратегічному рівні характеризується:

- найтривалішим часовим горизонтом (як правило, від кількох років до меж передбачуваності);
- найширшими рамками впливу рішень (принаймні опосередковано впливає на всю організацію, територію регіону, країни);
- найвищим рівнем прийняття рішень.

Концепція стратегічного планування та управління включає в себе стратегію розвитку, систему цільових показників, поточні заходи, дії та персонал (тобто людей, які виконують поточні заходи та дії). Ці елементи утворюють єдину систему управління, що зорієнтована на реалізацію місії та досягнення стратегічної мети (чи стратегічних цілей). Традиційно до складу Стратегії відносять такі елементи: місія, бачення, цінності, переваги та ініціативи. Місія — це концентрований вираз філософії організації, зміст її існування. Місія, як правило, декларує принципи функціонування організації по відношенню до ключових груп впливу, вона описує майбутнє і не повинна залежати від теперішнього. Бачення конкретизує Місію та визначає її майбутню форму, образ. Це коротка формула того, яким чином організація планує виконати свою місію. Цінності (основні переконання, які поділяють члени організації чи службовці) і переваги (тобто риси та характеристики організації, що вирізняють її з-поміж інших) допомагають визначити загальний стиль роботи та фактори, за рахунок яких організація рухатиметься в запланованому напрямку.

Перелічені елементи Стратегії мають описовий характер, їх часто називають «філософією управління». Філософія повинна бути переведена в реальну площину, і це здійснюється за посередництва стратегічних цілей, ключових факторів та конкретних дій і заходів.

Стратегічні цілі — це конкретні параметри діяльності, досягнення яких за визначений (зазвичай довготерміновий, у разі стратегічного планування) проміжок часу визнано ключовими (основними) групами впливу реальним і абсолютно необхідним. Формулюючи стратегічні цілі, керівництво задає тонус та визначає напрям розвитку території регіону чи країни. Часто формулювання цілей доповнюється ідентифікацією критичних факторів. Критичні фактори говорять нам, що є найважливішим для досягнення стратегічних цілей.

Після того, як цілі поставлені, декомпозовані та розподілені на нижчі рівні управління, постає задача забезпечення зворотного зв'язку. Для цього має існувати система збору, оброб-

ки та узагальнення інформації, що характеризує ступінь досягнення цілей. Йдеться про цільові показники, тобто спеціальні вимірювачі, які дають змогу зіставити досягнутий рівень з рівнем, який вважається цільовим. Цей процес, як і процес розподілу цілей, також має багаторівневий характер і відображає ієрархію управління. І якщо система цілей формується за принципом «від загальних до конкретної» (дедуктивний метод), тобто згори донизу, то збір, обробка та узагальнення показників ефективності відбувається знизу догори (індуктивний метод) – тобто від окремих приватних показників, що формуються на найнижчих рівнях та ланках управління, до агрегованих (узагальнюючих, інтегрованих) показників найвищих рівнів управління.

Описана вище методологія вперше була запропонована Робертом Капланом і Девідом Нортонем для корпорацій і, на нашу думку, цілком обґрунтовано може використовуватися для технології державного стратегічного планування та управління, що дасть змогу через «карту стратегії» пов'язати стратегічні, тактичні та оперативні цілі, а також виділити головні причинно-наслідкові зв'язки, використання яких забезпечить досягнення поставлених цілей державного управління та регулювання.

Карта стратегії – це візуалізований виклад стратегії у вигляді стратегічних цілей, цільових показників і причинно-наслідкових зв'язків. У сучасній теорії управління карта стратегії розглядається в розрізі стратегічних перспектив, які також називають аспектами, вимірами, напрямками, проекціями або точками зору. В стратегічному плануванні та управлінні таких точок зору (або перспектив) означають чотири: фінанси, замовники, внутрішні процеси, навчання та ріст.

Один із найважливіших елементів системи стратегічного управління – система цільових показників. Призначення показників – це трансформація якісних стратегічних цілей із словесної (описової) в цифрову форму, що необхідно для управління процесом реалізації стратегії. Для того щоб цільові показники успішно виконували свої функції, вони повинні відповідати визначеним вимогам, а саме:

- цільові показники мають характеризувати стратегічні цілі, ключові фактори та конкретні дії;
- цільові показники мають бути вимірюваними та чутливими до зміни стратегічних цілей, факторів, дій, які вони характеризують;

- цільовий показник має бути чітко визначений: службовці та співробітники повинні однозначно розуміти, що вимірює цей показник та як він вираховується;
- цифрові дані, що використовуються для розрахунку цільового показника мають бути достовірними;
- значення цільових показників має відслідковуватися на регулярній основі – частота їх виміру має збігатися з частотою зміни об'єкта управління.

В якому разі ми можемо сказати, що цільові показники «працюють», тобто виконують визначені вище функції? Відповідь: лише тоді, коли маємо конкретно поставлене завдання досягти того чи того значення показника до визначеного моменту часу. А це не що інше, як цільове значення, що становить собою бажані цифрові значення цільових показників, а також терміни, в які ці значення мають бути досягнуті. Для моніторингу досягнення поставлених стратегічних цілей використовуються показники особливого виду, вони характеризують співвідношення цільових значень і фактичних результатів – так звані показники результативності. Серед цих показників виділяють попереджувальні індикатори та «історичні показники». Попереджувальні індикатори характеризують стан і результати діяльності, значною мірою визначаючи її майбутнє, вони дають змогу керівництву вживати превентивні (попереджувальні) заходи з усунення проблем у розвитку. До «історичних показників» відносять в основному показники фінансової звітності. Ці показники необхідні передусім для перевірки правильності дій, що були зроблені чи не зроблені в минулому, але з погляду нових управлінських рішень їх використання обмежене. Для суб'єктів управління та регулювання це означає, що «історичні» та попереджувальні індикатори мають використовуватися спільно, збалансовуючи один одного [7].

Необхідним елементом під час розробки стратегії є також ініціативи – тобто реальні дії та/або програми дій, заходів, проекти з реалізації стратегії та досягнення стратегічних цілей. Власне, стратегічні ініціативи – це перелік зусиль, які слід докласти для досягнення стратегічного результату. Інакше кажучи, стратегічні ініціативи – це не що інше, як тактичні заходи та оперативні дії, що дають змогу реалізувати стратегію.

Таким чином, за допомогою набору «стратегічні перспективи – цілі – показники діяльності – цільові значення – стратегічні ініціативи» ми можемо побудувати взаємозв'язок між стратегічним, тактичним та оперативним рівнями плану-

вання й управління та говорити про побудову системи оцінки ефективності цього процесу.

Висновки. На нашу думку, описаний вище підхід до управління дозволить державним службовцям та працівникам органів місцевого самоврядування використовувати професійні знання, методологію та інструменти для досягнення довгострокових стратегічних цілей шляхом планування та здійснення необхідних організаційних змін чи перетворень у навколишньому середовищі та відповідних об'єктах управління й регулювання. Крім того, такий підхід до процесу державного регулювання економікою регіону дасть змогу не тільки формалізувати стратегічні й тактичні цілі, а й контролювати успішність їх досягнення та своєчасно вносити корективи у плани розвитку.

Для забезпечення реалізації даного підходу в державному управлінні є доцільним застосування спеціалізованих інформаційних моделей [8] та систем, що здатні реалізувати основні принципи даної концепції «управління за цілями». Саме «управління за цілями» є ключовою ланкою ефективного процесу державного регулювання, тому що воно дозволяє не тільки спрямувати діяльність виконавчих органів державної влади та місцевого самоврядування на досягнення глобальних стратегічних цілей, що мають бути визначені в стратегії розвитку цього регіону, а й дає можливість вирішення проблеми оцінки ефективності процесу державного втручання в економіку регіону чи країни та забезпечення адекватного, оперативного зворотного зв'язку на відповідних рівнях управління. Це, у свою чергу, надасть нам можливість не тільки побудувати вимірювальну систему показників оцінки ефективності та результативності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а й виділити головні причинно-наслідкові зв'язки регіонального розвитку, використання яких дасть змогу досягти поставлених стратегічних цілей державного управління.

Крім того, такий підхід до процесу державного регулювання економіки дозволить формалізувати стратегічні, тактичні, оперативні цілі економічної політики, зробити регулювання економіки регіонів та країни стратегічно орієнтованим, дасть можливість контролювати успішність досягнення поставлених цілей, говорити про ефективність того чи того державного органу управління, органу місцевого самоврядування, того чи того посадовця, державного службовця, менеджера державного або комунального підприємства.

1. *Артим І.* Зміст і методологія поняття «ефективність державного управління» // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр./ За заг. ред. А. О. Чемериса. — Львів: ЛРІДУ УАДУ. — 2002. — Вип. 1/2. — С. 21–26.
2. Ефективність державного управління: Монографія/ За ред. І. В. Розпутенка. — Кол. авт.: Ю. М. Бажан, О. І. Кілієвич, О. В. Метес. — К.: КІС, 2002. — 420 с.
3. *Артим І.* Факторно-критеріальний підхід до оцінки ефективності державного управління // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр. / За заг. ред. А. О. Чемериса. — Львів: ЛРІДУ УАДУ. — 2003. — Вип. 3. — С. 68–75.
4. *Л. Курносенко.* Методологічні підходи до оцінки ефективності державного управління аграрним сектором економіки // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр. / За заг. ред. А. О. Чемериса. — Львів: ЛРІДУ УАДУ. — 2004/2005. — Вип. 6/7. — С. 307–311.
5. Організація регіональної та місцевої влади: досвід держав — членів Європейського Союзу // Спеціальне доповнене видання Українсько-Європейського Журналу з Міжнародного та Порівняльного Права / Бюро економічного менеджменту та правових досліджень. — Київ: ВСЕОМ — 2005.
6. Розробка стратегій локального розвитку: Острови надій // Монографія / Пер. з польськ. М. Р. Желяк, за ред. наук. консульт. І. Т. Зварича. — Кол. авт. — Ів.-Фр.: Нова зоря, 2003. — С. 55–85.
7. Стратегічне планування сталого розвитку за участю громади // Практ. посіб. / Кол. авт. за заг. ред. В. Кашевського. — Рівне.: Друкарня, 2004. — С. 28–33.
8. *Байцим В. Ф.* Нові підходи до управління підприємствами в сучасних умовах // Вісн. УАДУ. — 2002. — № 2. — С. 62–65.

Байцим Василь Федорович — кандидат економічних наук, докторант Національної академії державного управління.

Сергій Кленко

ОСВІТА ЯК СУМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Досліджується один із проектів національної ідеї — освіта як критична технологія, що усуває ризик марного навчання шляхом фокусування на принципі досягнення технологічної грамотності як відповіді на виклики сучасного глобалізованого світу.

Контекст міркувань про національну ідею України визначається певним тезаурусом. Приміром, зовсім нещодавно українською ідеєю пропонувалася «не булава, а комп'ютер». Інший політик, заявляючи, мовляв, «Україна не вдається», бо «національна ідея не спрацювала», використовував інший фрагмент з тезаурусу теми національної ідеї. Дослідження і встановлення його алфавітно-частотного словника — вельми цікава штука, і, сподіваюсь, збірник статей експертів ВЕМ «Україна: національна ідея» надасть рельєф для вирішення проблеми множинності українських ідей. Мета ж моєї розвідки — окреслити тезу, що «сумою» національної ідеї є освіта, а освітня політика — це розгорнутий план реалізації національної ідеї.

Парадокси української ідеї [1]

Велика різноманітність змісту українських національних ідей як визначення смислу існування України у всесвітній історії має добре відомі інваріанти: шевченківський ідеал «своїї хати» і сприйняття України як проблеми, що підлягає розв'язанню, як загадки, яку треба розгадати.

Українська ідея, яка була експлікована у своїй різноманітності на тлі ембріональної національної свідомості, як будь-яка нова ідея, спростила і звела до дрібниць те, що раніше було вкрай складним та ізольованим — глибинну історію

народу серед слов'янських народів і заплутані соціально-національні колізії, протиріччя між творчими потенціями народу серед слов'янських народів і практичною відсутністю України у світовій культурі. Українська ідея відроджувалась у ХІХ ст. як парадокс, оскільки вона разюче розходилася з усталеними поглядами. Вона і продовжує існувати парадоксально, бо її призначення — розв'язання проблеми України — продовжує залишатися нездійсненим.

Парадоксальність української ідеї виявляється, по-перше, в її «неукраїнськості». Будь-яка форма національної ідеї претендує на оригінальність уже через означення її саме як української. Проте власне української ідеї ще не вироблено, її предтеча в просякнутому антивізантизмом «Слові» Іларіона була імітацією Візантії. Український месіанізм ХІХ ст., за оцінкою В. Липинського, є відбитком чужих настроїв. Копіювання українськими мислителями гегелівської ідеї покликання народів сформулювало українську ідею на кшталт «русской идеи» в Росії та інших аналогічних ідей у слов'янському світі. Взагалі, слід зауважити, стратегія копіювання, яка здебільшого притаманна Русі-Україні, деформувала і продовжує деформувати цивілізаційний вектор її розвитку. Інша національна ідея у формі заперечення «НІ» («Ні Європі», «Ні Росії») виявлялася ще менш конструктивною. Х. Ортега-і-Гасет зауважував, що нові народи не мають «ідей». Вбачатимо в цьому історичний шанс України.

Ще один парадокс: інваріанти української ідеї виходять з різних, навіть протилежних, уявлень про менталітет українського народу. Так, Г. Ващенко вважає, що аристократизм українського народу веде до індивідуалізму українців. Ю. Липа, навпаки, вказує, що «українська раса — це раса солідаристів, суспільний ідеал яких група, а не індивідуальність». Проте в кожному суспільстві є різні психологічні типи особистостей, які реалізують різні моделі здобування волі — «боротьбу зі світом», «втєчу від світу» або ж «пристосування» (М. Вебер). Парадокс української ідеї — її претензія на універсальне вираження українського менталітету, хоча в кожному разі вона абсолютизує лише його момент.

Хоч як це парадоксально, але окремі форми української ідеї, об'єктивно формуючись у контексті слов'янської культури, заперечують ідею слов'янської взаємності. Ю. Липа віднаходить «нехитість сучасних українців до самого поняття слов'янської культури, не кажучи вже про братерство». Варто згадати і про зоологічну ворожість Д. Донцова до всього російського.

Українська ідея сьогодні — це плюралізм ідей щодо розв'язання проблеми України. Його підстави — геополітичні реалії розчленування території України як одного з вузлів важливих магістралей Євразії, прадавній язическо-християнський синкретизм, середньовічна функціональна диглосія, практична двомовність українців у наш час. Українська ідея не вільна від парадоксів, які породжуються плюралістичною природою українського менталітету, вільною чи невільною стратегією копіювання ідей «старіших» народів. Парадоксальність української ідеї свідчить, що Україна продовжує залишатися проблемою самопізнання народу.

Україна – проблема, яку потрібно розв'язувати й освіті

Отже, у сучасній українській думці Україна видається проблемою, яку потрібно розв'язати. Це стосується як минулого, так і теперішнього і майбутнього України. Проте пізнавальний потенціал такого підходу ще недостатньо використовується у проектуванні національної ідеї. У її побудові віддається перевага конструкціям абсолютизації певних аспектів буття України.

Серед принципів її створення важливо визначити той, який розглядає Україну як образ Шевченкової містерії «Великий льох». Розкопування «великого льоху» України як проблеми здебільшого здійснюється в дослідженнях різних бінарних опозицій: Захід — Схід, норманство — антинорманство, Україна — Росія, метрополія — периферія, язичество — християнство тощо. При цьому шукаємо відповідь на запитання, чому українська культура не вдалася в тому розумінні, в якому можна говорити, що вдалася культура Франції, Іспанії.

Українську культуру розглядають як процес подолання зла творчістю (А. Свідзинський). Проте критичний аналіз своєї культури як процесу самоорганізації не потребує, на наш погляд, її виправдовування з позиції постмодернової свідомості, так само як і звинувачення сусідніх культур у девальвації української. Критичний аналіз своєї культури має базуватися на українській інтерпретації світу, тобто переосмисленні світової культури з точки зору української, бо найважливіша місія національної ідеї полягає в тому, щоб вивести свідомість суспільства на рівень системи ідей, які сьогодні допомагають бути успішними у світі.

Тому пошук сучасної національної ідеї слід визначити так: від ідеї-формули до ідеї-діалогу. Діалогу з історією культури

України, з культурою світу, з самим собою. Якщо ми погоджуємося сьогодні з фундаментальним увімкненням свідомості в процесі пізнання фізичної реальності, то така увімкнена присутність ще більшою мірою стосується самопізнання і самоусвідомлення народу, процесу його національної ідентифікації, і нарешті — його освіти. Яким же чином освіта України розв'язує Україну як проблему?

Освіта України в порівнянні

Точні й політично релевантні статистичні дані Інституту статистики ЮНЕСКО [2], звіти Дирекції освіти ОЕСД [3] та інших статистичних установ поки що не здатні адекватно відповісти на це питання, оскільки повне уявлення про якість освіти базується на багатьох невимірюваних ознаках.

З метою хоча б приблизного з'ясування впливу освіти на політичний та економічний рівень країни порівняймо індекс освіти з індексами людського розвитку та економічної свободи, «рейтингами свободи».

Індекс освіти (Education index) — один із трьох індексів, на яких будується індекс людського розвитку. Цей індекс щорічно підраховує Програма розвитку ООН для Звіту про людський розвиток [4]. Він враховує ВВП (GDP) на душу населення (PPP US\$), дані про кількість осіб, що навчаються, та інші показники Інституту статистики ЮНЕСКО.

«Freedom House» щороку встановлює «порівняльні міри свободи», які відображають повну оцінку дотримання громадянських свобод і політичних прав у діапазоні від 1 — максимальне дотримання громадянських прав і політичних свобод — до 7 — мінімальне [5].

«Індекс економічної свободи» спирається на 50 економічних показників і вважається надійним показником економічного стану більшості країн світу, підтверджуючи існування безпосереднього зв'язку між рівнем економічної свободи і рівнем прибутку на душу населення [6].

31 країна світу має індекс освіти вищий за 0,95 (всього на 0,01 вищий за індекс України). Назвемо їх умовно «високоосвіченими країнами». За даними вищевказаних рейтингів, середня «високоосвічена країна» світу (тобто індекс освіти в яких коливається від 0,99 до 0,96 включно) характеризується максимальним значенням дотримання прав і свобод, «економічною свободою» на рівні Японії, Бельгії чи Норвегії (яка, до речі, є країною з найвищим рейтингом людського розвитку);

рівнем людського розвитку Сингапуру чи Гонконгу (ці країни, у свою чергу, мають найвільнішу економіку); і, нарешті, середньою очікуваною тривалістю життя (у роках) – як у громадян Данії чи Словенії.

Тепер порівняймо ці показники з відповідними показниками Канади і України (див. табл. 1). Індекс освіти України лише на 0,02 нижчий за індекс Канади. Проте ціна цих відсотків виявляється фантастично високою, оскільки відставання України порівняно з Канадою за іншими показниками йде на порядки:

Таблиця 1

Назва показника	Група «високо-освічених країн»	Канада	Україна	Різниця в показниках України і Канади
1. Індекс освіти	0,96 – 0,99	0,97	0,95	– 0,02
2. Індекс економічної свободи (рейтинг) 2006	27,84	12	99	– 87
3. Індекс економічної свободи (значення) 2006	[2,11]	[1,85]	[3,24]	– 1,39
4. Індекс людського розвитку (HDI value), 2003	0,909	0,949	0,766	– 0,183
5. Середня очікувана тривалість життя (у роках)	76,6	80,0	66,1	– 13,9
6. Рейтинг людського розвитку (HDI rank), 2003	22,29	5	78	– 73
7. Оцінка дотримання політичних прав (PR)	1,19	1	3▲	– 2
8. Оцінка дотримання громадянських свобод (CL)	1,26	1	2▲	– 1

Звичайно, переоцінювати точність цих рейтингів не варто. З одного боку, таблиця характеризує вплив української освіти на рівень «економічної свободи», а з другого – таблиця показує ситуацію всередині освіти України, де, як і у всьому суспільстві, рівні економічної свободи, дотримання прав і громадянських свобод дуже далекі від декларованих в освітній політиці. Тому подана в таблиці експозиція визначає для освіти два вектори розвитку:

1. Яким чином освіта, як певною мірою автономна сфера суспільства, здатна підвищувати у самої себе показники 2–8?
2. Яким чином освіта здатна (синергетично з іншими факторами і сферами) впливати у суспільстві на розв'язання проблем, що сприятимуть зростанню показників 1–8 в усьому суспільстві?

Освіта і освітня політика є сучасним викликом Україні, як і іншим державам, з багатьох причин. Брак і водночас «надлишок» освіти, її сила і водночас безсилля у багатьох сферах суспільного життя, протиріччя між інтересами держави та особистості у способах і формах здобуття освіти, консервативність освіти і необхідність інноваційного розвитку, інші протиріччя — вимагають для свого вирішення значних зусиль від демократичних держав та їх громадян.

Причиною цих протиріч маємо визнати недосконалу державну освітню політику, тобто офіційний курс уряду, скерований на забезпечення функціонування системи освіти, і відсутність суспільної (публічної) освітньої політики як поля взаємовідносин різних соціальних груп, індивідів з приводу використання владних інституцій задля реалізації своїх інтересів і потреб в одній із найважливіших сфер суспільного буття — освіті. Розглянемо це детальніше.

Від «старих» до «нових» концепцій освіти

Щодо освіти України можна поставити [7] сотні ключових питань. Частина з них поставлено експертами ВЕМ. Принципів і критеріїв їх систематизації та виокремлення серед них пріоритетних у Національній доктрині освіти, законодавстві не знайдемо. Зазвичай освітній дискурс в Україні зводиться до 4 блоків проблем — соціальний захист освітянина, фінансування системи освіти, блок проблем якості освіти та блок проблем виховання. Далі між цими блоками встановлюється прямолінійна залежність, а оскільки фінансування системи освіти за мізерного бюджету кардинально не збільшити, «дурне коло» українських проблем не розривається.

Принципово відповіді на поставлені запитання щодо освіти вже сформульовані. Книга Володимира Нікітіна (Київ, 2004) подає один із варіантів нової освітньої політики і відповідний категорійний апарат [8]. Необхідно змінювати концепції, за якими працюють органи управління освітою і «лінійні» осві-

тяни і внаслідок яких ВВП України за різними оцінками залишається в межах 5–6 тис. \$ на особу. Зміна «старих» концепцій на «нові» концепції має гарантувати Україні ВВП у межах 10–20 тис. \$ на особу. Звичайно, необачно відкидати «необчислюваний» у фінансових одиницях результат освіти, проте і нехтувати необхідністю перебудови освіти на засадах зростання її економічної ефективності у такій бідній країні, як Україна, не можна. Зведемо ескіз такої зміни концепцій у табл. 2:

Таблиця 2. Від «старих» до «нових» концепцій освіти

Проблема освіти	Старі концепції	Нові концепції	Спосіб зміни концепцій
Величина ВВП	5–6 тис. \$	10–20 тис. \$	Стратегічний розвиток освіти
Знання потреб ринку праці	Інтуїтивні, без прогнозів	Встановлення гнучкої і відповідної до потреб підприємців та особистості структури кваліфікацій	Програми «Кваліфікації XXI століття»; «Інженер 2020» тощо
Філософія освіти	Особистісно орієнтоване навчання	Відповідність потребам нової економіки	«Нова національна доктрина освіти»
	Національна освіта	Глобальна, транснаціональна освіта	
	Доктринерство	Конструктивізм	
	Гальмуюча освіта	Генеративна освіта	
Моделі навчальних закладів	Державне знаряддя індоктринації	«Активна школа» «Енергозберігаюча школа»	Закон про навчальний заклад
	Приміщення з навчальним обладнанням	Навчально-дослідницьке середовище, «інтелектуальна будівля»	Нова система нормативів щодо архітектури, будівництва і реконструкції шкіл
	Жорстко керований державний університет	Автономний університет, дослідницький університет	
Відстежувані результати	Знання, уміння, навички, компетентності, кваліфікації	Здоров'я, технологічна грамотність (технології), культурний капітал (культури), інтелектуальний капітал, мови, стратегії, мета програми	Створення постійно діючої міжгалузевої Національної комісії з розробки стандартів і програм в освіті

Продовження табл. 2

Проблема освіти	Старі концепції	Нові концепції	Спосіб зміни концепцій
Зміст освіти	«Гуманітаризований», матюфобічний	«Інтегративний», міст між двома культурами, компетентнісно орієнтований	Розробка нових стандартів і програм
Освіта вчителів	Змішана, вузькоспеціалізована, низька мобільність	Розподілена: фах + педагогіка	Гнучка модульна освіта
Післядипломна освіта вчителів	Малосистемна	Акумулятивна система	
Учитель, викладач ВНЗ	Бідний, не здатний придбати квартиру, психічно невірноважений, не має змоги відпочити	Середній клас, «Новий професор»	Кредити, пільги на придбання житла та КТ
Система кваліфікацій вчителів	Депресивна, «виштовхуюча», «індустріальна»	Включена у єдину національну систему кваліфікації інтелектуальної праці	
Система оплати праці вчителів	Екстенсивна, стимулююча низьку якість праці	Стимулююча високу якість	
Сертифікація кваліфікації вчителів	М'яка, формальна, нереперентними групами	Жорстка, у рамках професійних асоціацій	
Економіка освіти	Оптимальна середня наповнюваність класу	«Мала педагогіка», відхід від класно-урочної системи	
Управління	Централізоване, авторитарне	Громадсько-державне на засадах субсидіарності, децентралізація	
Наука про освіту	Організована як бюджетна організація для забезпечення «синекур», безконкурсна	Громадські об'єднання вчених, науково-дослідницькі установи органів управління, університети	Трансформація АПН в громадські об'єднання вчених, які змагаються за гранти на дослідження

Продовження табл. 2

Проблема освіти	Старі концепції	Нові концепції	Спосіб зміни концепцій
Підручники	Колективні – бібліотечні (безплатні)	Індивідуальні (купаються батьками) зі збереженням преференції для малозабезпечених верств	Реформа системи розробки експертизи і поширення підручників, спрямована на споживача освітніх послуг
	Паперові і поза світом ІКТ	Паперові підручники як допоміжні посібники для використання електронних засобів навчання	Навчання кадрів
Атестація науково-педагогічних кадрів	ВАК, МОН	Університет, ВАК – обліковець інтелектуального капіталу суспільства	Демократичний закон про атестацію науково-педагогічних кадрів
		Академічні + професійні ступені (юрид., педаг., мед.)	Проведення перереєстрації наукових ступенів
Терміни навчання	«Негайно, не тягнути, відмовитися від 12-бальної системи, 12-річного навчання...»	Довічне навчання	
Доступність якісної освіти	Інтерпретація програми «Шкільний автобус» як знищення сільської школи		Закон про відповідальність батьків за освіту дітей

Не претендую на повноту альтернатив та контрапунктів «старих»-«нових» концепцій і способів їх зміни. Таблиця зміни концепцій в освіті відкрита для розширення, уточнень і заперечень. Кожний її рядок також вимагає розшифровок, що їх у деяких випадках вже подано у публікаціях, стосовно інших – слід ще давати пояснення і відшукувати рішення. Дещо ширше розглянемо питання, як освіта може вирішити забезпечення чи озброєння українців «сумою технологій», необхідних для здійснення національної ідеї, зміст якої різновекторний та ще до того й невизначений?

Сума технологій для всіх українців

Проте такий стан не є особливістю лише України. Люди всього світу без винятку живуть сьогодні в суспільствах з багатозначними ризиками і за умов невизначеності багатьох процесів і факторів. У таких обставинах люди здебільшого у той чи той спосіб (який є певною конфігурацією формальної, неформальної та інформальної освіти) навчаються жити так, щоб уміти знайти собі роботу (діяльність, справу), яка була б найбільш корисною як для особистості, так і для усього суспільства чи навіть людства. Гасла соціально орієнтованої політики щодо необхідності врахування у державному розвитку «реальних можливостей» людей (людських ресурсів), безперечно, є справедливими і гуманними, проте необхідно визнати, що глобальний ринок ніколи не рахується з «реальними можливостями» будь-якого свого суб'єкта, а вимагає «реальних результатів» (і ми також разом з ним як його частка і споживачі). Тому «реальні можливості» людських ресурсів є як початком координат для вироблення освітньої політики, так і результуючою змінною точкою соціально-економічної політики держави, тобто альфою і омегою політики й освіти. А щоб освітня політика була конструктивною, маємо навчитися вимірювати «реальні можливості» людських ресурсів України і проектувати їх розвиток на засадах технологій публічної політики, а не лише відбуватися формулюваннями загальних, а нерідко й містичних лозунгів на зразок «відродження» тих чи тих засад, принципів, явищ. Політиці «мертвої води» бракує «живої води» конструктивізму та здорового прагматизму.

Наприклад, прагнення гуманізації сучасної освіти, описане у працях багатьох авторів і реформістських документах, нерідко розуміється як визволення душі з «нетрів технологій» [9] і нехтування принципом «технологія є гуманна інновація в дії». Дегуманізація освіти — багатовекторне явище, сутність якого полягає передусім у тому, що люди вже не вважають, що сьогоднішнє навчання вирішує завтрашні «проблеми»; навпаки, воно викликати їх появу. Багато людей вже не вірять у те, що спочатку треба «чогось навчатися» з метою здобути згодом щось краще. Сучасна дегуманізована освіта, зрештою, призводить до ризику марного навчання.

Проте люди продовжують навчатися переважно так само, як і тисячі років тому, хоча за цей час паличку для письма на глиняних табличках змінила ручка-комп'ютер, Annoto-Pen,

яка здатна все написане нею розпізнавати й перетворювати на файл пам'яті та встановлювати комунікації з усім світом. Водночас наша здатність сприймати і переробляти інформацію значно менша за успіхи у її породженні й зберіганні: з 65 млн назв книг, написаних на сьогодні людством, людина за все своє життя здатна прочитати лише кілька тисяч. Тому освіта, як культурний інститут чи компонент інфраструктури, що покликана формувати, репродукувати, розвивати культуру, намагається виокремити з усього обсягу знань інваріантну їх частину і забезпечити її засвоєння як підростаючими поколіннями, так і всім населенням.

Та не завжди система освіти адекватно справляється з цим завданням — віднайти загальнозначущий знаннєвий інваріант. За багатьма оцінками, в навчальних закладах учнями і студентами втрачається марно дуже багато часу. Окрім цього, абсолютизація універсалізму і фундаменталізму в освіті загрожує втратою вміння локального мислення. За концепцією А. Хайєка про ефективну інтеграцію особистісного знання відповідно до ситуації, в якій перебуває індивід, інваріантне знання не завжди виявляється ситуаційно релевантним, і, навпаки, ситуаційне знання нерідко здобуває статус інваріантного. Яким чином за таких умов особистості та суспільству нарощувати соціально відповідальне ефективне «силове» знання?

Для цього вироблена концепція *критичних технологій* — технологій, що забезпечують визначальний вклад у досягнення конкретних цілей у сфері забезпечення національної безпеки, економічного та соціального розвитку держави, у вирішення найважливіших проблем реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки. У зв'язку з цим надзвичайно важливе значення має реалізація Національної програми України «Критичні технології», головними цілями якої є своєчасне впровадження технологій, що вирішують першочергові критично важливі для суспільства проблеми. Проте ця програма охопила лише проекти з індустріальною спрямованістю і структурно національні «критичні технології» розподілені за трьома пріоритетними напрямками: а) технології життєзабезпечення населення України (медицина, продовольство і товари народного вжитку, енергетика, екологія); б) перспективні технології подвійного застосування (транспорт, матеріали, технології машинобудування, інформатика і засоби зв'язку); в) технології спеціального призначення [10]. Освіта до числа критичних технологій України, на жаль, не уведена. Зарахування освіти до критичних технологій перевело б її розвиток

як у інший темп, так і в інший регламент зі значно вищою вимогливістю до розробки і здійснення освітньої політики.

За таких критичних умов не відбувалася б, наприклад, реанімація затертих маркерів радянської педагогіки «трудова та професійне навчання», «трудова підготовка», «трудова виховання» у формі «нової парадигми трудового виховання» без переосмислення категорій «труд», «праця» і звільнення їх від ідеологічних штампів тоталітарного минулого та ціннісних перекосів між розумовою та фізичною працею. Адже відомо, що ці маркери базувалися на хибних ідеологічних принципах почесності усіх видів праці та наявності у них елементів творчості й зводилися переважно до сфери обробки металів і деревини, електротехнічних робіт та здобуття водійських прав. Прагматична підготовка до трудової діяльності в американських школах охоплює значно ширше коло питань і називається буквально «кар'єрна освіта» (career education).

Стандарт освітньої галузі «Технології» в українській школі реалізований на сучасних підходах і акумулює досягнення світової педагогіки. Проте реалізації потенціалу освітньої галузі «Технології» заважає недостатня матеріально-технічна база для її навчання та недостатній рівень кваліфікації учителів. Але найбільше перешкоджає цій освітній галузі дисонанс із нею інших освітніх галузей, які свій технологічний потенціал майже не реалізують і вбачають своє призначення лише у наданні учням певної суми знань безвідносно до наявної і прогнозованої систем професій у суспільстві.

Суспільство має ту чи ту систему професій, що постійно еволюціонує. Національний класифікатор професій налічує 8250 найменувань професій і професійних назв робіт — від Президента України до вантажника [11]. Освіта має реально співвідносити свій зміст і форми з формуванням ринку праці, його потреб і готувати молодь конкурентоздатною на цьому саме реальному ринку праці, значною частиною якого є праця, яка не вимагає тієї творчості, про яку декларується у «новій парадигмі» на засадах старих маркерів.

На підставі сказаного робимо висновок, що в сучасних умовах зростає потреба адекватного розуміння тези про необхідність «трудового виховання» та «трудового навчання». Слід позбуватися заідеологізованої манірності стосовно цієї тези, а розуміти її прагматично, наприклад так, як радив метр французької літератури А. Моруа: *«Навчіть ваших дітей одного або навіть декількох ремесел. Ніхто не знає, яким стане світ завтра, але завжди будуть потрібні люди, що вміють працюю-*

вати руками». Або як це було зроблено Р. Штайнером у Вальдорфській школі, де праця є центральним інтегруючим предметом усього змісту освіти. Додамо, що до ремесла, «вміння працювати руками», сьогодні зараховується і вміння «клікати», тобто читати дані та інформацію за допомогою ІКТ, писати службові документи, твори, есе, проекти, вирішувати математичні задачі тощо. Все перелічене — це складові постіндустріальної грамотності.

Так, «ніхто не знає, яким стане світ завтра», проте його сьогодні визначають наші уявлення і прогнози — розвиток технологій, зміни у системі професій. Останні настільки радикальні, що сучасній людині протягом своєї біографії доведеться кілька разів змінювати професії. Образ майбутнього формує наше сьогодення. Його формує, зокрема, і «фактор чотири», про який повідомляється у доповіді Римському клубу 1997 р., тобто необхідність технологічного переозброєння, за якого витрати здійснюватимуться вдвічі менші, проте віддача отримуватиметься подвійна [12].

Про ще ширші та довші шляхи, якими відбуватиметься «розвиток технології» та його вплив на людську культуру, дізнаємося з книги Станіслава Лема «**Сума технології**» [13], яка належить до тих досліджень 1960-х рр., що нині мають назву наукознавства та футурології. С. Лем назвав свою книгу за аналогією з твором «Сума теології» Хоми Аквіната, середньовічного богослова, який був упевнений, що в божественному одкровенні визначений розвиток Всесвіту і людського роду, що в ньому укладена вся істина про минуле, усі зведення про сьогодення і всі передбачення майбутнього. Згадування про цю книгу доречно тут із двох причин. По-перше, національна ідея теж може розглядатися як технологія у філософському змісті (саме так розуміє її С. Лем), як «зумовлені станом знань і суспільною ефективністю способи досягнення цілей, поставлених суспільством». Це визначення — на відміну від словників іноземних слів, за якими технологія тлумачиться як «сукупність знань про способи і засоби проведення виробничих процесів, а також самі процеси, при яких відбувається якісна зміна оброблюваного об'єкта», — достатньо ємне, воно дає змогу охопити і біоконструювання, і автоеволюцію людини, і освіту, і гуманітарні технології... По-друге, у зв'язку з красномовним фактом повернення С. Лема через 40 років до своїх прогнозів у «Сумі технологій» під впливом прочитаної німецької брошури 1993 р. «Технології 21 століття» [14]. Чи маємо ми у 2006 р. орієнтацію освіти на технології 2028 року?

Люди, які закінчуватимуть в Україні ВНЗ у 2028 р., вже народилися...

Всією сумою технологій володіє не лише людство в цілому, а й кожна людина має власну, індивідуальну суму технологій. У дискусії про компетентнісно орієнтований підхід в освіті («компетенізація» освіти) [15] компетентність розуміється як наскрізний компонент суми технологій, а ключові компетентності розцінюються як «середня сума технологій», оптимальна і придатна для індивідуальних сум технологій. У цьому, ймовірно, і полягає обмеження компетенізації освіти, бо вона, якщо зосереджується на компетентностях, втрачає ту основу, яку надає для впорядкування світу поняття і явище технології, виражаючи єдність світу. Бо все інше у світі — компетентності, філософії, ідеї та ідеології, релігії, літератури — безмежно плюралістичні, але технології — способи досягнення цілей — хоча і різноманітні, проте вони, як і хімічні елементи у таблиці Менделєєва, впорядковуються у певній системі [16].

Проте вивчення фундаментальної технологічної природи світу, що допомагало б молоді долати різні види технологічних перешкод, з якими вона стикається, проводиться недостатньо. Уявлення молоді про технології впливають як на здатність їх використання, так і на ставлення до них. Багато молодих відчують технологію лише в термінах її продуктів: комп'ютери, автомобілі, мобільні телефони, генетично модифіковані помідори тощо. Вони не бачать технології в термінах знання і процесів, які створюють ці вироби. Освіта недостатньо породжує в молоді зацікавлення тим, як світ технологічно структурований, які потенційні й фактичні наслідки технологій для довкілля та індивідуального розвитку особистості у місцевому і глобальному масштабах. Ця проблема називається по-різному — «технологічна грамотність» або «технологічна здатність».

Дослідження реального стану і перспектив технологічної грамотності проведено у збірнику «Визначення технологічної грамотності» [17] (2006), нещодавно виданому у США.

Для того щоб досягти насправді демократичного світу, подолання безладу між людьми та в навколишньому середовищі, необхідно, стверджується у книзі, досягти нової технологічної грамотності.

Зразком є завершена робота проекту «Технологія для всіх американців»\ Technology for All Americans Project (TfAAP), що має на меті підвищення досягнень учнів у технологічній грамотності [18]. Остання розуміється ширше, ніж здатність

використовувати технологічні засоби. *Технологічно грамотні громадяни володіють орієнтованим системним мисленням, оскільки вони взаємодіють з технологічним світом, обізнані з тим, як така взаємодія впливає на індивідів, суспільство і довкілля* [19]. Технологічна грамотність — це здатність до використання, оцінювання, розуміння технології та управління ними у реальних ситуаціях [20]. Одна з останніх публікацій проекту «Технологічна грамотність для всіх» [21] розкриває стан технологічного розвитку і технологічної грамотності, глибоко обґрунтовує, чому кожному потрібно бути технологічно грамотним. Книга також забезпечує логічний перехід від універсальї технологічної грамотності (процеси, знання і контексти) до 20 стандартів підтримки вивчення технології для всіх американців.

Орієнтація сучасної освіти на повсякденний світ, у тому числі технологічний, має дійти до свого логічного завершення — побудови навчального плану на основі технологічного принципу, коли весь зміст освіти підпорядковується оволодінню її суб'єктами — знаковими, виробничими, владними та особистісними технологіями, якщо скористатися їх класифікацією за М. Фуко [22]. Такий принцип побудови змісту освіти пропонується назвати тетратехнологічним. Архітектоніка його реалізації окреслена у «радіальній структурі» змісту освіти (1998) [23]. Для обґрунтування такого проекту змісту освіти і виявлення дидактичного потенціалу класифікації типів технологій М. Фуко слід докладніше розглянути сутність кожного виділеного типу технології.

Тут розглянемо лише один повчальний приклад як висувалась і реалізовувалась національна ідея у Франції на межі XVIII—XIX ст. У передмові до підручника «Нарисної геометрії» (1795 р.) Г. Монж писав: «Щоб звільнити французький народ від іноземної промислової залежності... слід передусім скерувати народну освіту на пізнання об'єктів, які вимагають точності, що було в цілковитій зневазі до нашого часу, і призвичаїти наших фахівців до користування всілякими інструментами, призначеними для того, щоб вносити точність у роботу і вимірювати її міру». І далі: «Насамперед потрібно навчити користуватися нарисною геометрією всіх здібних молодих людей, як багатих, для того, щоб вони могли використовувати свої капітали з користю — однаково для себе і для держави, так і тих, у кого освіта є єдиним багатством, щоб вони могли збільшити ціну своєї праці» [24].

Сьогодні однієї нарисної геометрії недостатньо для подолання технологічного відставання. Світ символічних систем

від часу Г. Монжа значно розширився, і навчити не губитися в ньому — призначення сучасної освіти. У цьому напрямі заслуговує на увагу спроба розробки формальної мови як інтегрованого засобу технічної освіти [25].

Артур Харкінс\Arthur Harkins (Коледж освіти й розвитку людини Університету Міннесота, США), футуролог, дослідник перспектив розвитку освіти в майбутніх суспільних системах, вважає, що за «суспільством знання» має настати прогресивніше «інноваційне суспільство», для якого притаманне широкомасштабне вироблення і впровадження інновацій. Щоб підготуватися до такого суспільства, Артур Харкінс пропонує змінити парадигму підготовки до праці та технічної освіти (Career And Technical Education). «Багато педагогів вважають, що всі індивіди вимагають базових знань. Вони переконані, що в той час як машини можуть поламатися, освіта забезпечує "знання", які завжди є доступними, щоб служити індивіду і суспільству». Його підхід PBL — performance base learning (базове навчання продуктивності) — дуже відмінний від адміністраторських принципів «має бути вивчений» або берить інформацію «про всяк випадок». Його підхід базується на принципах «має бути вивчений» або «тільки саме вчасна» інформація [26].

На часі розробка на окреслених засадах проекту критичної для українського суспільства освітньої програми «ТЕХНОЛОГІЇ ДЛЯ ВСІХ УКРАЇНЦІВ», яка надасть можливість оволодіти сумою технологій, модифікувати систему професій та усунути ризик марного навчання.

Це зумовлює необхідність оновлення стандарту змісту освіти на засадах сучасної курикулярної теорії.

3032 слова стандарту: багато це чи мало?

Основа української освіти — Державний стандарт загальної освіти — включає запроєктоване ядро словникового запасу мови учня, яке йому потрібно засвоїти. Текст стандартів містить 21 721 слововживання 3032 слів [27]. Багато це чи мало?

Для порівняння: список слів, які має знати кожний американець, укладений Хіршом, містить 4864 терміни [28]. До того ж Хірша критикують, що його список майже не містить термінів, необхідних для технологічної грамотності.

У середньому доросла людина використовує для щоденного спілкування близько 3 тис. слів. Однак її словниковий запас

складається приблизно з 20 тис. слів. Що більший словниковий запас людини, то вища ймовірність того, що вона досягає успіху в житті.

Проте навіть «900 слів можуть перевернути світ». Так, у 1953 р. Вотсон та Крік у часописі «Nature» описали за допомогою 900 слів структуру основної молекули життя – ДНК – і механізм її реплікації. З того часу молекулярна біологія не лише змінила спосіб наукового мислення, а й значною мірою визначила подальший розвиток усього людства [29].

Постає закономірне запитання: чи змінять на краще Україну 3032 слова зі шкільних стандартів? Перегляд алфавітно-частотного словника тексту проекту відкриває нам пустки у змісті освіти і разом з тим ті галявини культури, на яких трава вже стоптана-перетоптана, проте гра на них не була для освіти України успішною. Так, у Державних стандартах жодного разу не згадуються, наприклад, такі слова, як «аналогія», «бізнес», «нанотехнологія», «голографія», «біоетика», «чесність», «успіх», «щастя»...

Мабуть, не цілком очевидним є твердження: щоб людина почала інакше думати і працювати, їй треба змінити свій словник, тезаурус. Але за браком часу не будемо його аргументувати. *«Нам не настільки важливо у котрий вже раз докопуватися до суті речей, як насущно знати, як себе поводити у світі, яким він є».* Бо, як правильно зауважує Іван Дзюба: «Доля мови – доля народу». До кращої долі народ може привести тільки краща мова, тобто точніша, коротша, ефективніша, здатна відобразити всю складність світу. Мова, яка не буде приховувати свою недосконалість і небажання пізнання за сакраментальними фразами і відомою тезою про невизначеність істини.

* * *

І, мабуть, не є випадковістю, що країна з найвищим у світі рівнем технологічності – Фінляндія – так уважно ставиться до розвитку свого курикулуму [30]. Аналогічно великого значення розвитку курикулуму на основі потреб технічної і професійної освіти надають у Сингапурі [31]. Демократичній державі важливо не припуститися помилок у пріоритетах під час виділення ресурсів на функціональні блоки в структурі освіти (формування стратегії управління якістю освіти; її реалізація та блок «зворотного зв'язку»). Разом з тим, пам'ятаючи про визначення освіти як «навчання свободи» (Алексіс де Токвіль), кожний громадянин має братися за завдання

«навчатися свободи» з ентузіазмом, завзято й наполегливо, сприяти ефективності розвитку освіти на національному, регіональному та місцевому рівнях, тому що ставкою є як його успішність у суспільстві, так і власне демократія у суспільстві.

1. Клепко С. Ф. Парадокси української ідеї // Національна ідея в духовній культурі України XIX–XX ст. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1993. – С. 29–31.
2. Global Education Digest 2006: Comparing Education Statistics Across the World // <http://www.uis.unesco.org/TEMPLATE/pdf/ged/2006/GED2006.pdf>.
3. Education at a Glance © OECD 2005 // www.oecd.org/edu/.
4. Human Development Report 2005. International cooperation at a crossroads: Aid, trade and security in an unequal world. Table 1. Human development index // <http://hdr.undp.org/>.
5. Freedom in the World 2006. Selected Data From Freedom House's Annual Global Survey of Political Rights and Civil Liberties. – 14 p. Table of Independent Countries: Comparative Measures of Freedom // <http://www.freedomhouse.org/uploads/pdf/Charts2006.pdf>.
6. Index of Economic Freedom 2006/The Heritage Foundation/Wall Street Journal // <http://cf.heritage.org/index/indexoffreedom.cfm>.
7. Клепко С. Ф. Бар'єри концептуального вибору, або Чи є відповіді на складні питання в освіті // Постметодика. – 2005. – № 6. – С. 3–7.
8. Никитин В. А. Идея образования или содержание образовательной политики. – К.: Оптима, 2004. – 205 с.
9. Перцев А. В. Душа в дебрях технологий. – М.: Издательство Академический Проект, 2004. – 219 с.
10. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році».
11. Скрипник Ольга. Усі професії, починаючи з найдавніших // «Дзеркало тижня». – 2006. – № 38 (617) // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/617/54682/>.
12. Фон Вайцеккер, Эрнст. Фактор четыре: Затрат – половина, отдача – двойная: Новый доклад Римскому клубу / Эрнст Фон Вайцеккер, Эймори Б. Ловинс, Л. Хантер Ловинс; Пер. с англ. – М.: Academia, 2000. – 399 с.; Пер. изд.: Factor Four. Doubling Wealth – Halvin Resource Use / von Weizsacker E. et al. (London, B. g.).
13. Лем, Станислав. Сумма технологии [пер. с пол.: Ф. Широков]. – М.: АСТ СПб. Terra Fantastica, 2004.
14. Лем, Станислав. Молох: [сборник: пер. с пол.]. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – С. 575.
15. Клепко С. Ф. «Компетентізація освіти»: обмеження і перспективи // Проектне бачення компетентісно спрямованої 12-річної школи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Полтава: ПОППО, 2006. – С. 87–117.
16. Хайбо Лю. Человек и машина – взаимодействующая и взаимоприспосабливающаяся система // Импакт. – 1985. – № 2. – С. 24–31.
17. Defining Technological Literacy. Towards an Epistemological Framework / Edited by John R. Dakers. – New York: Palgrave Macmillan, Apr. 2006. – 352 p.
18. Technology for All Americans Project // <http://www.iteaconnect.org/TAA/TAA.html> (Цей проект здійснювала Міжнародна асоціація технологічної освіти (ITEA) у 1994–2005 рр. за фінансування Національного наукового фонду США і НАСА).
19. Technology for All Americans: A Rationale and Structure for the Study of Technology (Rationale and Structure) © ITEA, 1996 (PDF format, 63 p.).
20. International Technology Education Association. Advancing excellence in technological literacy: Student assessment, professional development, and program standards. – Reston, VA: Author, 2003. – 146 p.; Russell J. Standards for

- Technological Literacy: Views from the field // The Technology Teacher. — 2003. — № 62(4). — P. 29–31.
21. Technological Literacy for All: A Rationale and Structure for the Study of Technology © ITEA, 2005 (Формат PDF, 50 с.) // http://www.iteaconnect.org/TAA/PDFs/Taa_RandSSecond.pdf.
 22. Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault / Ed. by Martin L.-H. et al.- L.: Tavistock, 1988. — 166 p.
 23. Клепко С. Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм знання. — Київ—Полтава—Харків: ПОПОПП, 1998. — 360 с.
 24. Монж Г. Начертательная геометрия / Под ред. Д. И. Каргина. — М.: Изд-во АН СССР, 1947. — С. 9–10.
 25. Lowry Ed. Formal Language as a Medium for Technical Education // users.rcn.com/eslowry. Revised December 1, 1999.
 26. Harkins, A. (Winter 2003). The Futures of Career And Technical Education in a Continuous Innovation Society // Journal of Vocational Education Research, 27(1).
 27. Клепко С. Компетенція стандарту: компетентність культури. Про концептуальні підходи до освітніх стандартів // Управління освітою. — 2003. — № 15–16. — С. 10–24 (Вкладка).
 28. Hirsch E. D. Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. — Boston, MA: Houghton Mifflin Company, 1987.
 29. Галковська Т. 900 слів можуть перевернути світ // Дзеркало тижня. — 2003. — № 18 (443).
 30. Галінен, Ірмелі \ *Halinen, Irmeli*. Процеси становлення фінського курикулуму // Постметодика. — 2006. — № 1. — С. 19–29.
 31. Yek, T. M. & Penney, D. (2006). Curriculum as praxis: Ensuring quality technical education in Singapore for the 21st century // Education Policy Analysis Archives, 14(24) // <http://epaa.asu.edu/epaa/v14n26/>.

Клепко Сергій Федорович — кандидат філософських наук, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри філософії і економіки освіти Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського.

Ярослав Яцків, Сергій Бублик, Юрій Канигін

РОЗВИТОК НАУКИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

У статті аналізуються визначення поняття «національна ідея», обґрунтовуються і розкриваються основні засади «української національної ідеї» як феномену українського суспільства у контексті цивілізаційного розвитку. Багатоманіття прояву сутності національної ідеї як негентропійної основи розвитку суспільства, на думку авторів, вимагає творчого переосмислення головних принципів державотворення сучасної української нації, спираючись у державному розвитку на духовний та інтелектуальний потенціал українського народу, який історично вирізняє нас із інших світових цивілізацій.

Подальший цивілізований розвиток Української Держави є невід'ємним від становлення сучасної (модерної) системи продукування та освоєння наукових знань. Тому трансформаційна криза наукової сфери України, що тягнеться від 1991 року, не сприяє якнайшвидшому відродженню української нації в сучасному світі.

Нинішню кризу вітчизняних наукових досліджень можна вважати чи не головною із причин тих суспільних негараздів, які має подолати Україна у III тисячолітті, щоб гідно увійти до новітньої історії людської цивілізації.

Розпочнемо з авторитетної думки академіка НАН України І. М. Дзюби, який вважає, що «у ХХІ століття людство ввійшло не лише з великою індустріальною та науково-технічною потугою, проте й з усвідомленням небезпечних глобальних проблем, пов'язаних з характером цивілізаційного розвитку»

(з лекції, прочитаної І. Дзюбою в Києво-Могилянській академії 15 жовтня 2001 року) ¹.

З одного боку, події, які відбуваються на зламі століть у світовій цивілізації, підтверджують тезу про те, що на переломних, критичних етапах історії людства, того чи того народу національна ідея виступає як надзвичайно актуальний і серйозний феномен.

З другого боку, в сучасних умовах розвитку цивілізації інтелектуальний потенціал та науково-технологічні інновації, які охоплюють глобальні масштаби, стають головними чинниками гармонійного розвитку людини та основою соціально-економічного зростання тої чи тої держави.

І перше, і друге можуть супроводжуватися значними як позитивними, так і негативними проявами.

«Цивілізація, в якій принади фотомоделі або порнозірки цінуються в тисячу кват вище, ніж праця вченого або хлібороба; цивілізація, в якій одні змагаються у вимудровуванні найбезглуздіших способів марнотратства і марносластва, в той час як інші не мають елементарних умов гідного існування; цивілізація, яка нібито й хоче, але не здатна поділитися своїми можливостями з рештою людства, де лютують голод і хвороби, — такій цивілізації доведеться розплачуватися за свої гріхи. Така цивілізація не має майбутнього. Але, оскільки майбутнє завжди буде, поки існує часовий вимір буття, то, очевидно, просто не буде такої цивілізації... Тобто їй доведеться змінитися.

Чи відчуває вона потребу змін, чи має волю до змін? ²»

Людство, певно, шукає відповіді на цей виклик історії. Україні, проте, доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами, а й зі своїми специфічними, пов'язаними з вибором шляху розвитку, самоідентифікації та самооздоровлення.

Тому дуже важливо, розглядаючи проблему «національна ідея» взагалі, визначити роль і місце науки України у формуванні та втіленні національної ідеї.

Національна ідея – означення та вихідні умови

Відправною точкою розгляду проблеми національної ідеї може слугувати визначення, сформульоване в колективній

¹ І. М. Дзюба. Україна перед Сфінксом майбутнього. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001.

² Там само.

монографії співробітників Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, а саме:

«Сенс розуміння національної ідеї полягає у визначенні мети існування національної спільноти, з'ясуванні її історичного призначення, вироблених систем ціннісних спрямувань (з урахуванням як загальнолюдських принципів і уявлень, так і специфічних, властивих певному соціуму); а також усталених ціленаправлень, прагнень (як усвідомлених, так і підсвідомих) у визначенні свого місця... з-поміж інших народів»³.

Наведене формулювання хоча й розкриває «сенс розуміння» національної ідеї взагалі, проте не є чітким. Не претендуючи на остаточність, вважаємо більш влучним таке означення: *«Національна ідея – це інтелектуально окреслені, тобто свідомо і чітко сформульовані духовні (священні) основи буття етносу – його автентичності, цілісності, історичної спрямованості, сенсу життя та місця з-поміж інших народів»*.

До речі, таке загальне означення національної ідеї було ключовим під час проведення Першого конгресу українських націоналістів у 1929 році в Берліні. В його декларації зазначалося: *«Національна ідея – це внутрішня (згорнена) форма нації. Вона розгортається в національну культуру, тобто набуває своїх зовнішніх форм. Необхідною та найкращою формою існування нації, її залучення до сім'ї цивілізованих народів є держава»*.

У кожному з цих означень важливим є те, що національна ідея існує в підсвідомості («в крові») народу – як незнищенна мрія, суб'єктивне прагнення, вона живе навіть тоді, коли народ позбавлений власної мови, держави та території. За певних умов національна ідея стає основою відродження всього втраченого на шляхах історії. Національна ідея єднає архетип та свідомість нації.

Нинішнє розмаїття означень «української національної ідеї» є недостатньо зваженим щодо специфіки нашого етносу, його історії та мети. А це, на наш погляд, є найголовнішим. Наприклад, національна ідея України зведена до «виборювання політичної незалежності, досягнення соціальної згоди та добробуту нації»⁴. Або українська ідея подається як ідея формування сучасної («модерної») нації, а також входження України до європейських структур, формування новітніх техно-

³ Колектив авторів. Українська ідея. Історичний нарис. – К., 1995. – С. 3–4.

⁴ Національна ідея – ідеологічний двигун сукупного інтелекту. Розд. в книзі: Україна: інтелект нації. – К., 2000. (Написаний В. В. Медведчуком.)

логій, високої культури, демократичної правової держави, добробуту громадян⁵.

Хоча вищенаведене і стосується української національної ідеї, проте більше належить до програмних настанов (наслідків) цієї ідеї, а не є власне ідеєю. Позаяк національній ідеї невластиво безпосередньо охоплювати (замінити) всі чинники національного відродження, стратегію і політику держави, економічну чи культурну програми. Вона, по-перше, є узагальнюючим, «наскрізним» стрижнем, який пронизує всі складові програми відродження і розвитку нації, поступ народу до самоутвердження у світі відповідно до своїх сподівань.

По-друге, щойно висловлене стосовно національної ідеї відбиває інтереси будь-якого цивілізованого народу, оскільки кожна нація прагне добробуту, самоутвердження та прогресу. Водночас національна ідея має відбивати специфіку певної нації — неповторність її сподівань та історичного шляху, її призначення.

У чому ж полягає специфіка сучасної української національної ідеї? Дуже стисло (як тези) можна сформулювати такі основні її умови:

- Духовність як основа життя етносу.
- Незалежна держава.
- Соборність.

Саме ці умови є квінтесенцією історичного прагнення українців, їх багатовікових сподівань та боротьби, специфічної ролі в житті Європи як центру східного християнства. Формулювання цих умов зазнало певних змін з плином часу. За царських часів «руська» національна ідея означала: «Самодержавність, православність, народність». Ця формула української національної ідеї переформується з відомим «Маніфестом» Кирило-Мефодіївського братства (рік видання 1846), авторами якого є М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш. У ньому наголошувалося: *«Встане Україна зі своєї могили і знову окликне братів-слов'ян, і почують клич її, і встане слов'янщина»*.

Безперечно, сьогодні ці умови та означення вимагають свого розкриття та обґрунтування, в чому першочергового значення набуває їх наукове дослідження.

Духовність. Йдеться про те, що підґрунтям української державності (по-справжньому), а також ролі України як месії в Європі може виступати християнська (православна) духовність. Україні не було притаманне, та й не буде — дивувати

⁵ Кравчук Л. М. Держава і влада. Розділ I. — К., 2001.

світ накопиченням матеріальних статків, на відміну від багатих, але бездуховних держав світу, захоплених гонитвою за добробутом європейських націй. Осередок духовності, оберег вищих духовних цінностей людства — ось місія України в прийдешньому столітті. Саме це виборювали запорожці, славетні гетьмани, духовні пастирі України, яка є батьківщиною християнської віри у Східній Європі. Вона — етнічний осередок слов'янської раси; вона надала світові орну технологію (тверду пшеницю), а також сакральні (священні) основи європейської духовності. І вже на власному досвіді ми зараз переконуємося, що без духовності неможливо побудувати справжню державу, а також мати нормальну економіку.

Незалежна держава. Освіченому українцю не треба пояснювати, що це є споконвічний «біль» українського народу. Йдеться про правову, цивілізовану, демократичну державу (все інше суперечить менталітетові нації).

Соборність. Важливий та непростий «чинник» української ідеї. Це наріжний камінь існування власне поняття «Україна». Чи це є терени та етнічна спільність у межах 5–7 західних областей, чи то велика нація «від Дону до Сяну». Шкода, що на сьогодні лише менша частка українців цінує свято національної єдності, День соборності — 22 січня. Хоча саме це і є ознакою «справжньої» України як великої європейської держави. Для щирого українця у тому немає альтернативи: *бо це є його ідеєю, покликанням його душі.*

Національна ідея як наукова проблема

Коли йдеться про визначення поняття української національної ідеї, необхідно зважати на те, що воно має безпосередні витоки із визначення українського етносу. Так склалося, що і досі українська нація є *неідентифікованою*. Тобто й донині ми чітко не усвідомлюємо того, хто ми, хто наші пращури. Коли виникла українська нація? У цьому запитанні переплетіння і аратської, і скитської, і сарматської та інших концепцій. Немає також визначеності з віком зародження нації: часові виміри коливаються від 7,5 тисячоліття до 500 років⁶. Останнім часом на проблему ідентифікації українського етносу як необхідної умови визначення націо-

⁶ У Великій радянській енциклопедії повідомляється, що український народ (нація) в основному сформувався в XIV–XV сторіччях, тобто 600 років тому, тобто лише «в основному».

нальної ідеї України звернула увагу й Президія НАНУ⁷. Проте до розв'язання цієї проблеми ще далеко.

Дослідженнями національної ідеї України як наукової проблеми почали займатися ще за умов підневільного стану нації: за часів російської самодержавності в XIX — на початку XX століття (Куліш, Костомаров, Шевченко, Франко, Драгоманов, Леся Українка, Липинський, Грушевський), а також за радянської доби — вчені-емігранти. Тому питання здобуття незалежності, державної самостійності нації брали гору над усіма іншими питаннями. Керувалися принципом: «Здобудемо свободу, а про все інше думатимемо згодом». Подібні ейфоричні погляди були і на початку епохи незалежності: станемо самостійними, і соціально-економічні проблеми зникнуть самі, бо маємо найкращі в світі родючі землі, освічених, працелюбних людей і т. ін.

Життя розсудило інакше, бо наявності лише одного здорового глузду для визначення конструктивних аспектів української національної ідеї виявилось недостатньо, потрібен науковий підхід як щодо ідентифікації нації, так і до встановлення шляхів її відродження.

Запереченню не піддається лише те, що українське відродження має відбуватися шляхом формування сучасної європейської нації з усіма ознаками цивілізованої держави, ринкової економіки, інформаційної культури, «посткласичної» (сучасної) науки тощо. Водночас важливим є уникнути простого (механічного) копіювання західного досвіду. Необхідно також зважати на власні особливості — особливості великої історичної нації, яка має унікальне геополітичне положення: на лезі західної та східної цивілізацій. І годі нам це замовчувати — саме в цьому полягає месіанізм України як захисниці Заходу від азіатської кочової навали в минулому та, певною мірою, як носія традицій Сходу, необхідних Заходу для врівноваження світового ладу.

Втілення української національної ідеї (всіх її складових) є насправді стрижневою основою відродження нації. Не останню роль у цьому процесі відіграє наукова сфера.

Трансформація наукової сфери України в 90-х роках XX століття

В Україні, як і в інших державах на теренах колишнього СРСР, протягом останнього десятиріччя минулого століття

⁷ Див. матеріали дискусії на сторінках журналів «Вісник Національної академії наук України», 1999—2000 рр.

тривав складний процес інституційних структурних і когнітивних змін у сформованій за радянські часи державно-адміністративній, специфічно організованій науковій системі. Становлення нової наукової системи, що організується та фінансується у суверенній державі в умовах переходу до ринкової економіки та демократичних принципів управління відбувається повільно. Причини полягають, з одного боку, в тій глибокій економічній кризі, що за порівняно незначний час існування Нової України призвела до економічних втрат, співвідносних зі збитками, що їх зазнала Україна в роки Другої світової війни. Це, безумовно, не могло не позначитися на економічному стані української науки, яка за радянських часів фінансувалася лише з Державного бюджету, в тому числі за рахунок військових замовлень. З другого боку, причиною негативних процесів, що супроводжують трансформацію вітчизняної наукової системи, була її слабка підготовленість до швидкоплинних радикальних перетворень суспільства та запровадження нових функціональних механізмів (у політиці — перехід від тоталітаризму до демократії, в економіці — від адміністрування до ринку, в науці — від державного управління до автономії, самоорганізації і комерціалізації).

Аналіз процесів трансформації науково-технологічної сфери України за час її незалежності дає змогу виділити певні вагомні соціально-економічні та інші умови, які найбільше відбиваються на сучасному розвитку науки, визначити можливість її впливу на економічний розвиток та розв'язання проблем державотворення.

По-перше, це стосується умов трансформації науки України з регіональної у самостійну національну наукову систему. Слід зауважити, що на початку незалежності України її наукова система, незважаючи на наявність у ній відомих наукових шкіл, видатних учених і наукових досягнень, мала яскраво виражений регіональний характер, а в деяких галузях і периферійний. Лише третина науково-технічного потенціалу України використовувалася безпосередньо в її інтересах. Обсяг фундаментальних досліджень становив усього 8–9 %, а переважна більшість прикладних досліджень та розробок направлялася на забезпечення потреб військово-промислового комплексу. Все це не сприяло швидкій перебудові національної економіки, її якнайшвидшому становленню та розвитку.

По-друге, загострення соціально-економічних проблем, викликане об'єктивними труднощами перехідного періоду, а та-

кож серйозними прорахунками у визначенні моделі трансформаційних процесів, поступово усунуло науку із кола державних пріоритетів, що в свою чергу призвело до багаторазового скорочення інвестицій у науково-технологічний розвиток і втрати інноваційної активності економіки.

По-третє, зміна геополітичних завдань держави, конверсія військово-промислового комплексу, нова оборонна доктрина України сприяли зміні мотивації та скороченню обсягів фінансування досліджень і розробок військового призначення. Внаслідок цього загальна кількість науковців за останні десять років скоротилася вдвічі, а фінансування — майже в десять разів. Відповідно зменшилися основні показники діяльності української науки — кількість публікацій, патентів, виконуваних тем і проектів, впроваджених інновацій. Частина наукової еліти емігрувала (близько 6 тис. вчених) до країн з привабливішими умовами для науково-технічної діяльності, насамперед до Росії, США, Німеччини та Ізраїлю.

По-четверте, наукова система України початково була занадто зорієнтована на держбюджетну фінансову підтримку. Фундаментальні та прикладні дослідження були відокремлені від реальних потреб економіки, а наукова система в цілому та окремі наукові колективи зокрема втрачали здатність до об'єктивної самооцінки. Це спричинило зниження конкурентного рівня розробок і, безумовно, вплинуло на рівень конкурентоздатності української продукції.

По-п'яте, витіснення науки із кола державних пріоритетів мало своїм наслідком цілий комплекс соціальних негараздів, найбільш серйозним з яких стало падіння престижу науки як привабливого перспективного виду діяльності, особливо для талановитої молоді. Це становить найбільшу загрозу для вітчизняного наукового потенціалу, оскільки безпосередньо впливає на умови збереження наукових шкіл, тенденції впливу працівників зі сфери науково-технологічної діяльності та можливості ефективного оновлення наукового персоналу. Середній вік докторів наук нині сягає 60 років, а кандидатів наук — 51 року.

Лише наприкінці 1999 року відбулося деяке послаблення негативних тенденцій в розвитку української науки. Це було пов'язано з настанням певних позитивних змін в економіці України — зростанням ВВП, обсягів виробництва в промисловості та сільському господарстві. Внаслідок економічного зростання більше уваги стали приділяти охороні інтелектуаль-

ної власності, зокрема у 2000 році кількість виданих охоронних документів на права інтелектуальної власності (патенти, товарні знаки тощо) збільшилася порівняно з 1999 роком майже на 20 %.

У деяких провідних академічних інститутах та національних університетах почали зростати обсяги НДР комерційного спрямування через отримання замовлень від промисловості. Тривають процеси створення нових для України інноваційних структур — територіальних і галузевих інноваційних центрів та технопарків. Відбувається становлення ринку інтелектуальної власності, а також запровадження механізму занесення до балансів наукових установ об'єктів інтелектуальної власності як нематеріальних активів. Останнє має виняткове значення для реального переходу української науки до ринкових відносин.

Невідповідність наявної структури наукових кадрів за галузями наук новим соціально-економічним умовам, які формувалися з початку 90-х років, привела до стрімкого зростання (в десятки разів) протягом 1991 — 2000 років кількості науковців та аспірантів з політичних, юридичних та психологічних спеціальностей. Понад 12 % від загалу аспірантів нині становлять фахівці економічних напрямів. Водночас загальна кількість аспірантів у 2000 році порівняно з 1991 роком зростає в 1,5 рази. Така чисельність сприяє підвищенню кваліфікації молодих науковців, а також частково компенсує недостатність фахової підготовки молоді для її діяльності в економічних галузях приватного сектору.

Істотних позитивних змін зазнала в цілому сфера соціогуманітарних досліджень. Відбулося остаточне становлення таких важливих для незалежної держави наукових напрямів, як соціологія, політологія, культурологія, археологія, релігієзнавство.

Таким чином, соціально-економічні умови, за яких відбувалася трансформація наукової системи України протягом 90-х років, були в цілому несприятливі для системних позитивних змін. Досягнуті нещодавно позитивні тенденції в цій сфері не є ще усталеними, позаяк залежать від багатьох чинників, визначальними з яких є:

➤ Основні рушійні сили радянського способу організації науково-технічної діяльності зникли, проте форми та інституції, які забезпечували саме такий спосіб організації науки, ще частково залишилися.

➤ Наука в Україні на державному рівні й досі сприймається як окрема галузь економіки, а не як основа інноваційного розвитку економіки в цілому.

Наука України в контексті української національної ідеї

Найважливішою задачею щодо реалізації національної ідеї України стає радикальне підсилення національної доміанти в розвиткові не лише сфери соціогуманітарних наук, а всього наукового потенціалу країни, зокрема природничих та технічних наук.

Головним завданням сьогодення стає перетворення української нації в *модерну* європейську націю, яка здатна ефективно відповісти на «виклик історії». Така «відповідь» вимагає здійснення насамперед радикальних економічних кроків, що запроваджуватимуть інноваційну модель економічного розвитку України. Підґрунтям цих перетворень є *високі технології* як втілення новітніх результатів розвитку ядерної фізики, генної інженерії, інформатики, комп'ютерної та телекомунікаційної техніки, сучасного менеджменту та інших. Актуальними є складні та наукоємні програми комп'ютеризації, інформатизації, а також інтелектуалізації суспільного життя. Слід зважати й на те, що процеси реалізації національної ідеї України відбуватимуться на тлі протидіяння колоніальним прагненням Заходу — фінансовим, технологічним та інформаційним.

Вихідні умови для реалізації цих глобальних завдань на сьогодні в Україні є невтішними: показник ВВП, виробленого на 1 мешканця України, менший, аніж у Німеччині, в 40 разів, аніж у Польщі та Болгарії — відповідно в 7,5 та 2,5 рази. Поки що все складається так, що «*ми маємо реальну перспективу не отримати навіть статусу "сировинного придатку"»*⁸. Як не згадати при цьому слова Т. Г. Шевченка:

*Загинеш, згинеш, Україно —
Не буде знаку на землі!*

Гадаємо, що нинішній стан України тимчасовий, він є наслідком триваючої трансформації українського суспільства, всієї української нації, яка протягом століть виконувала функцію хвилеріза, об який розбиваються найбурхливіші потоки історичного моря.

Подужання такого, певною мірою «патологічного», стану нації можливе лише на основі науки та ефективного використання інновацій, підвищення ролі громадянських інституцій у політиці та економіці.

⁸ Див. книгу: *Евгений Марчук. Украина и новая парадигма развития.* — К., 2001. — С. 81.

Нагальним також є подолання техноцентричної «асиметрії» наукового потенціалу України, зумовленої переважаючою часткою досліджень у галузі матеріалознавства, металургії, традиційного машинобудування та, відповідно, заниженою часткою досліджень у сфері живої матерії, людини, етносу, психології, соціології та інших напрямів науки. Це сталося, бо за радянських часів академічна наука, як і освітянська, багато в чому перейняли функції галузевої науки. Виходячи з добрих намірів допомогти народному господарству, академічна наука занадто велику увагу приділяла розв'язанню невластивих їй завдань, певною мірою нехтуючи притаманними для неї творчими завданнями — бути на передньому краї наукового пошуку.

Висновки

Головний висновок із цього — необхідним є переборення нинішніх процесів деінтелектуалізації українського суспільства. Це можливо за умов повернення до нормальної (еволюційної) пірамідальної побудови суспільства. Зазначимо, що специфічними особливостями будови такої суспільної «піраміди» є наявність науки та освіти, що виступають як її підґрунтям (освіченість, досвід, набуття нових знань), так і її наповнювачем (використання інтелектуального потенціалу, створення та впровадження новітніх технологій, зростання життєвого рівня нації тощо). Ця структура органічно «вживлена» в суспільний організм та створює витончено функціонуючу ієрархічну систему особистостей різного кшталту та їх організованих груп. Вона утворює негентропійний кістяк суспільства, перешкоджає лінеаризації, «заземленню» його структур, інтересів, прагнень; забезпечує ефективну реалізацію функції часу як соціумом, так і окремою особистістю.

Така «елітарна» структура суспільства створює найліпші умови для «відродження» національної ідеї — сприяє її чіткому розумінню всіма прошарками нації, популяризації, втіленню в певні форми історичного прогресу.

Україна перебуває лише на початку великого шляху до цивілізованої інтеграції у світовий та європейський науково-технологічний простір. Доки вона не досягла визнаного статусу рівноправного суб'єкта науково-технічної співпраці, вона залишається країною, що виступає постачальником інтелектуального потенціалу для інших, більш розвинених у науково-технологічному плані країн.

Подальший успіх економічних перетворень, продовження нинішнього економічного зростання залежатиме від реформування національної наукової системи, яке має статися на засадах української національної ідеї. Для цього має бути як відповідна політична воля, так і усвідомлення всіма нами того, що ми є великою європейською нацією, яка знає, чого вона хоче, а також знає, як цього досягти.

Яцків Ярослав Степанович — доктор фізико-математичних наук, академік НАНУ, заслужений діяч науки і техніки, член Президії НАН України, голова Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при Національній академії наук України.

Бублик Сергій Григорович — кандидат технічних наук, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень (відділ гуманітарної політики), член Секретаріату Державної програми прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку на 2004–2006 роки при Міністерстві освіти і науки України.

Канигін Юрій Михайлович — доктор економічних наук, професор Університету сучасних знань Товариства «Знання України», завідувач лабораторії соціального інтелекту Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України.

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті визначено сутність та зміст національної інноваційної системи як економічної категорії, проаналізовано особливості структури національної інноваційної системи України, окреслено основні проблеми її розвитку та шляхи їх розв'язання.

Сучасний етап розвитку національної економіки характеризується актуалізацією процесів підвищення ефективності виробничої структури, розвитку внутрішнього ринку та експортоорієнтованої діяльності, протікання яких має відбуватися з огляду на стратегію інформаційно-інноваційної конкурентоспроможності і переходу країни до шостого технологічного укладу. Вищесказане зумовлює зростання наукового та практичного інтересу до проблем інноваційної діяльності. Так, у програмі розвитку «Україна-2010» зазначається, що досягнення конкурентоспроможності України в системі глобального світового господарства потребує посилення інноваційного спрямування промислової політики. За мету ставиться подолання суттєвої розбіжності між наявним потенціалом інноваційного розвитку (значні можливості для ефективних науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт за показниками розвитку вищої освіти, рівня науково-дослідних установ, кількості та кваліфікації вчених і інженерів тощо) та низькою ефективністю його використання [1]. Вочевидь, розв'язання поставленої задачі потребує глибокого осмислення сутності, характерних рис та сучасних особливостей розвитку національної інноваційної системи України, причому досвід розвинених країн доводить, що саме якісні перетворення в системній організації інноваційних процесів дадуть Україні змогу перейти на новий щабель розвитку виробництва і сфери послуг.

Концепція національної інноваційної системи (національної системи нововведень) та її ролі в процесах технологічного й економічного розвитку стала формуватися з середини 80-х рр. ХХ ст. вченими різних країн світу [2, с. 49]. В центрі її уваги — національні особливості організації інноваційного процесу в різних країнах, функції окремо взятих суспільних та приватних інститутів, форми взаємодії цих інститутів на різних стадіях здійснення технологічних інновацій. В Україні питанням змісту, чинників формування та особливостей розвитку національної інноваційної системи (НІС) останнім часом присвячується також велика кількість досліджень. Зокрема, Л. Федуловою та М. Пашутою визначено роль НІС у інноваційному розвитку, проаналізовано окремі її компоненти, визначено стан державного регулювання інноваційних процесів, запропоновано заходи державної інноваційної політики як складової НІС [3]. М. Шарко наводить визначення НІС та розглядає її структуру, особливості функціонування [4]. У роботі за редакцією Волкова О. І., Денисенка М. П. наводиться аналіз сучасного інноваційного потенціалу та системи управління інноваціями на різних рівнях [5]. Разом з тим у вітчизняних та зарубіжних джерелах не вироблене визначення національної інноваційної системи як економічної категорії. Крім того, слід наголосити на необхідності комплексного аналізу сучасних особливостей розвитку НІС України. Таким чином, **мета** даної статті — теоретико-методологічне обґрунтування змісту категорії «національна інноваційна система» і визначення особливостей розвитку НІС України на сучасному етапі.

Розглянемо і проаналізуємо наявні варіанти національної інноваційної системи. М. Шарко визначає її як «економічний механізм, що ґрунтується на розробці та експлуатації нових знань, підприємницькому підході, інтеграції в зовнішні ринки й прискореному розвитку конкурентоспроможності країни та її регіонів» [4, с. 26]. Інтернет-ресурси містять схожі визначення: 1) національна інноваційна система — це сукупність державних, приватних і суспільних організацій та механізмів їх взаємодії, в рамках яких здійснюється діяльність із створення, зберігання і поширення нових знань і технологій; 2) національна інноваційна система — це елементи та взаємозв'язки, які існують у межах держави і діють у процесі виробництва, розповсюдження та використання нового, економічно вигідного знання [6, 7].

Більш розгорнутим і точним є формулювання, наведене Л. Федуловою та М. Пашутою: національна інноваційна сис-

тема — це сукупність взаємопов'язаних організацій (структур), зайнятих виробництвом і комерціалізацією наукових знань і технологій у межах національних кордонів, малих та великих компаній, університетів, лабораторій, технопарків та інкубаторів як комплексу інститутів правового, фінансового й соціального характеру, що забезпечують інноваційні процеси і мають потужне національне коріння, традиції, політичні та культурні особливості [3, с. 36].

Разом з тим слід відзначити, що відповідно до концепції НІС ключову роль у реалізації технологічних змін відіграють чинники, які становлять національну специфіку і виражають історичний досвід, культуру, мову, розмір держави, національні інтереси, систему освіти, особливості сфери НДДКР, масштаби економіки, відносини суб'єктів господарювання між собою та ін. Крім того, з точки зору системного підходу у визначенні НІС доцільно виділити її суб'єкти, об'єкти та відносини між суб'єктами з приводу об'єктів.

Викладене дає змогу уточнити поняття національної інноваційної системи у такому вигляді: *НІС є історично, культурно, економічно, науково-технічно й інформаційно зумовлена сукупність відносин між суб'єктами інноваційної діяльності з приводу створення, поширення та використання інновацій, яка має місце в межах певної країни.*

На підставі визначення сутності НІС можна виділити її основні структурні елементи (рис. 1).

Суб'єкти НІС представлені всіма видами суб'єктів господарювання або їхніх підрозділів, які створюють, поширюють та використовують інновації (промислові підприємства, венчурні фірми, НДІ, ВНЗ, підприємства та установи інфраструктури інноваційної діяльності), державою в особі органів державного управління і контролю за інноваційними процесами.

Об'єктами НІС виступають інновації у фізичному та інформаційному розумінні, які створюються та використовуються з метою отримання прибутку або іншого ефекту.

Відносини в процесі здійснення інноваційної діяльності складаються з:

- відносин створення, використання інновацій (відносин з фізичного використання матеріальних та інформаційних ресурсів у процесі створення інновацій, відносини користування інноваціями);
- відносин з володіння та розпорядження правами на інновації та прибутками від їх використання;

Рис. 1. Структура національної інноваційної системи

- організаційно-економічних відносин (організація створення інновацій, у т. ч. й організаційні форми інноваційного процесу та інноваційних підприємств, поділ праці, фінансування інновацій, ринок інновацій, правове поле інновацій, адміністративне та економічне регулювання інноваційних процесів з боку держави, територіальна організація інноваційної діяльності);
- відносин власності (порядок встановлення, переходу та ліквідації прав власності на інновації та результати їх використання, контрактна практика, перерозподіл частини прибутків на користь державних органів та органів місцевого самоврядування, юридичні відносини з приводу власності та розпорядження інноваціями).

Важливо підкреслити, що в процесі історичного розвитку НІС в ній формується усталена практика відносин між суб'єктами, зумовлена традиціями національної бізнес-культу-

ри, ставленням до власності, національною психологією підприємництва, станом соціально-економічної системи країни в цілому, рівнем та якістю освіти, наявністю критичної маси знань, рівня технологій та ін. Вона конституює ядро механізму функціонування та розвитку НІС як організаційно-економічної форми відтворення, видозмінення та управління процесами виробництва, поширення та використання інновацій.

Однак усі елементи НІС через певний ступінь відкритості національної економіки відчувають вплив зовнішніх чинників, до яких можна віднести панівну бізнес-культуру та філософію інноваційної діяльності у світі та у країнах — торговельних партнерах; основну мову інноваційної діяльності (англійську), яка обслуговує інноваційні комунікації; міждержавні угоди з питань регулювання передачі технологій, захисту прав власності на інновації; ступінь зацікавленості іноземних інвесторів у розвитку інноваційної діяльності в країні, у спільному підприємстві і т. ін.

Таким чином, НІС характеризується, з одного боку, певною сукупністю суб'єктів інноваційної діяльності й ustalеними формами взаємодії між ними в ході реалізації інноваційних процесів, зумовленими національною специфікою та соціально-економічною політикою держави, а з другого — динамічністю та відкритістю інноваційних процесів до впливу з-за національних кордонів.

З метою визначення перспектив НІС України розглянемо специфіку її структури, визначимо чинники, які впливають на характер інноваційних процесів.

У вітчизняній практиці домінуючою формою організації інноваційних процесів стали технологічні парки, а саме: «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», «Інститут зварювання ім. Є. О. Патона», «Інститут монокристалів», «Вуглемаш», «Київська політехніка», «Інститут технічної теплофізики», «Укрінфотех», «Інтелектуальні інформаційні технології». Відзначимо, що всі ці утворення мають вузьку спеціалізацію, хоча й використовують власні розробки у додаткових сферах. В. Будкін та ін. зазначають, що вузькоспеціалізовані технопарки в зарубіжних країнах були розраховані на широку мережу *нових* фірм, організованих спеціально для використання виконаних в межах парку інноваційних розробок, тоді як в Україні технопарки створювалися через включення традиційних партнерів науково-дослідних організацій, які були ядром технопарку [8, с. 72]. Це значно звузило коло напрямів інноваційних розробок. Іншою

особливістю функціонування технопарків в Україні, яка знижує їх адаптивні та креативні властивості, є те, що, на відміну від НІС інших країн, у вітчизняній НІС майже повністю відсутні венчурні фірми.

Варто вказати, що в основу концепції НІС покладено ідеї Й. Шумпетера щодо продуктивності інноваційної конкуренції корпорацій як головного чинника розвитку інноваційних процесів. Разом з тим дослідження показують, що успіхи інноваційних процесів в Україні криються швидше у спадщині науково-дослідницького та проектно-конструкторського забезпечення індустріалізації та розвитку ВПК в колишньому СРСР, ніж у конкурентних стратегіях підприємств на сучасному етапі. При цьому понад половину з 1487 організацій, які виконували НДДКР, становлять науково-дослідні організації галузевого сектору науки (57 %), 26 % – академічного сектору, 11 % – вузівського, 6 % – заводського.

Характерною рисою НІС України виступає територіальна розосередженість інноваційних процесів. Якщо в Силіконовій Долині (США), Антиполісі Софія (Франція), науково-технологічному коридорі Токіо-Нагоя-Осака-Кобе (Японія) та ін. на невеликій території сконцентровані дослідницькі установи, підприємства інноваційної інфраструктури, промислові підприємства, житлові зони, то в Україні окремі елементи технопарку, як правило, розташовані далеко один від одного. З другого боку, можна відзначити певну диспропорційність у розподілі інноваційної інфраструктури. Так, найбільша кількість бізнес-інкубаторів діє в Києві (12), Одесі (9), тоді як більшість регіонів має по 1–2 бізнес-інкубатори. З 255 інноваційних фондів 69 % функціонують у Києві, тут же розташовані усі венчурні фонди, 6 з 8 технопарків.

У період 1991–2003 рр. знизилася кількість працівників основної діяльності в наукових організаціях з 449,8 тис. до 173,9 тис. чол., у академічній науці – з 287 тис. до 142 тис., заводській – з 339 тис. до 124 тис. чол. [3]. Середній вік кандидатів наук сягнув позначки 51 рік, докторів – 61. Знизився соціальний статус та престиж працівників інженерних професій, що позначилося на кількості молодих фахівців, які випускаються вищими технічними навчальними закладами, та якості їхньої підготовки, оскільки конкурсу на технічні спеціальності майже немає. До того ж велика кількість конкурентоспроможних робітників, які могли б ефективно працювати в інноваційній сфері України, виїжджають за кордон у пошуках кращої долі.

Додатковими чинниками неефективності функціонування НІС України виступають:

- відсутність зв'язку між наукою та практикою господарювання, формальність наукових досліджень у більшості ВНЗ;
- відсутність механізмів ефективної реалізації та оцінки ефективності національних науково-технічних програм (фінансування не конкретних бізнес-планів інновацій, а бюджетів дослідницьких організацій, недосконалість законодавчої бази стимулювання інноваційного розвитку, некомерціалізованість результатів дослідницької діяльності через нерозвиненість інфраструктури і т. ін.).

Кількість виконаних розробок також скоротилася майже в 1,3 раза (з 82 тис. до 63,5 тис.), в т. ч. власне нової техніки та технології – у 3,9 раза (з 33,7 тис. до 8,7 тис.) [3]. Б. Данилишин та В. Куценко відзначають, що структура науковців, зайнятих безпосередньо в економіці, також є неоптимальною: 25,5 % у структурі зайнятих докторів наук мають фахівці з технічних спеціальностей, 19,2 % – медичних, тоді як питома вага економістів становить лише 6,7 %. Частка прикладних досліджень у структурі розробок економічної науки (38,7 %) нижча за середній показник по науці в цілому (57,2 %) [9, с. 77–78].

Про функціональну неспроможність та нерозвиненість НІС України щодо інтенсифікації інноваційних розробок свідчать статистичні дані про скорочення масштабів інноваційної діяльності на вітчизняних підприємствах (табл.).

Таблиця 1. Динаміка основних галузей промисловості України в 2003–2004 рр. (%) [10, 11]

Галузі промисловості	Темп приросту капітальних вкладень	Динаміка обсягу виробництва продукції	Динаміка кількості підприємств, що впроваджували інновації
Паливна	99,4	98,7	93,9
Чорна металургія	77,1	87,6	80,6
Нафтохімічна	92,7	96,1	107,9
Машинобудування	86,3	93,1	84,3
Деревообробна	103,7	107,7	70,1
Промисловість будматеріалів	90,2	81,4	96,6

Разом з тим дослідники відзначають певну стабілізацію результатів інноваційної діяльності упродовж 2004–2006 рр., яка дає змогу очікувати позитивної динаміки інноваційних процесів у майбутньому.

Аналізуючи стан об'єктів НІС – інновацій та прав власності на їх використання, слід відзначити основні складові інноваційного потенціалу з точки зору напрямів та результатів НДДКР. Українська наука зберігає світовий рівень у математиці, механіці, фізиці, інформатиці, матеріалознавстві, гірничих науках, зварюванні металів. Дослідження українських вчених у галузі фізики наднизьких температур, зокрема в ядерного магнетизму, кінетики квантових ефектів, електронних систем, локалізованих надрідким гелієм, останніми роками значною мірою визначають світовий рівень досліджень. Значно розширилися дослідження з нанофізики та наноелектроніки, в медико-екологічній та астрономічній галузях. Досить значним, незважаючи на широку програму конверсії, реалізовану в 90-х рр. ХХ ст., є потенціал у галузі систем управління ракетними комплексами та космічною технікою, Україна також бере активну участь у програмах освоєння космосу, створення космічних навігаційних систем та систем комунікацій.

Перспективними напрямками науково-технічних розробок в Україні визначено:

- розвиток технологій в аерокосмічній галузі, судно-, літако-, автомобілебудуванні;
- робототехніку;
- дослідження космосу, астрономію, астрофізику;
- радіоелектроніку; нанофізику, наноелектроніку;
- нові інформаційні технології;
- біотехнології у сільському господарстві; виробництво добрив та засобів захисту рослин;
- біоінженерію та генетику;
- виробництво медичних препаратів;
- розробку енергетичного обладнання та енергозберігаючих технологій;
- виробництво хімічних каталізаторів, анілінофарбової продукції, впровадження технологій глибокої переробки нафти;
- технології зрідження вугілля.

Наведений перелік в цілому відповідає сучасним світовим тенденціям у розвитку інновацій. У світовій практиці найважливіші пріоритети науково-технічного розвитку дедалі більше пов'язуються не з грандіозними, дорогими проектами про-

ривного, демонстраційного характеру, а з довгостроковою копіткою роботою щодо зміцнення усіх ланок національних інноваційних систем – в економіці й інформаційній сфері, в освіті й охороні здоров'я, в охороні середовища й вивченні космосу. Саме ці елементи в сукупності формують життєздатну систему науково-технічного розвитку, гарантують плавне входження лідерів розвиненого світу в третє тисячоліття. Разом з тим сутнісною характеристикою НІС України в аспекті напрямів НДДКР є той факт, що в більшості з них вітчизняна наука йде навздогін, вдаючись до стратегії захоплення окремих ніш у вже розроблених наукових галузях та поступового освоєння технологічного потенціалу технологічних лідерів.

На особливу увагу в структурі НІС України заслуговує структура та характер відносин між суб'єктами. Національне правове поле, яке формалізує практику цих відносин, представлено сукупністю нормативно-правових актів різних органів державної влади, до яких належать Закони України «Про наукову та науково-технічну діяльність», «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків», «Про державні цільові програми» та низка інших. Однак якість законодавчої бази, за оцінками експертів-практиків, залишає бажати кращого. Відсутність конкретних правових механізмів, часті зміни законодавства, що, як правило, призводять до погіршення адміністративних та податкових умов, аж ніяк не сприяють позитивній динаміці інноваційних процесів. У 2004–2005 рр. було скасовано пільги зі сплати податків на прибуток, на додану вартість підприємств, які належать до технологічних парків, з міркувань неефективності цих пільг та зростання непрозорості й зловживань у цій сфері. І хоча останнє, безсумнівно, мало місце, що зумовлюється, на наш погляд, практикою територіальної розосередженості складових технопарків та загальною практикою тінізації господарських відносин (інноваційна сфера тут не є винятком), світовий досвід функціонування зон високих технологій у Китаї, В'єтнамі, Польщі, Угорщині довів, що за належного контролю з боку держави з часом проблеми ухилення від сплати податків можна розв'язати або звести до прийняттого мінімуму.

Іншою суттєвою вадою вітчизняного інноваційного законодавства є те, що воно не вирішує основну проблему відносин

з володіння та поширення інновацій – проблему охорони прав на інтелектуальну власність. Не можна не погодитися в даному питанні з Л. Федуловою та М. Пашутою, які наголошують, що успішний перехід економіки на шлях інноваційного розвитку має набути рис керованого державою процесу трансформації торговельного режиму на засадах ГАТТ/СОТ, особливо щодо охорони прав інтелектуальної власності [3]. Аналіз ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності дає змогу виділити такі тенденції його розвитку:

- національна локалізація, яка будується на реєстрації патентів та заявок за «національною процедурою», що забезпечує охорону прав власності тільки на території України;
- дезорганізація і згортання патентної діяльності підприємств та організацій;
- втрата кадрового потенціалу патентознавців та незначні обсяги підготовки відповідних фахівців;
- незначний обсяг «білої» торгівлі інтелектуальними продуктами;
- домінування позаринкових (інформаційні масиви, знання та досвід) об'єктів торгівлі за незначної частки потенційно ринкових (ноу-хау, науково-технічна документація, консалтинг) та безпосередньо ринкових (патентні та безпатентні ліцензії, лізинг, франчайзинг, наукомісткі послуги у сфері виробництва та управління);
- неврегульованість прав власності на інтелектуальні продукти бюджетних науково-дослідних організацій;
- нерозвиненість страхування прав інтелектуальної власності.

Певні кроки на шляху розвитку національного ринку об'єктів інтелектуальної власності і його інтеграції до світового господарства все ж таки здійснюються: держава намагається боротися з аудіо- та відеопіратством (яке, до речі, майже вдалося викоренити на рівні національних радіо- та телемереж), у межах співробітництва Україна – НАТО здійснюється програма приєднання України до баз даних патентів та заявок провідних країн світу, поступово створюється законодавча база охорони прав інтелектуальної власності.

Досить широким є коло міжнародних відносин з науково-технічного та організаційно-методичного співробітництва України: укладено відповідні договори з дослідницькими установами та виробничими підприємствами понад 30 країн світу, Україна співпрацює з Європейським космічним агентством

та НАСА, виконує спільні програми з ЮНЕСКО, бере участь у Шостій рамковій програмі Європейської комісії, ПРООН та у міжнародних асоціаціях академій наук (у рамках СНД, Організації Чорноморського економічного співробітництва та ін.). Слід, однак, вказати на той факт, що в умовах широкого міжнародного наукового співробітництва в Україні досі не сформована національна стратегія науково-технічної безпеки, немаловажною причиною чого є нерозвиненість національного ринку прав на об'єкти інноваційної діяльності.

Проведений аналіз змісту та особливостей національної інноваційної системи України дає змогу зробити **висновок**, що за наявності достатнього потенціалу інтенсифікації інноваційних процесів характер відносин у НІС стримує розвиток науково-технологічної конкурентоспроможності України. Основними вадами системи соціально-економічних відносин в НІС виступають:

- нерозвиненість організаційних форм та інфраструктурного забезпечення інноваційної активності;
- відсутність механізму комерціалізації та обміну продуктами інноваційної діяльності;
- непослідовність та безсистемність державної політики в науково-технічній сфері.

З огляду на виявлені проблеми перспективними шляхами управління розвитком НІС можуть стати:

- облік та оцінка складових інноваційного потенціалу України та приведення їх у відповідність із світовими тенденціями розвитку інновацій;
- перегляд державної освітньої політики з націленням її на формування інноваційно активних фахівців відповідно до визначених пріоритетів науково-технічного розвитку;
- розвиток організаційних форм та інтенсифікація інноваційної діяльності шляхом відродження системи пільгового оподаткування інноваційних підприємств, науково-дослідних установ та організацій інноваційної інфраструктури у територіально сформованих зонах високих технологій;
- подальший розвиток та удосконалення законодавчого забезпечення ринку прав на об'єкти інноваційної діяльності, у т. ч. адаптація національного законодавства до відповідних стандартів ГАТТ/СОТ.

1. Белов О. Ф., Пирожков С. І. Про глобальні пріоритети розвитку України в програмі «Україна-2010» // www.niurg.gov.ua/ukr/publishing.
2. Контуры инновационного развития мировой экономики: Прогноз на 2000–2015 гг. / Под ред. Дынкина А. А. – М.: Наука, 2000. – 143 с.
3. Федулова Л., Пашута М. Розвиток національної інноваційної системи України // Економіка України. – 2005. – № 4. – С. 35–47.
4. Шарко М. Модель формування національної інноваційної системи України // Економіка України. – 2005. – № 8. – С. 25–30.
5. Економіка і організація інноваційної діяльності: Підручник / Волков О. І., Денисенко М. П., Гречан А. П. та ін.; Під ред. проф. Волкова О. І., проф. Денисенка М. П. – К.: ВЦ «Професіонал», 2004. – 960 с.
6. Национальная инновационная система // www.sre.mnogosmenka.ru/sre0481/sre0483.htm
7. О месте и роли Санкт-Петербурга, его научно-образовательного потенциала в процессе построения национальной инновационной системы (НИС) России // www.gov.spb.ru/press/int_konf.
8. Будкін В., Петренко З., Нгуєн Тхі Хань. Зони високих технологій: світовий досвід і реалії України // Економіка України. – 2005. – № 10. – С. 68–74.
9. Данилишин Б., Куценко В. Інтелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення їх використання // Економіка України. – 2006. – С. 71–79.
10. Гесць В. М. Інноваційний шлях розвитку та економічне зростання // Інноваційна Україна: Науковий збірник. – 2005. – Вип. 7. – К: НТУУ КПІ. – С. 38–42.
11. Нежиборець В. Н. Оцінка інтелектуальної власності. – К.: Інститут інтелектуальної власності і права, 2004. – 188 с.

Кузьменко Оксана Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Донецького державного інституту штучного інтелекту.

ДОНБАС У ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Схід України, зокрема Донбас, сьогодні належить до земель, найменш інтегрованих в українське культурно-цивілізаційне поле, й тому вельми специфічно впливає на загальні процеси «Українського проекту» — формування української національної ідеї, національно-культурне й державно-політичне відродження України як впливової європейської держави. Найбільш плідним є системний аналіз цього явища з вичленуванням окремих «факторів впливу» і наступним їх послідов-

ним розглядом. У нашому випадку це: загальнонаціональна ідеологія, культурна інтеграція, мова, система цінностей, національно-культурна ідентифікація, інформаційний простір, економіка. Саме на цих аспектах і зосереджує свою увагу автор.

Загальнонаціональна ідеологія. Це найважливіший фактор консолідації суспільства і найбільш стійкий у часі (на сторіччя) потужний і всеохопний чинник соціальної, політичної та культурної інтеграції. Слід констатувати, що, на жаль, ще й до сьогодні немає чітко сформульованої української національної ідеї — одні її розуміють як державотворчу, другі — як ідею української культури, треті — як ідею відновлення моці України-Руси. Ті конструкти, які вже «спрацювали», як правило, містять у собі низку підтекстів, перекидають місток «минуле — майбутнє», відповідають глибинним сподіванням усіх — від лідерів нації і регіонів до простих трударів. Серед таких апробованих в Україні формул на початку 1990-х була *ідея духовно і матеріально багатой нації* — вона відсуває на задній план питання «соціалізм чи капіталізм?», не є ворожою для неукраїнців, і у висліді консолідує всіх громадян України. Схоже, саме ця ідея спрацювала у 1991 році, і Східна Україна, промисловий Донбас виступили як найбільш консолідуюча і

державотворча спільність, проголосувавши на рівні 93 % за незалежність України. Причому саме шахтарі Донбасу стали чи не найактивнішими і вже цілком однозначно – найорганізованішими – опонентами радянського режиму.

Загальнонаціональна ідеологія – це взаємоврахування інтересів різних сил суспільства. В українських реаліях – це взаємоврахування інтересів Сходу і Заходу. Цікаво, що на початках відродженої Української держави настрої національно-демократичних і робітничих рухів регіону Донбасу корелювали в принципових питаннях (наприклад, в архіві Товариства української мови Донеччини збереглася спільна з шахтарськими страйкоматами відозва від 1990 р. до державних владних структур ще УРСР про відкриття в Донецьку україномовних шкіл), що створювало добрий ґрунт для подальших інтегративних процесів. На жаль, цей делікатний процес не набув розвитку – йому завадили і внутрішньопартійні чвари, поділи молодих українських партій, популярних серед робітників Сходу (зокрема у Республіканській партії зразка 1990-х), і акцентація Руху на мовно-культурних проблемах, у той час як соціально-економічні відсувалися на другий план. У робітничих рухів Донбасу навпаки – програмними домінували соціально-економічні питання. Спроби зближення позицій шляхом перебудови самого Руху були втрачені у середині 1990-х років. Згадаймо хоча б пропозицію Д. Павличка про поєднання еліт у Русі, яка не пройшла на партійному з'їзді Руху, внаслідок чого Л. Кравчук його покинув. Пропозиція, висунута донеччанами-рухівцями у 1996 р. щодо нової кадрової політики з опорою на авторитетних професіоналів з регіону, нової програми Руху зі збільшенням ваги соціально-економічних факторів, теж не пройшла (на нараді в Києві були присутні В. Чорновіл, В. Черняк, В. Коваль та ін., від Донецька – В. Білецький), що зумовило подальше віддаляння націонал-демократів Руху від робітничих рухів і регіону промислового Сходу. Тобто процеси дезінтеграції та спроби інтеграції «Схід-Захід» йшли давно.

Отже, інтеграція регіонів можлива на ґрунті поєднання в одне ціле «романтизму» Заходу України і «прагматизму» Сходу. Це поєднання втілюється у простих і загальнозрозумілих формулах: «Україна – наш дім», «Україна – наш дім, а Київ – мати городів руських» або просто «**Київ – мати городів руських**». Проти такої формули немає застережень ні на Заході, ні на Сході. І що цікаво – у сусідніх державах теж! Образ спільного «українського дому» має державотворче наповнення,

згадка про першооснову Києва (Київської Русі) — консолідує як у ретроспективному, так і перспективному плані. Правда, ця можлива формула української національної ідеї не має такого емоційного наступального заряду як, скажімо, «До останнього моря!» чи «Москва — "Третій Рим..."» тощо. Українська формула «спокійніша», зовсім не агресивна, але водночас інтегрує і цивілізаційно-зобов'язуюча. Інтегративна місія Києва (тобто десь, якщо хочете, нової України-Руси) — це не ідея панування в якомусь вигляді, а ідея культурного простору Київської держави. Причому, в сучасному глобалізованому світі **саме така національна ідея, що базується на збереженні і розвитку Київського (українського) культурного начала, Київської європейської традиції, набуває зовсім не локального, а загальносвітового звучання, адже саме у таких вимірах вона може об'єднати і етнічних, і неетнічних українців в Україні, і всі хвилі української діаспори у світі, і навіть тих, кому імпонує ця ідея безвідносно до національної належності і держави проживання.**

Культурна інтеграція України. На наше переконання саме культурна інтеграція відіграє першорядне значення в сучасних державотворчих процесах. Розуміючи багатовимірність поняття «культура», зосередимося на аналізі лише деяких чинників, що суттєво впливають на державотворчі процеси, а саме: мова, система цінностей, духовна сфера, загальнонаціональні діячі культури, інформаційний простір.

Мова. Попри потужні консолідаційні властивості мови як такої, на Сході України мовний фактор сьогодні більш роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. В Україні в цілому, як відомо, існує декілька мовно-культурних регіонів — переважно україномовний Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовні Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим) та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області і м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). При цьому сфера користування українською мовою нестабільна — після розширення на початку 1990-х років нині вона скорочується і, відповідно, зменшуються потенційні інтеграційні можливості української мови. Якщо у 1989 р. в УРСР україномовними були 55—57 %, то за даними Київського міжнародного інституту соціології вже у 1994 р. україномовні ста-

новили 44–47 %, російськомовні – 53–56 %. Станом на 2003 р., за даними київських дослідників, співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке:

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Південь	Схід	Дорослі загалом
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

За іншими даними, які наводить директор Центру соціальних та політичних досліджень «Соціс» Наталія Погоріла, українську мову як зручну називають 2,64 % респондентів Донецчини та 2,82 % Луганщини проти 92–99 % на Заході України і 16–19 % у Харкові та Києві. Нижчий відсоток маємо тільки у Криму – 1,39 %.

Як бачимо, мовний контраст Схід-Захід дуже істотний. Чи є спроби змінити цю ситуацію? Є. Скажімо, у 2004/05 навчальному році статус україномовного на Донецчині мали: 661 заклад дошкільного виховання (що становить 56,7 %); 612 шкіл, що становить 53,4 % (у 1991 було 100 малих сільських шкіл), державною мовою навчаються 26 %, тобто 113 750 учнів (у 1991 р. було всього 3 %); 13 професійно-технічних училищ (11 % по Донецчині). Державною мовою навчаються 32,1 % і 2,5 % учнів системи професійно-технічної підготовки. Це за офіційними даними. Але така кількісна картина не переростає у якісні зміни внаслідок відсутності мовного оточення, відсутності як чіткої державної мовної політики, так і волі керівників на місцях.

Отже, українська мова на Сході й Півдні поки що не є об'єднуючою. Так, у місті Донецьку, де за останнім переписом проживає 493 тис. росіян і 478 тис. українців (разом 96 % від 1 025 тис. городян), мову своєї національності визнало рідною 99,3 % росіян і лише 23 % українців, тоді як українську (мову українського громадянства) назвало рідною тільки 0,7 % росіян, а російську – 76,9 % українців. У наявних мовних реаліях на Сході об'єднавчим може бути гасло досягнення фак-

тичної *реальної двомовності*, що порівняно з сьогодишнім станом речей може суттєво розширити сферу користування українською.

Система цінностей жителів Донбасу. Слід зауважити, що Південно-Східна Україна і Донбас є історично українським регіоном, це частина території Запорозької Січі, зокрема Донеччина – Кальміуської паланки. Цей регіон заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у XVIII ст. становили 73,8 % (на Донеччині 61,3 %), росіяни – 12,2 % (20,5 %), молдавани і румуни – 6,2 % (2,5 %), греки – 3,7 % (7,3 %), вірмени – 2,6 % (6,1 %) [9, 10]. Як бачимо, попри українську домінанту, Донеччина була дещо етнічно строкатіша, ніж уся Південно-Східна Україна ще 250 років тому. У XIX – XX ст. залюднення регіону протікало виходячи із його промислового значення. На шахти Донбасу вербували людей з усієї Росії, а потім Радянського Союзу. Сюди їхали на заробітки і на поселення після відбування строків ув'язнення. Внаслідок цього в краї витворився своєрідний склад населення, де переважали заробітчани і переселенці. На Луганщині у 1941 р. проживало 2 млн, а на Донеччині – 3,4 млн людей. Плинність населення в подальші (воєнні і повоєнні) роки просто вражає. У 1943 р. на Луганщині залишилося 0,7 млн, на Донеччині – 1,6 млн людей. Керовані зовнішні міграції (мобілізації, депортації тощо) у 1952 – 1959 рр. у Луганську і Сталінську (нині Донецьку) області становили понад 4,6 млн людей. За цей самий час з регіону вибуло (втекло від незвично важких умов праці і життя) 3,6 млн людей. Така «сепарація» залишала на Донбасі тільки людей, спроможних витримувати специфічно важкі умови, а також тих, кого примусили тут жити і працювати. Основні галузі регіону Донбасу – металургійна, гірнична, хімічна і важке машинобудування характеризуються аномально підвищеним травматизмом. За рівнем небезпеки вибухів рудникового газу і пилу, викидів вугілля і газу, рудничних пожеж Донбас є чи не найнебезпечнішим у світі, кількість загиблих на шахтах на рік – 250 – 350 осіб по регіону. Екологічне забруднення за рядом показників перевищує гранично допустимі концентрації (ГПК) від кількох до десятків разів. Додамо сюди ще й голод та репресії, які не оминули регіон за радянських часів. У цих умовах *стрес* був і є постійним станом людей. Саме стрес, за класичними уявленнями, стає відправним пунктом переоцінки цінностей особистості. Особистість «перемелюється» постійним стресом, ціннісні установки спрощуються, залишаються тільки базисні – самозбе-

реження, матеріальне забезпечення і продовження роду. Правляча партія протягом десятиліть культивувала псевдоцінності або викривлювала систему цінностей — притлумлюючи (а то й вилучаючи) одні й гіперболізуючи інші — стаханівський рух, соціалістичне змагання, героїв праці, трудові династії тощо. Всі інші запити виводилися на другий-третій план. Особистість у цих умовах стає космополітичною, нівелюється відчуття культурної або(та) політичної спільноти, не важливіми стають національна ідея, рідна мова, батьківська віра тощо. Характер людини стає жорстким, мова спрощеною, сленговою (інколи її зовсім заміняє брудна говірка), але готовність до захисту базисних (останніх!) цінностей — високою. Не у сфері своїх особистих базисних цінностей на таких людей дуже легко діяти адмінресурсом. *Чи не це — ментальний портрет Донбасу?*

Водночас як протест у одиниць у таких умовах може проявитися яскравий протилежний процес — вивищення особистості до вершин національної самосвідомості, загальнолюдських цінностей свободи, правди, — аж до самопожертви як протестного засобу виправлення ситуації. Згадаймо — саме в такому «критичному» регіоні, яким є Донбас, народився і зріс геній В. Сосюри, В. Стуса, звідси родом І. Дзюба, М. Шаповал, М. Руденко.

Релігійні організації на Донеччині. На Донеччині діє 49 конфесійних напрямів, але майже 96 % усіх релігійних організацій становлять християнські конфесії. Особливість же Донеччини навіть не в тому, що переважає УПЦ МП (35 %) проти УПЦ КП (4–5 %) а, *по-перше*, в активності протестантських напрямів (вони охоплюють до 55–57 % організацій, тоді як в Україні — до 30–32 %), *по-друге*, у неспіввідноспому з етнічним складом населення зростанні авторитету і активності мусульманських та іудейських громад (на 1.01.2005 на Донеччині діють 19 мусульманських організацій включно з єдиною в Україні медресе і 18 іудейських), *по-третьє*, у тому, що, за опитуваннями, священнослужителі впливають на політичний вибір усього 2–3 % прихожан. Усе це свідчить про відсутність чіткого і стабільного релігійного обличчя у регіону, невеликий вплив церкви на світське життя, що цілком вкладається у ментальний портрет донеччан, змальований нами вище.

Отже, система цінностей мешканців Східної України, зокрема Донбасу, істотно відрізняється від системи цінностей Заходу і Центру України. На Сході (Донбасі) люди мислять і діють не з міркувань етнічних, релігійних, культурницьких

потреб, а радше утилітарно практичних, прагматично-ситуативних. Добре це чи погано для процесу державотворення? І добре, і погано. На сьогодні скоріше добре, бо різні інтереси Сходу й Заходу залишають можливість для компромісу, виключають жорсткі протистояння Схід — Захід. А погано в перспективі, бо регіон з людністю без чітких ідейних, релігійних переконань, культурних і мовних традицій, але з потужною економікою не має шансів на роль «локомотива» державотворення. Його ж роль у культурно-гуманітарній, мовній, духовній сферах — пасивного спостерігача, почасти — «розмивача» ціннісних орієнтирів інших регіонів.

Національно-культурна ідентифікація. За В. Хмельком, етнічна структура дорослої людності в Україні станом на початок ХХІ століття (2001 — 2003 р.) у відсотках така: 62,9 — щирі українці, 22,5 — українсько-російські біетнори, 10,0 — щирі росіяни, 4,6 — інші. Дві третини біетнорів за одноетнічним самовизначенням — українці (кожний п'ятий із загальної кількості українців), одна третина біетнорів — росіяни (двоє з кожних держкомстатівських п'ятьох). Національно-культурну самоідентифікацію жителів Донбасу можна оцінити і за даними опитування, яке у 1991 і 1996 рр. провели місцеві газети «Жизнь Луганска» і «Наша газета». 54,9 % 1991 р. і 45,4 % 1996 р. від числа опитаних визначили: «Населення Донбасу — особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії» — тобто українсько-російські чи російсько-українські біетнори. 16,4 % (1991 р.) і 10 % (1996 р.) вважали, що «тут живуть переважно українці». 9,4 % (1991 р.) і 31,9 % (1996 р.) констатували, що «тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, що обрусіли». 6,4 % (1991 р.) і 7,5 % (1996 р.) відповіли: «Населення Донбасу — це денаціоналізовані елементи». 11,9 % (1991 р.) і 5,2 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю. Культурне майбутнє Донбасу респонденти визначали так: 53,2 % (1991 р.) і 13,3 % (1996 р.) відповіли, що «відбудеться українізація»; 4,9 % (1991 р.) і 7 % (1996 р.) задовільно відповіли на оцінку «відбудеться русифікація» і 24 % (1991 р.) і 36,6 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю.

Отже, біетнорів у регіоні Донбасу близько 50 % від усього населення з тенденцією дедалі більшої самоідентифікації як частини російської культури. Очікування українізації, які були високими у 1991 р., сьогодні дуже малі, а оцінка респондентами кількості українців на Донбасі сягає всього 10 % проти 63 % в Україні.

Загальнонаціональні діячі культури і науки, які походять з регіону Донбасу. Східна Україна багата видатними людьми, творчий доробок яких має загальнонаціональне або й вселюдське значення. Назовімо хоча б декого з донеччан. Іван Дзюба (з Оленівки) — письменник, громадський і політичний діяч, академік НАН України; Микита Шаповал (із с. Сріблянка Артемівського району) — видатний просвітитель, педагог; Вадим Писарев (Донецьк) — видатний артист світової слави, хореограф, менеджер, педагог; Євген Халдей (з Донецька) — великий майстер фотографії, фотолітописець Другої світової війни; Леонід Биков (із с. Знаменське Слов'янського району) — видатний актор і режисер; Анатолій Солов'яненко (з Донецька) — ушавлений співак, народний артист України; Олександр Ханжонков (м. Ханжонкове) — перший вітчизняний кінопромисловець та багато інших. Без сумніву, популяризація їхньої творчості, висвітлення їхньої громадянської позиції, ставлення до загальнонаціональних цінностей сприяє і сприятиме державотворчому процесу, інтегративним процесам. Сьогодні потрібно більше інформації про видатних людей, якими Донбас і вся Україна може пишатися.

Інформаційний простір Східної України, зокрема Донбасу — це річ, яка давно не контролюється Києвом. Найкращими на Донбасі вважають московські телеканали, потім іде сумнозвісна ТРК «Україна», потім — «Інтер». «Ері» та «5-му каналу» не довіряють, їх мало хто знає і не прагне знати взагалі. Картина симпатій донеччан у ЗМІ така: перевагу місцевому ТВ надають 33,7 %, «Інтеру» — 22,3 %, місцевим газетам — 80,2 %. Це, до речі, класика — скрізь місцеві газети і телевізію читають і дивляться більше. Але в даному разі, схоже, що не тільки регіон не зацікавлений в інформації з Центру, проте й Центр не вміщує у своїх ЗМІ інформації, яка цікавила б регіон.

У 2005 р. на Донеччині зареєстровано 990 періодичних видань, з яких тільки 18 видаються виключно українською мовою, у тому числі тільки одна обласна газета «Донеччина» з мізерним накладом у 20—25 тис. примірників на місяць, 69 газет і журналів видаються українською і російською, а решта 666 — практично російською. В інформаційному просторі Донецької області працюють 136 телерадіоорганізацій. З них: 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 — телерадіокомпанії кабельного мовлення і 13 — радіоорганізації дротового мовлення, що діють згідно з ліцензіями Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення. Телерадіоорганізації використовують у своєму ефірі

в середньому на 45 % державну мову і на 55 % – російську, крім обласної державної телерадіокомпанії, яка веде програми у такому співвідношенні мов: українською – 65 %, російською – 35 %. Про тематичну наповненість передач місцевих телерадіокомпаній український глядач поінформований добре на прикладі ТРК «Україна», ОДТРК «Регіон», КРТ тощо. Назвати їх українськими можна тільки з певною часткою гумору. Саме ЗМІ регіону Донбасу суттєво винні у підігріванні сепаратистських настроїв на минулих президентських виборах 2004 року. Про їх державотворчу місію поки що не йдеться. Влада діє щодо них ліберально.

Громадянське суспільство. *Безперечно, громадянське суспільство є «лакмусовим папірцем» сучасного державотворення.* За загальною кількістю організацій Донецщина (на 2003 р. в області діяло 4053 громадські організації та рухи і 3170 первинних партійних організацій) не тільки не поступається іншим, але, крім Києва і Львова, навіть випереджає інші регіони. Натомість їх «якісна» картина на Донбасі дуже строката. Неурядові неприбуткові організації (ННО) часто надто заполітизовані, їх основні політичні вектори чітко відповідають настроям у суспільстві. І хоча про повалення Української держави у своєму Статуті ніхто не пише, але переважання євразійських пріоритетів, вимогу визнання російської мови як другої державної чи офіційної, прагнення «слов'янської єдності» і т. ін., що зовсім недавно «раптом» матеріалізувалося на виборах Президента України в сепаратистські гасла в Сіверсько-донецьку, можна зустріти у ряді випадків. Ще одна особливість Східної України – виникнення в останні роки *псевдогромадських об'єднань*, які створюються «під вибори», часто просто «за виробничим» принципом. Загалом же в «третьому секторі» Донбасу останнім часом, образно кажучи, переважали біло-голубі кольори – «помаранчеві» себе не афішували.

У царині політичних партій ситуація така сама, якщо не гірша, втім представницькі функції ряд функціонерів від «помаранчевих» на виборах сяк-так виконували (хоча їх і не було чути в регіоні). А ефективність їхня була така, що, перефразовуючи лідера кримських татар Мустафу Джамілева, який говорив, звичайно, про Крим, треба сказати про Донецчину: «Якби не було штабу “Нашої України” в Донецьку, за Ющенка на Донецчині проголосувало б більше людей». Сьогодні нові «помаранчеві» – вчорашні «заробітчани» на ниві різних виборчих кампаній. Про «ідеологічні» або хоча б «харизматичні» партії на Сході України, на Донецчині, не йдеться. Вони є тільки в Центрі і на Заході. На Сході партії «патронажні»,

тобто такі, які діють за принципом: «я — тобі, ти — мені». Аполітичність східняків ще раз довів факт «переходу» голосів виборців, що їх ще вчора збирали тут комуністи (тому й регіон називали «червоним поясом»), до, здавалося б, ворогів комуністів — сьогоднішніх «буржуїв». Показово, що спроба заполітизувати донецького виборця з боку проросійських сил теж була невдала. На останніх парламентських виборах до Верховної Ради «Русский блок» отримав у регіоні 0,51 %, а партія «ЗУБР» з подібною програмою — 0,45 %. Цим прагматичні донеччани продемонстрували свою прохолодність до проблем будь-якої мови на Донеччині. Їм значно важливіше інше — соціальні виплати, матеріальний добробут.

Виходячи з таких реалій, громадсько-політичний сектор Донбасу не є інтегративним чинником і найближчим часом навряд чи таким стане. Хоча спрямованість донеччан на вирішення саме матеріальних проблем болить усім в Україні і, безперечно, має інтегративний потенціал від сходу до заходу і від півдня до півночі країни (як тут не згадати В. Винниченка, який ще на початку ХХ ст. говорив про необхідність поєднувати націонал-демократичні та економічні гасла і програми).

Чи могло бути по-іншому на Донеччині з ННО і партіями? Могло, якби свого часу Центром культивувалися, а не руйнувалися ТУМ, РУХ, якби Центр стимулював зростання страйкового шахтарського руху та націонал-демократичних організацій і не привів би до монополюно-олігархічної структури економіки регіону.

Отже, і громадський сектор, і партії Східної України дуже відрізняються від таких самих в іншій частині і не є сильною опорою інтегративним державотворчим процесам у державі.

Економіка. Промисловий Схід України найсуттєвішим чинником впливає на долю країни саме через економічний фактор. На Донеччині — в серці Донбасу — створюється 25 % ВВП України. Тут діє 822 промислових підприємства, зосереджено більшу частину видобутку вугілля країни. Проживає 4686,4 тис. чол. (93 % — у містах). Кількість населення регіону скорочується з темпом 1 % на рік. За території 4,4 % від території України і 9,9 % населення України на Донеччині розташовано 11,2 % основних фондів, 21,2 % промислового виробництва держави, Донбас дає 21,5 % експорту, 9,5 % інвестицій в основний капітал. Разом з тим Донбас — старопромисловий індустріальний регіон з суттєво зношеними основними фондами, кризовою вугільною промисловістю, застарілими коксохімічними та металургійними виробництвами. Ряд шахт, будучи

неліквідними підприємствами, водночас є містоутворюючими, і їх закриття може призвести до соціального вибуху. Це — велика проблема для держави, масштаби якої, може, й більші, ніж проблеми аналогічних регіонів — Руру в Німеччині, Сілезії в Польщі, Пітсбургу у США тощо.

Зрозуміло, що велика питома вага Донбасу як у промисловості, так і в населенні країни зумовила формування тут сильної регіональної еліти, претензії якої повсякчас зростали. Ментальні особливості регіону, напевно, вплинули і на характер підприємницької та адміністративної еліти, яка витворила тут єдиний олігархічно-адміністративний клан.

Чи становлять дії донецької регіональної еліти загрозу для держави? Якщо судити за останніми президентськими виборами, зокрема взяти до уваги сепаратистські заяви і дії, які виходили від «донецьких», то так. У поствиборчий період 2005–2006 рр. ми бачимо послідовне зростання влади «донецьких». Чи є це добре для держави? Однозначної відповіді на це запитання немає.

Отже, фактор розвинутої індустріальної економіки переважно із застарілими технологіями (яка не відповідає сьогоденішньому рівню науково-технічної революції), кланово-олігархічна система, старопромисловий характер Донбасу — все це не тільки великий «головний біль» для будь-якої держави.

Оцінка ООН. Дуже показово з нашим аналізом корелюють дані ООН. За індексом людського розвитку (ІЛР) Луганська та Донецька області стабільно посідають в Україні останні місця — 26–27. І це попри те, що за розвитком ринку праці, матеріальним добробутом, фінансуванням людського розвитку Донеччина стоїть на 4–9 місцях в Україні (1999–2001 рр.). Такий «багаж» не сприяє державотворчому процесу.

Висновки

1. Східна Україна і Донбас, як її головна частина, сьогодні слабо інтегрована в загальноукраїнські процеси, розмовляє переважно російською, слухає і дивиться переважно російські та місцеві канали, читає російські та місцеві газети, має своїх місцевих лідерів, визнає російських і радянських героїв та авторитети і не демонструє потреби змінювати такий стан речей.
2. Східна Україна, зокрема Донбас, має свою систему цінностей, яка не збігається з системою цінностей Заходу і

Центру і вирізняється прагматизмом та практичністю. Водночас етнічні, релігійні, культурницькі мотивації суттєво не впливають на електоральний вибір.

3. Попри порівняно велику кількість громадських організацій на Донбасі, вони заполітизовані й не створюють консолідованого громадського руху, який би був опорою сучасному процесу державотворення. Більше того, частина громадських рухів підтримує євразійські пріоритети, поширене явище псевдогромадські об'єднання, які створюються «під вибори».
4. Політичні партії на Сході України і особливо на Донбасі мають яскраво виражений патронажний характер, «ідеологічні» та «харизматичні» партії на Сході України не дістають суттєвої підтримки.
5. Попри високий економічний потенціал регіону Донбасу, де створюється 25 % ВВП України, *економіка його є у вищій мірі проблемною* для держави внаслідок: кланового характеру і сепаратистських настроїв, продемонстрованих на виборах — 2004; індустріального і переважно застаріло-технологічного наповнення старопромислового Донбасу; кризи вугільної галузі, зокрема неліквідності ряду вугільних шахт, які водночас є містоутворюючими підприємствами. Їх закриття може спричинити соціальний вибух і сприяти подальшій криміналізації регіону.
6. Історично сформовані установки мешканців регіону Донбасу не є антиукраїнськими та антидержавними, але створення значно відокремленого інформаційного простору, цілеспрямований вплив на населення, прийнятність для більшості населення патронажного характеру голосування може призвести до небажаних ситуативних волевиявлень як на виборах Президента, депутатів усіх рівнів, так і під час референдумів.
7. Індиферентність населення Донбасу до ідеологічних, мовних, релігійних, культурних проблем залишає добрі шанси для корекції його ціннісних установок, — як у плані «творення українців», так і інших етномовних, релігійних спільнот.
8. Змінити систему цінностей людної регіону можна тільки на основі ліквідації кланово-олігархічної системи економіки, частинної зміни роду занять населення, підвищення культури виробничих процесів в індустріальній сфері, люстрації недоброчесних урядовців та правоохоронців з одночасною тривалою багаторічною комплекс-

ною правовою, освітньою, культурологічною, духовною та ін. роботою і насамперед серед молоді.

9. Схід України, зокрема Донбас, в інтегративних процесах сучасного державотворення посідає центральне, вирішальне місце. По суті, сам державницький «Український проект» буде успішним або неуспішним у сучасних вимірах залежно від того, як скоро і як глибоко Схід, зокрема Донбас, буде інтегрований в державотворчі процеси. Тому саме формування єдиної для Сходу і Заходу української національної ідеї, яка була б сприйнята цими регіонами, є життєво важливим для майбутнього «Українського проекту».

Попри всю важливість Сходу України для загальних державотворчих процесів, системних державних чи недержавних проектів, планів, концепцій інтеграції Донеччини в ці процеси ні на державному, ні на партійному рівнях не запропоновано. У цих умовах доля Сходу України, Донбасу, як і масштабів та конфігурації всього «Українського проекту» не є остаточно визначеною.

Білецький Володимир Стефанович – доктор технічних наук, професор Донецького національного технічного університету, дійсний член Академії економічних наук України та Наукового товариства ім. Шевченка, шеф-редактор аналітичного журналу «Схід».

Михайло Винницький

УКРАЇНА І ДІАСПОРА – МОЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ «СВІТОВОГО УКРАЇНСТВА»

Статтю присвячено осмисленню проблем формування нової — сучасної національної ідеї для українців в Україні і діаспорі. Автор розглядає українство як світовий феномен, виходить із сучасних реалій глобалізації і спрямовує вектор свого дослідження у майбутнє. Аналізуються інтеграційні можливості для світового українства.

Так звана національна ідея сьогодні переживає кризу — як у діаспорі, так і в Україні. Як вказує В. Лісовий, актуальна конкретизація цієї ідеї після здобуття державної незалежності практично відсутня, проте впродовж багатьох років минулого століття ідея «українства» була специфічно самозрозумілою формою національного патріотизму. Вона служила основним ідеологічним рушієм як громадської діяльності за кордонами радянської України, так і підпільного дисидентського руху на території СРСР. Дванадцять років тому, коли дитина, народжена в Північній Америці, прийшовши на заняття в Пласті чи СУМі, питалася, «чому я маю говорити по-українськи, якщо мені легше по-англійськи?», відповідь була очевидна: «Ми тут мусимо зберігати мову (чи звичаї, чи організації, чи школи) тому, що в Україні нашу мову і культуру нищать». Наскільки така відповідь відображала реальну (чи основну) причину існування феномену діаспори, можна дискутувати, але немає сумніву, що це був дуже потужний аргумент.

З моменту утвердження України як незалежної держави цей аргумент утратив свою очевидну легітимність. Варто наголосити, що втрата легітимності національного патріотизму як основного, самозрозумілого і незаперечного аргументу від-

булася не тільки в діаспорі — легітимність суто патріотичного аргументу як єдиної, всеохоплюючої причини тої чи тої суспільно-політичної діяльності також значно зменшилася в Україні, навіть серед так званих свідомих українців молодшої генерації галичан. Тому, можливо, дещо недоречно зараз говорити про «світове українство» як про щось вже реально існуюче. Якщо воно має постати, «українство» світового масштабу слід активно будувати. А для цього, в першу чергу, потрібно знайти взаєморозуміння між Україною і діаспорою.

Я не опишуватиму кризовий стан, який нині існує в організаціях діаспори. Таке оплакування нашого сьогодення вельми поширене між авторами численних статей у північноамериканських часописах, і повторювати його недоцільно. Взагалі було б некоректним з мого боку займатися критикою провідників організацій діаспори чи навіть радити їм, як вийти з існуючої кризи, тому що я один із небагатьох молодих українців, народжених поза межами колишнього СРСР, який вирішив будувати життя не в діаспорі, а в Україні. В даному разі моя роль — підказати Україні (і конкретно її еліті), як використати немалий потенціал діаспори в розбудові Української держави, що потрібно діаспорі (в тому числі й мені як її члену) отримати від України, які методи зближення найбільш актуальні, як з боку материка допомогти сформувати реальне «світове українство».

Що таке діаспора?

Через те що в Україні існує чимало нереальних уявлень щодо життя українців у Північній Америці, варто розглянути, що таке діаспора і чим саме українці відрізняються від інших іммігрантів у Новому світі? Усвідомлюючи власну тенденційність, пропоную термін «діаспора» визначити таким чином: *діаспора — це етнічна спільнота, яка живе поза материком, представники якої є повноправними громадянами країни поселення (це відмінність від «імміграції»), члени якої, незалежно від впливу (втручання чи ізоляції) материка, утворили для себе організаційні структури, які представляють інтереси цієї спільноти на світовій арені.*

Остання «дезідерата» запропонованого визначення діаспори — формування власних організаційних структур — може вважатися дещо незвичною пересічному читачеві. Справді, це формулювання нове, проте воно дуже точно віддзеркалює

дійсність і наголошує на відмінність української (і, до речі, єврейської) діаспори від інших спільнот нащадків іммігрантів різних етнічних походжень, які проживають у країнах Нового світу, але яким не притаманно створювати широкі організаційні надбудови. Форма цих надбудов дуже неформальна, добровільна (волонтерсько-горизонтальна), і рішення провідників не є обов'язковими для поодиноких членів діаспори, що часто незрозуміло для пересічного спостерігача з України. Громадська організованість діаспори дуже відрізняється від будь-якої існуючої організаційної структури в Україні, і це часто призводить до непорозумінь, проте, як буде наведено нижче, Україні є чого вчитися в діаспори саме в цьому напрямку.

Варто звернути увагу, що згідно з поданим визначенням відношення діаспори до «материка» дуже посереднє. Діаспора живе своїм життям, яке зумовлене органічним почуттям близькості між її членами, і може, але не мусить, мати будь-яке відношення до корінної території — материка. Основною прикметою кожного діаспорного українця, зокрема, є те, що він (вона) вважає себе повноправним громадянином країни свого поселення. Мало того, він часто є дуже сильним патріотом цієї країни, що не суперечить його українському патріотизмові (про це більше згодом). Історично українці в країнах Нового світу дуже багато спричинилися до розбудови держав їхнього поселення. Вони мають чим гордитися. Сьогодні вони часто обіймають провідні посади в малому й середньому бізнесі, у великих транснаціональних корпораціях, у політиці, в престижних професіях (медицині, адвокатурі, освіті, науці).

Причини наявної мотивованості до професійного успіху кожного діаспорного українця, зокрема, слід шукати в тому самому корені, що й причину організованості діаспори в цілому. Ідеологічні мотиви, очевидно, мали відношення до історичних факторів. Навряд чи українці побудували б існуючу широку мережу організацій діаспори та інтегрувалися б настільки успішно в загальне професійно-економічне життя країн поселення, якби не те, що причини їх імміграції були в основному політичні. Після Другої світової війни втікали переважно з Західної України саме ті представники інтелігенції, які неодмінно були б розстріляні або вивезені на Сибір сталінським режимом, якби вони залишилися на рідних землях. Важливим фактором успіху інтегрування цієї «третьої» хвилі елітних іммігрантів у північноамериканське суспільство було те, що вони приїхали вже «на готовий ґрунт». Нащадки першої

(1896 – 1914) та другої (1919 – 1939) хвиль імміграції до приїзду третьої вже побудували церкви, сформували організації, заклали матеріальну базу, з якої могла скористатися новоприбула галицька еліта. Великою мірою ця високоосвічена, патріотична імміграція захлинула в собі старших своїх попередників, надавши діаспорі специфічної ідеологічної (національно-патріотичної) спрямованості. Русійною ідеологією нових «елітних» іммігрантів і їх нащадків була мрія про незалежну Україну. Але ця Україна мала бути особливого типу – це мала бути передусім національна держава, економічно багата, політично сильна. На території УРСР таку Україну неможливо було побудувати, тому потрібно було громаді в цілому і кожному зокрема через успіх у професійному житті будувати таку Україну в діаспорі.

І так воно було до 1991-го року. А тоді все змінилося. Україна перестала бути якимсь вимріяним казковим історичним коренем, якого не можна було вільно відвідати. Україна несподівано стала незалежною, і діаспора масово кинулася їй «допомогати» – хто фінансово, хто професійно – кожен чим міг. Настав час реалізувати мрію «садочка вишневого коло хати», якою так довго жила діаспора. Економічний і політичний розвиток України неодмінно мав відбутися з моменту зняття комуністичного ярма, а по всій Україні мала раптом запанувати українська мова, культура, пісня. Якби така мрія була сповнилася, то питання подальшого існування діаспори, мабуть, не дійшло б до сьогоденного кризового стану. Але сталося інакше: Україна не захотіла тої допомоги, яку діаспора спроможна була їй запропонувати.

Роль України у зближенні з діаспорою

Україна обрала власний шлях розвитку. Свідомо чи несвідомо, після проголошення незалежності Україна почала ставити перед діаспорою вимоги: ви нам допомагайте фінансово, але в деталі побудови *нашої* держави не втручайтеся. Очевидно, за таких умов кількомільйонній діаспорі неможливо стати реальним важелем впливу на 50-мільйонну державу. А навіть якби це було реально, навряд чи молодша генерація діаспорних українців погодилася б на таке викидання тяжко зароблених грошей у прірву корумпованих чиновників, неринкової економіки, інертного населення без реальної можливості і *права* впливати на ситуацію. Одна річ –

допомагати «своєму», а цілком інша — допомагати людям (суспільству, державі), які при кожній нагоді нагадують тобі, що ти «інший».

Основним наріжним каменем між діаспорою й Україною стала відмова української сторони прийняти колег з діаспори за своїх. В даному питанні винна не тільки Україна. Винні також ті діаспорні українці, які в ранні роки після незалежності приїжджали в Україну з наміром повчати тутешніх людей як жити, не розуміючи культурної специфіки пострадянського простору, не маючи бажання застосувати методи і напрями допомоги до ціннісних відмінностей, які породилися в результаті 50-річного відокремленого розвитку двох відламків української нації. Винні ті, які безкомпромісно намагалися будувати нову Українську державу на зразок діаспори.

Але вина також і з боку України: адже ж якби вона була прийняла своїх діаспорних синів справді за своїх, ті могли бути б їй дати неабиякий цивілізаційний стимул (вже не говорячи про матеріальний). Досвід діаспори у побудові справжнього громадянського суспільства велетенський. Суть цього суспільства полягає в існуванні широкої мережі незалежних громадських організацій — на основі поваги до індивідуума як особистості, на засадах волонтерства, з горизонтальною організаційною структурою, з активно зацікавленими членами, які незалежно від зовнішніх стимулів (у тому числі державних) працюють на добро організації (і разом з тим на добро загального суспільства) з ідейною наснагою, задля власного самозадоволення і самореалізації. В Україні часто декларується бажання саме таке громадянське суспільство побудувати, але, незважаючи на велетенське фінансування недержавних організацій з боку західних донорів, відчувається брак досвіду на місцях, брак ціннісних мотивацій поодиноких людей, брак прикладу, який можна було б наслідувати. Такий прикладний ресурс існує в діаспорі, але він залишається мінімально використаним.

Досвід розвитку інститутів громадянського суспільства в діаспорі показав, що така форма спонтанної самоорганізованості може реально існувати тільки в умовах, коли на загальнодержавному рівні кожен член суспільства відчувається повноправним. У тих державах Західної Європи (наприклад, у Німеччині чи Італії), де українці живуть вже понад 50 років, але в переважній більшості не прийняли громадянства держав поселення, вони є досі швидше «іммігрантами», ніж діаспорою. Можна аргументувати, що у цих державах діяла своя

специфіка, яка не дозволила українцям розвинути свої організаційні структури настільки, як це відбулося в Північній Америці, але існування в Європі єврейської діаспори саме як діаспори і відмінність українців від євреїв у цих країнах вражає.

Якщо Україна справді бажає використати ресурс досвіду діаспори (в тому числі фінансовий, організаційний, патріотичний), вона має зробити крок їй назустріч. Потрібно надати можливість виходцям з української діаспори стати повноправними громадянами України. В умовах суспільно-економічного стану України це означає дозволити подвійне громадянство, адже ж Україна не сміє вимагати (як це є зараз), щоб діаспорний українець зрікався громадянства тієї держави, в якій він народився, виховувався, сформувався професійно, як особистість. Така вимога ставить особу з діаспори перед неможливим вибором: відмови від однієї, вже сформованої, позитивної суті своєї ідентичності на користь другої, несформованої, також своєї (по ідеї), але багато в чому на повсякденному рівні чужої. Навіть за найбільшого бажання перебороти такі емоційні бар'єри прийняття українського громадянства є просто непрактичним, адже ж згідно з діючим законодавством набуття громадянства України вимагає здачі паспорта іноземної держави. Навряд чи найбільш гучні українські патріоти, маючи канадський чи американський паспорт на руках (паспорт, який дозволяє безвізовий в'їзд до переважної більшості держав світу), погодилися б його здати на користь українського.

Слід зауважити, що громадяни України вже сьогодні можуть напівлегально мати подвійне громадянство. Але тільки деякі. Емігранти з України, які проживають в Канаді чи США і приймають громадянство тих держав, рідко коли заявляють про це державним органам України і тому продовжують вважатися громадянами України. Подібне може зробити будь-який громадянин України, який бажає прийняти громадянство Росії — для цього навіть не потрібно виїжджати з України, адже будь-яке консульське представництво Російської Федерації, після проходження певної бюрократичної процедури, з приємністю надасть російське громадянство охочому громадянину України без вимоги здачі українського паспорта. Отже аргумент, який поширений поміж представниками української патріотичної еліти, — що Україна не може законодавчо дозволити подвійне громадянство, бо це призвело б до формування «п'ятої колони» на її території, — не відображає дійсності.

Сьогодні діюча формальна заборона подвійного громадянства не сприяє ні законодавчій легітимізації існуючої практики, ані служить перепорою поширенню правового нігілізму в Україні. Замість захищати власні національні інтереси, Україна реально дискримінує діаспору, ставлячи перед нею неможливі до подолання перепони для повноправної участі в розбудові Української держави. В умовах сьогоденної України заборона подвійного громадянства не є виявом зрілої самовпевненості у власній незалежності. Радше це вияв «інституціоналізованої ксенофобії», яка тягне своє коріння з застарілої концепції української нації, згідно з якою «українство» — це виключно етнічне поняття. Майбутнє поширення такого поняття шкідливе як для внутрішньої політики України, так і для побудови тісного взаємозв'язку з діаспорою. Тому першочерговим завданням будівників «світового українства» є пересмислення ідеологічних підпор цієї рушійної сили, яка в минулому привела до формування як діаспори, так і держави Україна. Поняття «українство» слід модернізувати згідно з новими вимогами, які виникли в результаті здобуття незалежності — це потрібно і діаспорі, і Україні.

Концепт «українства» і його державні виміри

Суспільні науки (соціальна психологія та соціологія) не одну полицю і не однієї бібліотеки заповнили аналізами питання національної ідентичності. У спрощеній формі більшість цих аналізів починається з аксіоматичної вихідної тези: національна ідентичність — це продовження поняття соціальної ідентичності. Модерна людина, для здоров'я своєї особистості, відчуває потребу належності в першу чергу до родини (сім'ї), далі до гурту знайомих, до якихось гуртів спільного зацікавлення, до міста чи регіону і врешті до нації.

Англійський соціолог Anthony Smith у найвідомішій, можливо, праці на дану тему подав зручну типологію двох модерних утілень задоволення цієї загальнолюдської потреби належності до нації. Згідно з його концепцією національна ідентичність може виражатися в так званій етнічно-генеалогічній (органічній) формі або в «громадянсько-територіальній» (інституційній). Перша окреслює належність до нації на підставі спільної крові, історичного міфа походження, культури, спадщини. Таке втілення національної ідентичності може бути потужною мобілізуючою силою в боротьбі спільноти за націо-

нальне самовизначення, але як тільки існує вже здобута держава, органічне поняття нації може призвести до дуже поганих наслідків, крайнім вираженням яких є фашизм. Як антипод концепції нації-організму Smith пропонує так званий інституційний націоналізм. Такий тип ідентичності (і, звісно, патріотизму) виражається у формі почуття належності до державних інститутів та гордості за політичні (на відміну від культурних) символи. Вірування в спільну кров і спадковість тут зайві, адже центром уваги є інститути державності: територія, конституція, монарх, президентство, парламент.

Подібну типологію націоналізму пропонував Hans Kohn, називаючи органічну форму націоналізму «східною», у якій на перший план виставляється ідеал батьківщини, міф історичного походження, емоційний (духовний) зв'язок між членами нації. Натомість західний націоналізм відрізняється своєю «політичною спроектованістю» — держава будується згори елітою, яка активно сприяє виникненню почуттів належності до державних інститутів, тому що це потрібно для зміцнення політичного проекту державності. Згідно з Kohn політичний націоналізм, на відміну від східного, не може бути загарбницьким, тому що він націлений на внутрішню політику вже існуючої держави, скоріше, ніж на культурне визволення (самоутвердження) спільноти.

Нема сумніву, що ці західні науковці своїми типологіями форм вираження національної ідентичності підносять концепції нації, які виникли в англо-саксонських культурах, і приносять нібито небезпечні органічні вираження національної ідеї в інших державах — але ця критика в даному контексті не до теми. Суть у тому, що однією з причин успіху діаспори можна назвати те, що у своїх країнах поселення (а це в основному англо-саксонський Новий світ) українці зуміли поєднати свою органічну українську ідентичність із інституційною ідентичністю оточення суспільного загалу. Завдяки цьому вони стали повноцінними членами тих суспільств, у які іммігрували, зберігаючи усвідомлення свого українства — не як якогось відокремлюючого фактора (який міг би призвести, наприклад, до формування гетто), а радше як повністю сумісного поняття. З цього якраз і виходить поняття національності «через дефіс» — наприклад українець-канадець чи українець-американець. Українство — це органічний живий корінь. Канадство (чи американство) — це інститут, до якого всі діаспорні українці належать не тільки через громадянство, а також через те, що стали повноправними членами даного суспільства.

ва. Таке поєднання органічного з інституційним зводить до абсурду запитання: «Ким ти себе вважаєш в першу чергу — українцем чи канадцем?» Відповідь очевидна: одне одному не суперечить, отже, черговості нема.

Питання черговості належності не набрало особливої ваги з моментом проголошення незалежної України (хоч таку проблему можна було очікувати). Для переважної більшості українців діаспори ідентичність «через дефіс» залишилась актуальною, а те, що інститут канадства (наприклад) міг тепер суперечити інститутові державного українства, не набрало актуальності — українці діаспори далі залишилися повноправними громадянами держав свого поселення, а на формальні інститути громадянської належності у ці ранні роки ейфорії мало хто звертав увагу. Проте вже тоді зародки тертя відчувалися в повсякденному спілкуванні українців діаспори з українцями України — у формі нагадувань першим, що вони не зовсім «свої», що вони «не розуміють специфіки», що вони не мають права брати участь у політичних процесах в Україні, оскільки не є її громадянами.

Недавно, вбачаючи проблему в тому, що Україна реально почала відмежовуватися від можливих позитивних внесків діаспори у її державотворення, представники тих самих галицьких націонал-демократів, які вбачають загрозу для України в «п'ятій колонії» російської меншини, внесли до Верховної Ради проект закону «Про правовий статус закордонних українців». Згідно зі статтею 1 цього законопроекту «закордонний українець — це особа, яка проживає за межами України, має українське етнічне походження, зберігає українське культурно-мовне самоусвідомлення і не є громадянином України». У цій самій статті вказується, що «українське етнічне походження — це належність особи або її предків по прямій лінії до української національності та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження». Далі в законопроекті пропонується надати «закордонному українцеві» — «усі громадянські (особисті) соціально-економічні, культурні та інші права, свободи та обов'язки, визначені Конституцією України і законами України, за винятком політичних прав та обов'язків, передбачених для громадян України (виборче право, військова служба, державна служба тощо)» (стаття 10). Одразу можна помітити законодавче протиріччя: стаття 4 Конституції дуже правильно вказує, що «в Україні існує єдине громадянство», а згідно з запропонованим законопроектом створюватиметься реально діючий інститут другорядного громадянина,

громадянина зі всіма правами, що у всіх, але не зовсім... Незважаючи на наміри його авторів, даний законопроект нічим не посилює інститут громадянства в Україні. Навпаки, він сприяє зародженню внутрішніх міжетнічних конфліктів, ототожнюючи національну належність в першу чергу з етнічним походженням.

Слід зауважити, що поширення та стикання інтересів саме таких органічно зумовлених «національних ідей» нещодавно призвело до особливо згубних наслідків у колишній Югославії, а 60 років тому до фашизму! Саме Друга світова війна стала у державах Західної Європи поштовхом до створення наднаціонального інституту державності під назвою Європейський Союз. Для ідеологів цього проекту самозрозумілим було, що французи завжди будуть органічно французами, а німці — німцями. «Проект Європа» мав дати їм можливість поєднати ці почуття органічної спільності з інституційною ідентичністю «європейця». Результат сьогодні стає видимим: створюється ідентичність «європейця» — не тільки як громадянина одної з держав ЄС, а саме як особи, яка відчуває належність (і вірність) інститутам державності і економіки Європи (в тому числі до грошової одиниці). За аналогією з українською діаспорою європейська інституційна ідентичність зовсім не заперечує органічну національну чи навіть регіональну (у випадку басків чи фламандців).

В Україні так звані націонал-патріоти часто наголошують на тому, що Україна прагне до Європи. Це тяжіння певної мірою зумовлене історичною відразою до всього російського, але також слід наголосити, що вихідною тезою концепції «українства» в такій проєвропейській ідеології є саме органічна (ексклюзивна) форма національної ідентичності.

Ставлення діаспори до поширення в Україні органічної форми національної ідентичності двозначне. Добре розуміючи згубність ексклюзивного націоналізму, з державно-патріотичних причин діаспора не може бути зацікавлена в його поширенні в Україні. Разом з тим українство для пересічного члена діаспори — це в першу чергу вияв історичного органічно живого «коріння» — походження, звичаїв, належності до культури давніх предків. В Україні необхідно плекати саме інституційну форму національної ідентичності (посилювати вагомість громадянства, поширювати ідеологію належності до державних інститутів, яка включала б усіх охочих) для того, щоб посилити молоду державу й уникнути міжетнічних конфліктів на її території. Проте, якщо утверджуватиметься інсти-

туційна концепція національної ідентичності й Україна надалі заборонятиме подвійне громадянство, вона тим самим відчувуватиме від себе діаспору.

Першочерговим завданням будівників світового українства є відкриття України діаспорі. Узаконення подвійного громадянства може стати першим, дуже потрібним кроком з української сторони, але з часом потрібні будуть також дії з боку діаспори. Обидві сторони мають бути свідомі, що в плані визначення суті «українства» їхні інтереси можуть бути несумісні. Україна є передусім державою, тому її інтерес завжди полягатиме у зміцненні власних інститутів державності. Діаспора є зорганізованою етнічною спільнотою, яка за своєю суттю є позадержавною, тому *інститути державності* (навіть якщо це української держави) можуть суперечити її інтересам.

Концептуально для діаспорного українця Україна є своєрідною святою землею, подібно як Ізраїль для євреїв. За аналогією до останніх, саме це почуття святості української землі може з часом стати основою для виникнення унікальної форми національної ідентичності, яка не буде ні виключно державницько-інституційною, ані органічно-етнічною (на зразок «світового єврейства», яке не підлягає наведеним типологіям). Така перспектива ідейного формування «українства» надає оптимізму. Хоч як би там було, з Україною чи без неї, діаспора у якійсь формі існуватиме в Північній Америці ще довгі роки. Сьогоднішня криза цілеспрямованості є радше закликом Україні відкритися перед діаспорними українцями, аніж реальною загрозою існуванню діаспори. Якщо українська еліта на таку відкритість наважиться, вона може в перспективі для декого в діаспорі перетворити Україну із концептуально-емоційної батьківщини на реальну — а від цього майбутнє України лише виграс.

Винницький Михайло Іванович — доктор наук [Ph.D.] з економічної соціології Кембриджського Університету [Англія], доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», викладач програм з управління прогажем та підприємництва Києво-Могилянської Бізнес-Школи.

МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглянуто політику української влади в мовній сфері після Помаранчевої революції та обрання президентом Віктора Ющенка. Автор окремо аналізує політику до початку її політичної реформи, коли президент міг чинити значний тиск на її владу в будь-якій сфері, та після формування парламентської коаліції й обрання нового уряду, які відповідно до змін у Конституції почасти перебрали президентські повноваження.

На підставі аналізу автор доходить висновку, що очікуваного розриву з притаманною політиці режиму Кучми амбівалентністю мовної політики протягом жодного з цих періодів не сталося, проте мірою консолідації влади в руках Партії регіонів можливі досить істотні зміни в напрямку легалізації публічного вживання російської мови, що означатиме посилення її позицій щодо української.

Очікування змін

Змін у мовній політиці після приходу до влади Віктора Ющенка багато хто очікував (з надією чи, навпаки, з острахом), по-перше, тому, що сам Ющенко мав давню репутацію прибічника державної підтримки української мови, сформовану його заявами й діями ще від часів прем'єрства та згодом посилену неприхильними до нього політтехнологами й журналістами з метою подати його виборцям як ворога російської мови й Росії. По-друге, тому, що Помаранчева революція вибухнула, зокрема, через намір Віктора Януковича зробити російську другою державною (та «загнати» Україну в ЄП, що для його опонентів означало втрату національного суве-

ренітету), а серед її учасників переважали чи принаймні відігравали активну роль галичани й інші носії української мови, головню завдяки яким — а не гаданому бажанню зазвичай російськомовних киян засвідчити свою прихильність до цієї мови (та, через неї, до України) — її було в ті дні на Майдані набагато більше, ніж звичайно. По-третє, тому, що питомим складником виборотої тоді орієнтації на Європу та «геть від Москви» здавалося (зокрема самим переможцям, якщо судити за культурними й ідеологічними характеристиками Ющенкового електорату) посилення суспільної ролі «національної» мови й культури, яке сприяло б подоланню імперської спадщини й наближенню до європейських зразків національних держав. Учасники революції, щоправда, декларували єдність України й українців незалежно, зокрема, від мови — але це, на мою думку, означало радше готовність не відкидати людей, які поки що розмовляють переважно російською, а не далі тримати її як одну з двох мов країни (про що свідчить і реакція на Януковичів намір цю роль узаконити).

У чому очікувані зміни мали б полягати? Тут, звісно, я передусім висловлюю своє припущення, а не тверде знання про уявлення еліт чи мас (хоч певну інформацію про ці уявлення дають попередні дослідження, результати яких можна проектувати й на часи революції, котра уявлення прибічників змін хіба що загострила). На мій погляд, від явно прихильного до української мови Ющенка очікували припинення амбівалентної політики байдужого до цієї мови Кучми, котрому вона потрібна була лише як один із засобів утримання влади. Кучма декларував потребу підтримки української мови — але водночас зі збереженням права практично скрізь уживати російську (досить згадати його не раз повторювану фразу про те, що «російська мова в Україні не повинна почувати себе іноземною»). Його режим здійснював обережні заходи на підвищення ролі української мови в одних сферах (як-от освіті чи офіційному діловодстві), але не бажав робити цього в інших (скажімо, медіях і книговидаванні), завдяки чому вона зійшла там на маргінес. Ця амбівалентність риторики й політики влади відповідала амбівалентним уявленням громадян (тут уже можу говорити твердо, бо щодо цього є досить багато соціологічного матеріалу) та пов'язаній із нею приблизній рівності сил прибічників протилежних політичних орієнтацій у всіх скликаннях парламенту, яка не давала змоги ухвалити закони, що відбивали б якусь одну з них (наочними свідченнями цієї «патової» ситуації є двозначне формулювання статті 10 Конс-

титущі та відсутність нового закону про мови, попри очевидну для всіх сторін неадекватність старого). Нечіткість, непослідовність і регіональна неоднорідність (відповідно до преференцій місцевої більшості) Кучминої політики сприяли дезактуалізації мовної проблеми та маргіналізації спроб наполягати на її розв'язанні. Проте вони не усунули підстав для невдоволення серед обох мовних груп, які (принаймні їх активні й «свідомі» частини) бажали змін, хоч здебільшого й не домагалися. Прибічники російської мови очікували цих змін від Януковича, а прибічники української — хай і не так сильно — від Ющенка.

Мовна політика до імплементації політреформи

Оскільки схвалена в дні революції політреформа суттєво змінювала структуру влади в країні, варто окремо розглянути політику до початку дії реформи, коли президент мав визначальний вплив на процес ухвалення рішень практично в кожній ділянці, та після того, як зміни до Конституції його цієї змоги позбавили. Не ускладнюючи аналіз докладним розглядом дій і впливів різних причетних до мовної політики діячів, я тлумачитиму дії виконавчої влади в період від лютого 2005-го до липня 2006 року як зумовлені головно вибором Ющенка, а після обмеження його повноважень та формування опозиційного до нього уряду Януковича — вибором самого прем'єра й керівництва Партії регіонів. В обох випадках вибір визначало поєднання побажань ключових акторів та обмежень, у яких вони діяли.

Найважливішою рисою Ющенкового періоду мовної політики можна вважати те, що він не приніс очікуваних рішучих змін. Щоправда, риторика нового президента відрізнялася від Кучминої однозначною спрямованістю на підтримку української мови та запереченням потреби вживати будь-яких заходів на підтримку російської. Але політика цілком відповідала риторичі тільки в другому аспекті: Ющенко відмовився виконувати передвиборну обіцянку про надання громадянам права використовувати в спілкуванні з чиновниками «російську мову або мови інших національностей» у місцевостях поширеності відповідних мов і не зробив жодного іншого кроку назустріч російськомовним виборцям — якщо не рахувати певною мірою сприятливого для них «стояння на місці», тобто відсутності активних дій щодо розширення вжитку українсь-

кої. Щодо цих дій, то Ющенко відмовився від спроби домогтися ухвалення нового закону про мови, аби створити для них законодавчі передумови, — тобто визнав доцільним зберегти двозначність чинних норм і, отже, волюнтаристичність політики, її залежність від преференцій конкретного чиновника, а не від букви закону. У червні 2005 року у Верховній Раді було заплановано розгляд аж 13 законопроектів про мови, але його без пояснення причин скасували, й президент, навіть якщо цей крок ініціював не він, не наполягав. Імовірною причиною його позиції — крім неперіоритетності мовної політики на тлі потреби рішучих дій у багатьох ділянках одразу, — було побоювання (і самих «помаранчевих», і кучмівських «центристів», без підтримки яких новий закон не здобув би більшості депутатських голосів) ще більше відчужити «білоблакитний» електорат напередодні парламентських виборів весни 2006-го. А це, між іншим, свідчить про те, що від прихильного до української мови електорату «помаранчеві» й тим паче «центристські» лідери не очікували такої самої позитивної реакції на «українізаційний» закон, як від зорієнтованого на російську — негативної (або ж «помаранчеві» просто вважали, що «свої» виборці нікуди від них не подінуться). Хоч би як там було, Ющенко не використав сприятливої нагоди змінити «правила гри» в мовній політиці (як, утім, і в багатьох інших ділянках), а тепер це зробити буде важко: ймовірнішою є зміна в протилежному до його бажань напрямку.

Крім загальних «правил гри», президент також не подбав про зміну кількох важливих часткових норм, яка не мала б суттєвого негативного впливу на виборчі шанси близької до нього «Нашої України», зате дала б суттєвий поштовх реальному розширенню вжитку української мови. Таку зміну можна було би здійснити за допомогою указів президента чи постанов підконтрольних йому урядів (або й через парламент, коли він іще був готовий іти назустріч Ющенковим побажанням). Найважливішою з цих норм є можливість обіймати посади в державному секторі й навіть в органах влади, не знаючи та не використовуючи державної мови: саме вона є причиною повсякденного порушення прав мільйонів україномовних громадян у всіх суспільних сферах і майже всіх регіонах країни. Тут зміна мала би передбачати запровадження мовної атестації вже найнятих працівників усіх державних установ (чинний закон про мови забороняє використовувати цей фільтр ще під час прийняття на роботу) та надання особам, які виявляють недостатній рівень володіння державною мовою,

реалістичного терміну на її опанування, після якого вони в разі повторної невдачі втратили б посади. Звісно, це радикальний захід, адже він зачепив би мільйони людей — але без нього зробити реальний прорив у вживанні української мови неможливо. Здається, Ющенко розумів це ще за часів свого прем'єрства, коли планував таку атестацію в постанові, проєкт якої розроблено на початку 2000 року, але після різкої критики з боку місцевих захисників російської мови та їхніх московських захисників ухвалено без цього й інших спрямованих на реальні зміни положень. Тепер, не маючи над собою Кучми й бодай через це менше залежачи від думки Москви, Ющенко такого заходу навіть не планував. Та й у власних призначеннях володіння державною мовою не розглядав як один із критеріїв навіть для кандидатів на міністри, що найяскравіше засвідчила поява в уряді Тимошенко Давида Жванії, який говорив на людях тільки російською.

Ще одним заходом, що його відмовився вжити на підтримку української мови новий президент, могло бути надання податкових пільг україномовній книжковій та газетно-журнальній продукції, покликане бодай трохи вирівняти її ринкову неконкурентоспроможність порівняно з російськомовною, зумовлену різними обсягами ринків і тривалою підтримкою книжки з боку влади в Росії. Без цього заходу українська мова приречена на маргінальне становище в книговидаванні та друкованих медіях, однак досі всі спроби вдатися до нього наштовхувалися на затятий опір прибічників російської мови та лобістів російськомовного видавничого бізнесу. Можливо, Ющенко та його оточення стали жертвою сформованого зусиллями цих опонентів уявлення про недемократичність податкових преференцій за мовною ознакою, яке не бере до уваги тієї обставини, що такі преференції мають на меті якраз надати споживачам-громадянам рівні права читати своєю мовою. В кожному разі, тут практична політика режиму Ющенка теж суперечила його риториці на підтримку української мови.

Мабуть, найрадикальнішою зміною, започаткованою в мовній сфері за час урядування Ющенка, була активізація дій Національної ради з питань телебачення й радіомовлення з метою забезпечити дотримання норм ліцензій теле- та радіостанцій щодо мінімальної частки української мови. Обрання невдовзі після революції нового складу Нацради на тлі пильнішої уваги політикуму й громадськості до медій, що були за Кучми інструментом маніпуляцій суспільною свідо-

містю, сприяли наданню Раді більших повноважень і набагато активнішому, ніж раніше, їх використанню в повсякденній діяльності, зокрема щодо контролю за мовою передаваних програм та покарання порушників указаних у ліцензіях норм. Особливо успішною була діяльність Нацради щодо загальнонаціональних телеканалів, декотрі з-поміж яких у відповідь на попередження про санкції радикально збільшили частку української мови у своїх програмах упродовж лічених тижнів. Водночас рада не тільки вимагала від мовників дотримуватися букви ліцензій, а й пропонувала їм спосіб поступово долати розрив між реальністю й нормою (надто що цю останню парламент на початку 2006 року суттєво змінив, передбачивши в новому законі про телебачення й радіо мінімум 75 відсотків мовлення українською та зажадавши забезпечувати його озвученням, а не титруванням). Як запевняли керівники Нацради, ухвалювані між нею та телеканалами й радіостанціями меморандуми про співпрацю були дуже успішними. «Неформальна» співпраця виявилася дієвішою за формальне застосування букви закону й ліцензій: за кількома винятками, мовники не протестували проти вимог Нацради й не ігнорували їх — хіба що шукали шляхів не здійснювати зміни, а імітувати (скажімо, вести українською музичні програми, в яких і далі майже немає україномовних пісень).

Інакшим виявився досвід в іще одній важливій для розширення вжитку української мови сфері — кінопрокаті, де за попередні роки не було зроблено жодних зусиль задля стимулювання цього вжитку, внаслідок чого практично всі фільми показувано російською. З ініціативи віце-прем'єра В'ячеслава Кириленка уряд Юрія Єханурова на початку 2006 року ухвалив постанову про поетапне запровадження певної мінімальної частки україномовних копій кожного фільму, яка застосовувала цілком формальний і рівний для всіх прокатних компаній підхід. Ті дистрибутори, що співпрацюють безпосередньо з провідними західними виробниками, підтримали постанову, розраховуючи за допомогою уряду потіснити на ринку конкурентів, які діяли через російських посередників і, відповідно, показували копії, виготовлені для Росії та інших країн СНД, — а ті конкуренти опиралися й заявляли про порушення конституційних прав на використання російської мови. Постанова почала діяти з 1 вересня 2006 року, коли україномовними мали бути не менш як 20 відсотків копій, і ці копії принесли компаніям, що виконали волю уряду, не менші прибутки, ніж російськомовні, спростувавши таким чином твердження опо-

нентів українізації прокату про небажання українських міських глядачів, особливо на сході та півдні, дивитися кіно українською. Проте одна з компаній, зорієнтованих на російських посередників, подала на уряд позов до суду, який постанову уже в жовтні скасував. Вирок можна було оскаржити у Верховному Суді, проте зробити це мав уже уряд Януковича, а він в останній момент апеляцію відкликав, виразно продемонструвавши свою мовну орієнтацію. Ющенко просив утрутитися Генпрокуратуру, але вона після перерозподілу влади вже не мала підстав усі його прохання виконувати. Постанова втратила чинність, і хоча деякі прокатники й далі виготовляють частину копій українською, прокат залишається переважно російськомовним.

Варто зауважити, що реалізація мовної політики в період підконтрольності виконавчої влади Ющенкові визначалася не тільки бажаннями й деклараціями самого президента, а й перевагами конкретних чиновників (чому сприяла, як і в інших сферах, відсутність чітких програмових зобов'язань урядових партій та механізму громадського контролю за їх виконанням). Скажімо, пильна увага Національної ради з питань телебачення та радіомовлення до дотримання мовної норми ліцензій почасти зумовлена тим, що після революції на чолі цього органу став давній прибічник розширення вжитку української мови Віталій Шевченко, який і в попередньому, «допомаранчевому» його складі обстоював українізацію телепростору. «Гуманітарний» віце-прем'єр в уряді Тимошенко Микола Томенко не виявляв такої активності в мовній сфері, як його наступник Кириленко, до того ж уважав адміністративні й просвітницькі заходи важливішими від правових. Міністр освіти соціаліст Станіслав Ніколаєнко також не надавав питанню мови пріоритетного значення, принаймні не говорив про них у публічних заявах (в одній із яких, до речі, він назвав своїм здобутком розпорядження про перейменування в підручниках історії Другої світової війни на Велику Вітчизняну). Навіть серед членів пропрезидентської «Нашої України» не було єдності в питанні про пріоритетність і сам напрямок мовної політики: скажімо, один із чільних діячів партії Петро Порошенко в поданому на розгляд парламенту проекті закону про мови пропонував узаконити вживання російської в низці суспільних сфер. Утім, до парламентських виборів і початку відкритого протистояння у виконавчій владі ці розбіжності здебільшого залишалися ненаголошуваними й непомітними для загалу.

Мовна політика уряду Януковича

Від Партії регіонів, з огляду на її та її лідера Януковича обіцянки перед виборами 2004 та 2006 років, у мовній галузі очікували протилежного, ніж від «помаранчевих» партій — і навіть сильніше, бо вони цю ділянку більше наголошували. На відміну від своїх опонентів, «регіонали» ці очікування поквипилися справдити. Першим кроком у мовній політиці, що його вони зробили відразу після парламентських та місцевих виборів, стали ухвали тих обласних і місцевих рад, у яких партія здобула більшість мандатів, про визнання російської мови на їхній території регіональною — як сказано в тих ухвалах, згідно з Європейською хартією регіональних або меншинних мов, що незадовго перед тим нарешті набула для України чинності. Незважаючи на докази політичних опонентів і більшості експертів, що хартія призначена для захисту маловживаних і загрожених мов, тоді як російська є (принаймні в тих областях, де їй надано цього особливого статусу) радше панівною, «регіонали» воліли продемонструвати виконання передвиборних обіцянок негайно, не чекаючи здобуття необхідної кількості парламентських голосів для підвищення статусу російської мови на загальнонаціональному рівні.

Оскільки це сталося до формування парламентської коаліції та затвердження нового уряду, якими покладено початок реальній імплементації політреформи, то центральна влада в особі президента й тоді ще підконтрольних йому уряду та Генпрокуратури відповіла на новий мовний виклик цілком у старому, Кучминому дусі. В заявах чиновників і «помаранчевих» політиків переважало звичне заперечення наявності в Україні (особливо в південно-східних областях) проблеми російської мови й, отже, правомірності турботи про неї, а також оскарження способу, в який опановані «регіоналами» ради цю турботу виявили. Потім Міністерство юстиції оприлюднило юридичний висновок про незаконність мовних ухвал, мотивуючи його перш за все тим, що Конституція не дає органам місцевого самоврядування права ухвалювати рішення щодо мовної політики. На цій підставі міністерство заявило про необхідність їх опротестування з боку прокуратури, що вона, на вимогу президента, відразу по тому й зробила. Самі південно-східні ради не поспішали скасовувати опротестовані ухвали, а речник «регіоналів» у Луганській облраді навіть заявив, що вони боротимуться за свою ухвалу «до кінця», аж до Європейського суду з прав людини. Натомість відповідні

українські суди за протестами прокурорів більшість ухвал скасували, й про оскарження їхніх вироків у судах вищого рівня інформації не надходило. Тим часом Мін'юст, у згаданому висновку якого посилення рад Півдня та сходу на Європейську хартію визнано безпідставними, бо, мовляв, «існуючий офіційний переклад Хартії українською мовою та закон України про її ратифікацію від 15 травня 2003 року не відповідають об'єкту та цілям автентичної Хартії», підготував новий переклад і проект нового закону про ратифікацію (тобто внесення змін до старого). Проте формування «антикризової» коаліції зробило очевидною відсутність у цього проекту жодних шансів на парламентське схвалення.

Шлях від проголошення цієї коаліції до утворення її уряду пролягав через підписання Універсалу національної єдності, що його запропонував Ющенко у сподіванні зберегти політичне обличчя й обмежити майбутньому урядові змогу відходити від президентського курсу. Підписанню передували кілька днів напружених дебатів щодо окремих положень документа, зокрема визнання української мови єдиною державною. В остаточному варіанті універсалу щодо цього та інших моментів незгоди знайдено компромісні формулювання, які дали змогу всім підписантам продемонструвати вірність декларованим позиціям. Проте невдовзі після обрання Януковича прем'єром стало очевидно, що ці формулювання його ні до чого не зобов'язують: головним чинником, який визначав зміст і тон його заяв, була потреба утвердитися як впливовому й поміркованому лідерові країни в очах її населення та важливих міжнародних партнерів, насамперед Росії та США. Прем'єр не змінив записаних в універсалі орієнтацій на протилежні, але скоригував їх у бік виконання передвиборних обіцянок та демонстрування лояльності до Росії. Коли йдеться про мову, то попервах Янукович, як написали про це журналісти «Української правди» (10.08.2006), «заговорив словами Ющенка», заявивши на одній із перших прес-конференцій, що «мовна проблема штучно створена політиками» та що «сьогодні українська мова потребує розвитку. Російськомовні регіони потребують послідовної програми української мови» (хоча ця заява й поєднувалася з немислимою для Ющенка тезою, що «наси́льницька українізація веде до зворотного»). Проте вже за кілька днів після зустрічі з російським прем'єром Фрадковим Янукович заявив майже протилежне: що має намір «реалізувати передвиборні обіцянки про надання російській мові в Україні статусу офіційної», як тільки його коаліція дістане

конституційну більшість у парламенті, чого він збирався досягти наприкінці 2006 року чи на початку 2007-го. Після кількох коливань між демонструванням державницької зваженості й вірності передвиборному слову він зрештою визнав, що поки що надати російській мові офіційного статусу коаліцянти не мають змоги, й пообіцяв тим часом ініціювати ухвалення нового закону про мови, для якого в них голосів вистачає.

Попри таку «багатовекторність» публічних заяв Януковича, реальна політика його уряду була однозначнішою та характеризувалася відмовою від українізаційних пріоритетів Ющенка та лояльного до нього Єханурова. Зокрема, президент зазначав, що підготовлений урядом бюджет на 2007 рік не передбачає фінансування програм підтримки державної мови (як, утім, і мов національних меншин). Якщо після Помаранчевої революції в бюджеті вперше було закладено суттєве збільшення коштів на такі програми (інша річ, на які саме та як ті кошти витрачено), то тепер ці заходи уряд визнав недоцільними чи принаймні неперіоритетними. Ще виразнішим свідченням мовних преференцій Януковичевого уряду стала реакція на розглянуту вище постанову про поступову українізацію кінопрокату. Коли апеляційний суд Києва скасував постанову, проти оскарження вироку й, отже, виконання постанови виступило багато депутатів від Партії регіонів, а віце-прем'єр із гуманітарних питань Дмитро Табачник демагогічно закликав «поважати судові рішення» (так ніби оскарження в установленому законом порядку було б виявом неповаги).

Щоправда, й у цьому уряді щодо мовних проблем не було цілковитої єдності. Всупереч позиції віце-прем'єра, керівник Державної служби кінематографії Ганна Чміль наголошувала на необхідності україномовного дублювання, посилаючись на вимогу закону про кінематографію, що має зверхність над урядовою постановою. Зрештою на засіданні круглого столу в Міністерстві культури уряд і дистрибутори домовилися про компромісні масштаби українізації прокату, таким чином по суті потвердивши слушність Кириленкової ініціативи. Розбіжності можна зауважити й поміж партіями парламентської коаліції, керівник однієї з яких, Олександр Мороз, заявив — попри те, що говорив у Москві, — про недоцільність надання російській офіційного статусу, бо, мовляв, «людей не цікавить статус, людей цікавить можливість використання рідної мови». Можна припустити, що Морозову позицію почасти зумовлює орієнтація на переважно україномовний центральноукраїнський електорат соціалістів, якою оглядачі пояснювали й голо-

сування цієї фракції, попри рішучі заперечення старших партнерів по коаліції, за визнання Голодомору геноцидом українського народу. Певну роль відіграє, очевидно, також позиція загальнонаціональних медій, які досить однозначно — хай і не досить активно — підтримують і україномовне дублювання, й збереження державного статусу лише української мови, й офіційне засудження Голодомору. Поки медії не можна приборкати, на них доводиться зважати — навіть не звиклим до публічності «регіоналам».

«Регіональний» проект закону про мови

Останнім і, мабуть, найповнішим свідченням мовної орієнтації табору Януковича є проект нового закону про мови, що його, на виконання прем'єрових і власних обіцянок, подав наприкінці листопада до Верховної Ради один із провідних діячів Партії регіонів Євген Кушнар'єв разом із комуністом Леонідом Грачем і соціалістом Василем Волгою (представництво всіх трьох коаліційних партій має демонструвати спільність їхньої позиції). Багато концептуальних і текстуальних положень цього документа запозичено з аналогічного законопроекту Сергія Кіяшка, зареєстрованого в Раді ще 1998 року й заслуханого на сесії в листопаді 2001-го разом із п'ятьма іншими проектами, до голосування яких тодішні керівники парламенту й держави так і не дійшли. Головних відмінностей дві. По-перше, Кушнар'єв, Грач і Волга пропонують ухвалити не простий закон, а базовий, який матиме вищу юридичну силу щодо інших законів і підзаконних актів. Це дозволяє радикально змінити суть мовної політики «одним махом», не чекаючи на ухвалення десятків законів і не залишаючи тим часом цю суть відкритою для чиновницьких інтерпретацій. По-друге, проект запроваджує в правове поле України поняття регіональної мови, що дає змогу все-таки надати російській мові того статусу, який проголосили навесні південно-східні ради. Крім того, ця термінологія дозволяє подавати далі розширення офіційного використання російської мови як дотримання Європейської хартії регіональних або меншинних мов. Враження демократичності законопроекту посилює також досить послідовна — втім, із кількома важливими винятками — спрямованість на забезпечення права користуватися всіма регіональними мовами, яких проект, слідом за законом про ратифікацію хартії, називає аж тринадцять. Однак реально

він — у разі набуття чинності — захищатиме головню російську. Тобто йдеться все-таки про двомовність — до того ж не дуже демократичну, здатну в багатьох випадках обернутися російською одномовністю.

Втім, у деяких аспектах цей документ пропонує демократичніші підходи, ніж чинне законодавство або проекти прибічників «підвищення ролі української мови як державної». Передусім треба сказати про визнання права кожного громадянина «визначати мову, яку вважає рідною, і вибирати мову спілкування, а також визнавати себе двомовним чи багатомовним і змінювати свої мовні уподобання». Чинна Конституція та закони трактують усі вживані в Україні мови, крім державної, як мови національних меншин, таким чином по суті відмовляючись визнавати мовні ідентичності й, отже, права поза етнічними. Найвиразніше демонструє цю відмову закон про ратифікацію Європейської хартії, проголошуючи, всупереч орієнтації самої хартії на підтримку мов, а не етнічних груп, застосування її в Україні до «мов таких національних меншин...» А в адміністративній практиці найяскравішою ілюстрацією «прив'язування» мови до етнічності була директива Міністерства від 1992 року про приведення числа шкіл із різними мовами навчання у відповідність до «національного складу населення» регіонів. Так от, законопроект Кушнарйова та ін. пропонує покласти такому прив'язуванню край, тобто дати змогу громадянам вибирати собі мову спілкування — не лише приватного, а й публічного — «незалежно від етнічного походження, національно-культурної самоідентифікації, місця проживання, релігійних переконань». Це демократичний підхід — але тільки за дотримання певних умов, які мають не допустити, щоб вільне мовне самовизначення одних людей позбавило такої свободи інших.

По-друге, проект установлює досить чіткий критерій, яку мову на якій території може бути оголошено регіональною: «якщо кількість осіб відповідної мовної групи, що мешкають на цій території, становить 10 відсотків і більше кількості її населення». Відсутність такого критерію в законі про ратифікацію хартії позбавляє її не лише ефективності, а й глузду, бо немає ні змоги, ні потреби здійснювати ті самі захисні заходи щодо мов, якими розмовляють, скажімо, 30 відсотків населення й 0,3 відсотка. Водночас очевидно, що встановлений у чинному законі про мови 50-відсотковий «поріг» (навіть якби він стосувався мовної групи, а не етнічної) демократичним не є, бо дає змогу користуватися своєю мовою тільки більшості,

але не меншості. Пропонований 10-відсотковий мінімум можна було б уважати цілком демократичним, якби його запровадження не нівелювали інші норми проекту. З одного боку, деякі мови можуть бути визнані регіональними навіть за меншої кількості носіїв, якщо так забажає місцева рада. З другого — для мов, яким чисельність дозволяє одержати цей статус автоматично, рішення про вжиття заходів щодо їх використання та захисту також приймає рада — тобто може й не прийняти, позбавивши таким чином статус практичного змісту. Потреба спеціальних рішень рад щодо забезпечення прав регіональної мови робить імовірною ситуацію, коли такі права матимуть лише мови місцевих більшостей, що демократичним назвати важко. Крім того, автори законопроекту не вказали механізму встановлення мовної ідентичності громадян — ні переписного, ні будь-якого іншого. Вільний вибір — це добре, але ж громадяни повинні мати змогу про нього чітко повідомити.

По-третє, проект указує на обов'язок «посадових та службових осіб, які працюють в органах державної влади і в органах місцевого самоврядування», не тільки володіти державною та, в тих місцях, де її запроваджено, регіональною мовою, а й на обов'язок тих із них, що працюють із відвідувачами, користуватися в усному та письмовому спілкуванні з ними мовою, якою до них звертаються. Право відвідувача вибирати мову спілкування з владою та обов'язок чиновника поважати цей вибір є засадничим елементом демократичної мовної політики в багатомовній країні. На жаль, його функціональність у даному законопроекті підважує перенесення згаданої вище норми чинного УРСРівського закону, згідно з якою незнання таких мов претендентами на посади «не є підставою для відмови у прийнятті на роботу», а після прийняття особа «у визначений термін повинна оволодіти відповідними мовами роботи». Ця норма не тільки абсурдна (бо чому б тоді не зобов'язати брати на роботу перекладачів, які ще тільки мусять оволодіти мовою, з якої треба перекладати?), а й недемократична, оскільки спрямована на захист прав одних громадян коштом інших. Адже поки взята на роботу особа вивчатиме мову, як забезпечити право відвідувачів одержувати цією мовою відповідь? Автори могли б уточнити, що керівництво установи має забезпечити наявність на кожному місці принаймні однієї особи, що володіє кожною з обов'язкових там мов. Проте вони цього не зробили — й не факт, що через недогляд. Власне, це лише один із випадків невідповідності між нормами законопроекту, яка позбавляє їх дієвості й, отже, демократичності.

Неважко зрозуміти, що вказані недосконалості законопроєкту в разі його ухвалення працюватимуть на користь передусім російської мови — задля чого, може, їх у текст і закладено. Вже сам статус регіональних та ухвалу про заходи на їх захист серед інших мов напевно здобудуть тільки угорська й румунська в тих районах Закарпаття та Буковини, де носії цих мов становлять більшість. Натомість російська може одержати право на офіційне використання в добрій половині областей країни та ще в низці великих міст. Можна лише вітати намагання авторів проєкту вможливити захист прав російськомовних громадян — але демократичними ці зусилля були б лише в тому разі, якби не позбавляли аналогічних можливостей інших. Бо якщо їм не вдасться домогтися для своїх мов статусу регіональних, то ці мови не матимуть жодного статусу, а самі громадяни — мовних прав. Адже поданий законопроєкт окреслює лише права й обов'язки використання державної та регіональних мов, а всі інші, які колись мали статус мов національних меншин, просто не згадує, тобто неявно позбавляє будь-яких прав. А зверхність цього базового закону над іншими означатиме, що надавані в них мовні права стануть нечинними.

Втім, автори проєкту не обмежуються неявним використанням чисельної переваги російськомовних громадян і пропонують явно надати їм переваги навіть у тих місцевостях, де чисельність не дає їм змоги претендувати на більші права, ніж в інших меншин. У низці статей ідеться не про регіональні мови загалом, а про конкретну російську, якій там надано такі самі права, як державній. Найважливішою з них є стаття про обов'язковість вивчення обох мов в усіх школах країни. Тобто вивчення російської має бути обов'язковим не лише в Харкові та Києві, де більшість мешканців так чи інак уживає цю мову вдома й/або на роботі, а й, наприклад, на Закарпатті та Буковині, де російську на останньому переписі назвали рідною в кілька разів менше громадян, ніж у першій із цих областей угорську, а в другій — румунську/молдавську. То навіть змушувати тамтешніх українців, угорців, румунів і молдаван учити саме російську, адже, крім державної мови, багато з них муситимуть знати й використовувати відповідну регіональну? Можна припустити, що автори проєкту дбають про зручності не так самих мовців угорської чи української, як російськомовних осіб, від яких ті мовці в іншому разі могли би, покликаючись на незнання російської, вимагати використання своїх мов. А так їм завжди зможуть сказати: які проблеми, ви ж розумієте російську?

Врешті, деякі статті проекту чітко демонструють намагання авторів поставити російську мову в привілейоване становище не лише щодо інших регіональних або меншинних, а й щодо української. Наприклад, у судочинстві буде дозволено «за клопотанням сторони процесу» провадити його регіональною мовою. Зрозуміло, що без застереження про право іншої сторони наполягати на державній мові, переважну більшість процесів судді тих областей, де російська матиме регіональний статус, провадитимуть саме нею. Щодо телебачення мінімальну частку мовлення українською передбачено встановити лише для загальнодержавних каналів, але не для місцевих. Разом із надаваною свободою прямого прийняття та ретрансляції телепрограм із «сусідніх країн», це створить умови для того, щоб в інформаційному просторі України, а особливо Сходу та Півдня, панувала російська мова та щоб мовники й ретранслятори визначали мовний режим з огляду на вартість продуктів, а не на преференції громадян. А в кінематографії проект дозволяє виготовляти копії іноземних фільмів «із дублюванням, озвученням чи субтитруванням державною мовою або регіональними мовами на замовлення дистриб'юторів і прокатників». Тобто можна буде не боятися ніяких постанов і навіть законів про обов'язкові копії для тих, що воліли б дивитися кіно українською, але російську теж розуміють...

Неодноразові заяви Ющенка на підтримку української мови й заперечення будь-яких проблем із російською дають підстави припускати, що проекту Кушнар'єва, Грача та Волги в разі його ухвалення парламентом більшістю цей президент не підпише. Подолати його вето коаліція матиме змогу тільки за умови чергової оборудки з фракцією БЮТ, від якої після голосування за Януковичів проект закону про Кабінет Міністрів можна, здається, очікувати будь-яких «зигзагів» політичної лінії. Якщо ж цього разу Тимошенко не спокуситься нагодою отримати щось за свою підтримку (або ж «регіонали» вирішать, що ця підтримка не варта плати, якої БЮТ жадає), то урядові й президентові доведеться шукати компромісу. На мою вже не раз висловлену думку, йому сприяла б відмова захисників російської мови від орієнтації на загальноукраїнську двомовність і готовність захисників української узаконити двомовність у тих регіонах, де шансів на україномовну монополію все одно немає. Втім, важливішою за компроміс для обох сторін може виявитися демонстрація твердості позицій. У такому разі ми не матимемо нового закону про мови принаймні до президентських виборів — а після них,

якщо переможе хтось із нинішніх коаліціантів, можемо одержати набагато радикальніший і недемократичніший, ніж розглянутий, законопроект.

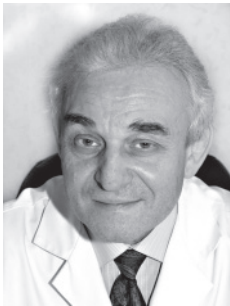
Висновки

Мовна політика обох політичних таборів, що контролювали після Помаранчевої революції виконавчу владу в країні, не стала радикальним розривом із характерною для часів Кучми амбівалентністю, непослідовністю й регіональною неоднорідністю. З одного боку, і Ющенко, і Янукович обмежені в своїх діях: і потребою здобувати симпатії неприхильного до них на минулих виборах електорату (а для Ющенка ще й не зашкодити шансам пропрезидентських сил на майбутніх виборах до парламенту), і розподілом сил у законодавчій та, для Януковича, виконавчій владі. З другого — для обох таборів мовні питання не є пріоритетними й обидва, попри риторику змін у напрямку підтримки однієї мови, загалом готові зберігати амбівалентний статус-кво, хіба що з невеликими відхиленнями у відповідних їхній риториці напрямках. Утім, для Партії регіонів демонстрація «своєму» електоратові бажаних для нього змін може виявитися важливішою, ніж «чужому» — готовності враховувати його інтереси, тим паче що чимала частина «помаранчевих» виборців 2004 та 2006 років не заперечує проти підвищення статусу російської мови й/або легалізації її паралельного з українською використання в більшості суспільних ділянок. Тому мірою зміни балансу сил у владі «регіонали» намагатимуться більш чи менш суттєво змінити законодавство й практичну політику в цьому напрямі, чому їхні опоненти вже не зможуть ефективно опиратися.

Кулик Володимир Михайлович — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України.

Григорій Лисенко, Ірина Бобер

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ДОКАЗОВОСТІ МЕДИЦИНИ – НЕОБХІДНА УМОВА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОЛІКАРСЬКОЇ (СІМЕЙНОЇ) ПРАКТИКИ

Статтю присвячено проблемам реформування у системі охорони здоров'я, зокрема в напрямі подальшого розвитку такої медичної галузі, як загальна практика – сімейна медицина. У статті подано глибинний аналіз проблем, що стоять на шляху широкого впровадження первинної ланки медичної допомоги серед населення у країнах світу та в Україні, детально розглядаються перспективи такого впровадження та способи вирішення проблем. Важливим аспектом поширення медицини первинної ланки у клінічну практику є застосування принципів доказовості, найновітніших інструментів розвитку медичної сфери. Автори чітко окреслюють особливості використання доказової медицини у загальнолікарській (сімейній) практиці.

Кожна нація має свою історію, свій власний шлях розвитку та становлення. Україна має прадавню історію та самобутню культуру, що є дорогоцінним скарбом усього українського народу. Свою незалежність ми почали будувати, спираючись на славетне надбання наших пращурів, продовжуючи розвивати політичний, економічний та культурний потенціал сучасного українського суспільства.

Важливим моментом у розвитку будь-якого суспільства є зміцнення здоров'я нації, її генофонду. Без достатньої уваги

до проблем охорони здоров'я неможливий подальший розвиток країни в цілому. Саме тому реформи в системі охорони здоров'я є пріоритетним державним завданням.

Чимало країн світу пішли шляхом розвитку медицини первинної ланки як такої, що здатна вирішити усі питання на рівні кожного окремого хворого та його сім'ї. Роль первинної медико-санітарної допомоги була визначена в Алматинській декларації Всесвітньої організації охорони здоров'я у 1978 році. З того часу багато країн Європи значно зміцнили позиції медицини первинної ланки в системі охорони здоров'я переважно за рахунок надання загальної практики — сімейній медицині статусу провідної медичної спеціальності, «представники якої відповідають за надання медичної допомоги при першому контакті з пацієнтом та подальшому спостереженні за хворими, а також за питання зміцнення здоров'я та профілактики захворювань» (Декларація ВООЗ, 1978 р.).

Алматинська декларація ініціювала проведення реформ у галузі охорони здоров'я з пріоритетним розвитком первинної медико-санітарної допомоги у багатьох країнах світу, в тому числі й в Україні.

Процес упровадження сімейної медицини в Україні тривалий і непростий, почався він з експерименту у Львівській області ще у 1987 році, коли в місті Дрогобичі було відкрито першу амбулаторію загальної практики — сімейної медицини. З 1995 року розпочалась підготовка сімейних лікарів за програмою, затвердженою Міністерством охорони здоров'я України.

Довгих 14 років співпраці науковців та практичних медиків, випробування часом і життям передувало моменту розробки Міністерством охорони здоров'я України та затвердження Урядом постанови від 20 червня 2000 року № 989 «Про комплексні заходи щодо впровадження сімейної медицини в систему охорони здоров'я», якою передбачено саме впровадження сімейної медицини упродовж 2000—2005 років.

Стратегічні напрями її впровадження визначені в Концепції розвитку охорони здоров'я населення України, затвердженій Указом Президента України від 7 грудня 2000 року № 1313/2000 як шлях перспективних системних змін у галузі.

Про актуальність і необхідність розбудови цього напрямку реформування галузі свідчать Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Послідовність. Ефективність. Відповідальність», затверджена постановою Верховної Ради України від 16.03.04 № 1602-IV та Стратегія економічного і соціального

розвитку України «Шляхом європейської інтеграції», затверджена Указом Президента України від 28.04.04 № 493/2004.

Упродовж останніх трьох років на виконання щорічних Програм діяльності Уряду Міністерством охорони здоров'я України приділяється достатня увага підготовці кадрів для закладів загальної практики – сімейної медицини.

На сьогодні відкрито факультети загальної практики – сімейної медицини у Національній медичній академії післядипломної освіти в Києві, у Харківській та Запорізькій медичних академіях післядипломної освіти, на базі яких проводиться підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації фахівців, що передбачає наступність до- та післядипломної вищої медичної освіти за спеціальністю «загальна практика – сімейна медицина».

З метою створення відповідних умов для впровадження заклад сімейної медицини у діяльність закладів первинної медико-санітарної допомоги міністерством розроблено і затверджено пакет нормативних документів, які регламентують технології впровадження сімейної медицини, зокрема 2 постанови Кабінету Міністрів України та 29 наказів МОЗ України.

Після прийняття зазначеної Урядової постанови можна констатувати факт активного процесу впровадження принципів загальної практики – сімейної медицини у вітчизняну систему охорони здоров'я.

Подальший розвиток сімейної медицини в Україні орієнтований на досягнення загальноєвропейського рівня, що викладено у стратегії Всесвітньої організації охорони здоров'я «Основи політики досягнення здоров'я для всіх в Європейському регіоні» («Здоров'я-21»). [Інформаційний центр сімейної медицини МОЗ України.]

Сімейний лікар – це висококваліфікований спеціаліст, здатний вирішувати як проблеми кожного окремого хворого, так і сім'ї в цілому. З другого боку, сімейна медицина дає можливість лікарям мати власну практику. Використовуючи досвід іноземних колег, ми намагаємося адаптувати сімейну медицину до умов нашого життя.

Чимало питань стосуються впровадження доказової медицини у медицину первинної ланки охорони здоров'я, сімейну медицину. Принципи доказовості – це прорив у медицині, це те, що дасть змогу зменшити кількість помилок та хибних діагнозів у практиці лікаря, білих плям у медичній науці.

Доказова медицина зародилася наприкінці 80-х років як концепція нового клінічного мислення, і її можна визначити як новітню технологію збору, аналізу, синтезу та застосуван-

ня наукової медичної інформації, яка дає змогу приймати оптимальні клінічні рішення як з погляду допомоги хворому, так і економічної ефективності.

Доказова медицина – це передусім розділ медицини, який базується на доведеннях, передбачає пошук, порівняння, узагальнення та поширення доказів з метою використання в інтересах хворого [2, 3, 21]. Це сумлінне, наочне та розумне використання найкращих провідних обґрунтованих доказів для прийняття рішень стосовно надання медичної допомоги конкретним пацієнтам.

Практика доказової медицини є об'єднанням індивідуального професіоналізму з кращим доступним зовнішнім обґрунтованим доведенням, отриманим із систематичного дослідження.

Під індивідуальним клінічним професіоналізмом мається на увазі кваліфікація та клінічне мислення, надбані у процесі накопичення досвіду в клінічній практиці.

Зростаючий професіоналізм виявляється в багатьох аспектах, проте найяскравіше – в ефективній та результативній діагностиці, у вдумливішому виявленні та співчутливому ставленні до труднощів пацієнтів, їхніх прав та уподобань, у процесі прийняття клінічного рішення стосовно надання їм медичної допомоги.

Під кращим доступним зовнішнім обґрунтованим доведенням розуміємо клінічно відповідне дослідження, іноді проведене в рамках фундаментальних медичних наук, але в основному зосереджене навколо пацієнтів, засноване на точності та вірогідності діагностичних тестів (включаючи фізикальне обстеження), потужності прогностичних маркерів, ефективності та безпечності терапевтичних, реабілітаційних та профілактичних втручань. Зовнішнє клінічно обґрунтоване доведення не тільки робить недійсними попередні діагностичні тести та методи лікування, а й заміщує їх новими, потужнішими, точнішими, ефективнішими та безпечнішими [27].

Однією з основних навичок, необхідних для практики доказової медицини, є вміння формулювати *клінічні запитання*.

Для того, щоб такі запитання були доцільними, вони мають відповідати двом основним вимогам: безпосередньо стосуватися відповідного клінічного випадку та бути сформульовані таким чином, щоб їх можна було відобразити у форматизованих запитах пошукових машин.

Таким чином можливо отримати значущі й точні результати пошуку. Правильно сформульовані клінічні запитання зазвичай містять чотири елементи, що подані нижче.

Формулювання відповідного клінічного запитання

Клінічна ситуація	Втручання (етіологія, прогностичний фактор, терапія тощо)	Втручання порівняння (якщо необхідно)	Наслідки
Коротко й влучно описати групу пацієнтів, подібних до даного пацієнта	Яке головне втручання маєтсья на увазі або використується	Головна альтернатива, з якою можна порівняти втручання	Можливі наслідки
Пацієнти з недостатністю кровообігу, внаслідок дилатативної кардіоміопатії, з синусовим ритмом...	Отримують антикоагулянтну терапію варфарином додатково до стандартної терапії...	У порівнянні тільки зі стандартною терапією...	Призводить до зменшення летальності від тромбоемболій. Цей ефект буде більш значним, ніж зростання ризику кровотеч

Запитання, виражене у форматованій формі запитів пошукових систем, значно полегшує пошук обґрунтованих доказів [7].

Актуальним та безперечно важливим є впровадження принципів доказової медицини у загальнолікарську практику.

Одним з центральних аспектів загальної лікарської практики є взаємодія лікаря та пацієнта.

Основа цієї взаємодії — це процес прийняття рішення, який включає у себе як надання простої відповіді на конкретне клінічне запитання про стан здоров'я пацієнта в даний момент, так і рішення на рівні усієї клінічної практики.

У зв'язку з цим виділяють два ключових етапи у використанні доказової медицини (ДМ):

- рівень клінічного випадку;
- рівень клінічної політики по відношенню до групи подібних клінічних випадків [1].

На рівні клінічного випадку вирішуються лікувально-діагностичні питання, які виникають у лікаря-практика в процесі повсякденної роботи.

Проблеми, які виникають у керівників лікувально-профілактичних закладів, а також адміністративних органів охорони здоров'я, вирішуються на рівні клінічної політики.

Процес використання методів медицини, яка базується на доказах, в загальнолікарській практиці на рівні клінічного випадку має п'ять етапів [17]:

- 1) правильно оцінити ситуацію, сформулювати клінічну задачу та визначити її тип (профілактика, прогноз, терапія, діагностика і т. д.);

- 2) ефективно втілити пошук існуючих доказів, які дадуть змогу відповісти на поставлене запитання;
- 3) критично оцінити докази на предмет достовірності результатів, їх ефективності та клінічної доцільності;
- 4) застосувати отримані висновки у медичній практиці, попередньо здійснивши експертизу та врахувавши індивідуальний підхід до пацієнтів;
- 5) оцінити отримані результати, провести аналіз етапних дій та прийняти рішення щодо їх подальшого використання у практиці.

Вивчення доказів з метою підтвердження або спростування теперішньої системи медичної допомоги має позитивні результати.

Вибір кращої методики надання медичної допомоги визначається за результатами літературного огляду відповідних публікацій. Це приводить до формування загальної думки, що кращий метод лікування — це не що інше, як стандарт лікування; у свою чергу, такий підхід дає змогу кожному конкретному клініцисту бути обізнаним у достовірності або недостовірності медичної інформації під час прийняття клінічного рішення.

Таким чином, є можливість виявити сфери клінічної недостовірності, які потребують точніших доказів, ніж звичайний клінічний досвід [8, 17].

Ці переваги однаково застосовуються як у медицині первинної ланки, так і у спеціалізованій та високоспеціалізованій медичній допомозі.

В сучасних публікаціях стверджується думка про те, що кращі дослідження завжди мають інтегруватися з клінічною експертизою: лікарі не повинні нехтувати або ігнорувати свій прагматичний клінічний досвід та навички. Таке ігнорування та зневага ведуть до нерозуміння лікарями самої суті проблеми [17]. Як наслідок, збільшується кількість хибних діагнозів та лікарських помилок.

Використання принципів доказової медицини у клінічній практиці залежить від доступу до доказових даних та можливості їх інтерпретації.

У медицині первинної ланки лікарі загальної практики мають менш ніж 5 годин на тиждень для читання спеціальної літератури, проходження навчальних курсів та викладання [9, 17].

Існують певні обмеження у пошуку доказових даних, особливо це стосується загальнолікарської практики. Ще зовсім

недавно існувало усього кілька журналів, у яких публікували праці про медицину первинної ланки та дослідження у цій галузі.

Великою проблемою є доступ до істотно значущих праць.

Залежно від теми, бази даних, такі як Medline, мають тільки 50–80 % посилань про значущу літературу та чимало посилань на невидавничу літературу (доповіді, тези, протоколи конференцій, прес-релізи), тому саме ґрунтовні праці важко-доступні в електронному вигляді [10].

Лікар-практик, який має доступ до статей подібного змісту, керується суперечливою інформацією, проте практики мають вибір: або посилатися на ці джерела, приймаючи певні рішення, або не зважати на них зовсім.

Негативні результати, які зазвичай мають місце під час проведення клінічних досліджень, мають меншу вірогідність бути опублікованими: від 25 до 50 % досліджень на задану тему не опубліковуються [10].

Якість розглянутих статей багато в чому залежить від експертизи оглядача даної клінічної теми, саме тому велика кількість лікарів-практиків висловлює певний скептицизм стосовно зроблених авторами висновків [23].

На те, що читають лікарі, багато в чому впливає досвід, отриманий під час їхньої особистої практики.

Існує деяке упередження щодо введення результатів досліджень у клінічну практику, яке базується переважно на сучасних тенденціях медичної спільноти, проте не на очевидних результатах досліджень [13].

Кожен науковець або ж експерт у галузі охорони здоров'я має право на особистий погляд в інтерпретації доказових даних.

Однак пріоритет надається рекомендаціям, ґрунтованим на даних оригінальних джерел, які в подальшому можуть бути введені у практику.

Для прикладу, Medical Research Council's (MRC) у процесі дослідження м'якої артеріальної гіпертензії серед пацієнтів до 60 років припустило можливу користь від медикаментозної терапії з метою попередження фатальних наслідків у 800 пацієнтів даного віку, хоча кожен третій пацієнт відзначав побічні ефекти від лікування [19].

Деякі лікарі керуються грошовою вигодою у призначенні медикаментозної терапії для лікування гіпертензії, тоді як інші використовують нефармакологічні підходи для лікування пацієнтів з м'якою гіпертензією.

Важливою є взаємодія лікаря та пацієнта, уважний, тактовний та співчутливий підхід лікаря до проблем хворого.

Результати такої взаємодії ілюструють рекомендації щодо куріння.

Найбільш поширене дослідження вказує на те, що самі лише рекомендації, надані лікарем пацієнту у процесі розмови з приводу того, як правильно кинути курити та не повернутися до цієї згубної звички, привели до того, що майже на 5 % більше курців позбавилися своєї шкідливої звички [26].

Далеко не всі клініцисти вважають це ефективним використанням часу: лише 5% респондентів оцінюють ці результати як позитивні для охорони здоров'я суспільства, інші спеціалісти вважають їх недостатніми при порівнянні отриманої користі та часу, витраченого на індивідуальні бесіди з пацієнтом.

Пацієнтам дуже важко самотужки розібратися з великою кількістю медичної інформації, яку вони отримують на консультаціях спеціалістів. Саме тому в пошуку роз'яснень та відповідей на запитання вони звертаються до ЗМІ та до лікарів загальної практики (сімейних лікарів). Такі явища прослідковуються у Великій Британії.

Іноді хибні уявлення пацієнтів про досягнення в медичній галузі викликають страх та недовіру до лікарів у суспільстві.

Прикладом тому може служити страх серед жінок дітородного віку перед використанням оральних контрацептивів третього покоління у зв'язку з виникненням тромбоемболічних ускладнень [12].

Попередні результати дослідження були представлені населенню Великої Британії ще до публікації оригінальних джерел, це призвело до фурору, що вийшов за межі ризику, визначеного дослідниками.

Попередні результати були представлені без наукового підтвердження потенціальної ефективності препаратів у зниженні кардіоваскулярного ризику.

Ці страхи найчастіше викликані відсутністю довіри між лікарем та пацієнтом.

У процесі впровадження доказової медицини в медичні галузі виникали дискусії з приводу того, як отримані знання можуть бути використані у медицині первинної ланки.

Доречно розглянути, як конкретні характеристики медицини первинної ланки можуть сприяти введенню доказових

принципів у цю галузь, та виділити можливі стратегії подолання проблем.

Загальна практика характеризується своїм акцентом у відносинах «лікар – пацієнт» та використанням біомедичного, індивідуального і ситуаційного аспектів під час встановлення діагнозу (потрійний діагноз) [11].

Лікарі загальної практики приймають клінічне рішення, спираючись на знання із різних галузей медицини, власний досвід та інтуїцію [24].

Лікування кожного хворого передбачає індивідуальний підхід, глибинне вивчення конкретної клінічної ситуації [18].

Аналіз цих особливостей загальної практики виявляє певні обмеження у застосуванні доказової медицини, оскільки принципи доказовості спираються на біомедичний компонент, беручи за основу особистість лікаря як центральної ланки у встановленні діагнозу.

У процесі своєї діяльності лікар визначає проблему шляхом виявлення недостатньої кількості підтверджень для прийняття того чи того рішення. Це є пусковим елементом для проведення дослідження в пошуку доказів.

У процесі дослідження дуже важко враховувати індивідуальні особливості пацієнтів, а також місце заходів, спрямованих на поліпшення «якості життя».

Аналізуючи фактори, які сприяють поширенню доказової медицини у практиці, відзначаємо, що рандомізовані клінічні дослідження найчастіше не мають ваги у загальній практиці, якщо вони впроваджуються як золотий стандарт у дослідницькій методології [4].

Дослідницькі методи, які використовуються в обробці бази даних індивідуальних та клінічних аспектів, потребують різноманітних стратегічних підходів, усе частіше визнаючи непрямі докази поміж незаперечних у рандомізованих клінічних дослідженнях [6] (непрямі та незаперечні – терміни, які належать до юридичних доказів).

Деякі клініцисти беруть до уваги тільки підтвердження рандомізованих клінічних досліджень, нехтуючи принципами доказової медицини, які настійно рекомендують сполучення клінічного мислення із зовнішніми підтвердженнями.

Під час розподілу грошових витрат на дослідження найвірогіднішим є фокусування основних потоків на тих видах лікування, грошова ефективність яких була перевірена, використовуючи передусім біомедичні аспекти як визначальну міру грошових витрат.

Це може бути збитковим для досліджень, які базуються на вивченні засобів поліпшення психосоціального здоров'я, для прикладу, якості життя. У таких галузях нововведення сполучаються зі складнощами в адаптації та впровадженні у життя.

Фармацевтична індустрія в міру можливостей направляє свої фінансові внески на дослідження спеціальних методів лікування, заснованих на медикаментозному підході [14].

Біомедичні бази даних простіше досліджувати в загальній практиці, проте складність полягає в отриманні статистично доведених доказів.

Безумовно, оптимізм вселяє той факт, що зростає дослідницький потенціал у медицині первинної ланки у Великій Британії [20].

Зростаючий пріоритет досліджень та посилення фінансування не завжди приводять до позитивних результатів досліджень, оскільки дослідницька робота часом направлена не на інтереси клініцистів. У зв'язку з цим будь-які дослідження у системі охорони здоров'я не мають виключати первісні роботи у галузі загальнолікарської практики [15, 22], оскільки вона є необхідним першим кроком у подальшій дослідницькій роботі.

Дефіцит істотних доказів при встановленні діагнозу ускладнюється тим, що чимало інформації не підтверджується у первинній медичній допомозі.

Існує багато прикладів, коли докази, отримані в умовах стаціонарного лікування хворих, передавалися лікарям первинної медичної допомоги як рекомендації обов'язкового застосування.

Професор Старфілд (Starfield) наводить приклади (від анемії у педіатричній практиці до ведення хворих із запальними захворюваннями органів малого тазу), коли науковці у своїх інструкціях надають рекомендації з приводу лікувальної тактики, напрацьовані у стаціонарних умовах лікування, які згодом повністю без змін переносяться у різні сфери первинної медичної допомоги [30].

Професор Мак Вінні (McWhinney) вказує на те, як різні популяційні характеристики використовуються у дослідженнях (таких як ЕКГ при за грудинних болях та дослідженнях при аноректальних кровотечах) у стаціонарних лікувальних закладах і наскільки результати цих досліджень складні для інтерпретації у клінічних випадках медицини первинної ланки [18].

З філософського погляду, принципи доказової медицини побудовані таким чином, що причина й наслідки легко помітні, вони ніби лежать на поверхні. Це зумовлює поширеність доказової медицини в усіх без винятку медичних галузях.

Необхідно вивчати обґрунтованість упровадження доказової медицини із спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги у медицину первинної ланки.

Медицина протягом тривалого часу сприймалась як професія, що поєднує кращі знання з лікарським тактом.

Лікарі загальної практики керуються науковими знаннями й турботою про пацієнта, надаючи високоякісну першу медичну допомогу.

Вони не є байдужі, неухважні професіонали, які керуються лише домислами й інтуїцією для розуміння загальної картини у процесі спілкування з пацієнтом, встановлюючи діагноз [5].

Значна частина цієї роботи складна для дослідження традиційними науковими методами, але надзвичайно важлива, особливо в наш час накопичення знань.

Нещодавно було переглянуто важливість первинної медицини з огляду на те, що вона поєднує у собі раціональні наукові методи та практичний досвід.

Мистецтво медицини засноване на вдумливому розумінні кожного конкретного клінічного випадку й застосуванні особистої практики.

Усе це класифікується як низькоякісний фактор в ієрархії доказової медицини, хоча саме це має важливе значення у прийнятті клінічного рішення.

Прихильники доказової медицини пропагують її, проте визнають, що вона не здатна дати відповідь на усі запитання, так само як і проведені дослідження дають часом непрогнозовані результати.

Лікарі повинні інтерпретувати доказові дані відносно кожної конкретної ситуації, зважуючи всі «за» і «проти» певного методу лікування, з огляду на особливості хворого й перебіг захворювання.

В остаточному підсумку лікарі повинні приходити до думки, заснованої на доказах.

Таким чином, лікарі загальної практики мають чимало доводів для застосування принципів доказової медицини у практиці, і з кожним днем їх стає все більше. Використовуючи нові методи в роботі, не можна нехтувати взаємодією лікаря й пацієнта.

Лікарі первинної ланки охорони здоров'я не повинні перешкоджати неминучому й складному процесу інтеграції наукових доказів, особистого досвіду й знань у лікуванні хворих.

Інтеграція клінічного досвіду й принципів доказової медицини є одним з досягнень первинної медичної допомоги [25].

Позитивний підхід проявляється в тому, щоб акцентувати увагу на клінічних випадках, якісних дослідженнях та інших джерелах значимої інформації, які формують структуру доказової медицини.

Українська медична галузь перебуває на шляху реформування та трансформації. На сімейну медицину покладаються великі сподівання й надії у контексті подальшого розвитку усієї системи охорони здоров'я. Саме тому пріоритетним є її розвиток та впровадження.

Дуже важливим є використання сучасних інструментів медичної науки, зокрема принципів доказової медицини. З досвіду інших країн ми маємо змогу побачити усі складності цього процесу, та не простіша ситуація і в Україні.

По-перше, через неухильне зростання обсягів інформаційного потоку в медицині лікарі-практики не завжди можуть адекватно розібратись у матеріалах, які досить часто мають суперечливий характер.

По-друге, переважна більшість вітчизняних лікарів дуже обмежена у використанні сучасного інформаційного середовища, зокрема, через низьке поширення мережі Інтернет в Україні клініцисти найчастіше отримують застарілу інформацію з друкованих ЗМІ.

Умови, в яких працюють вітчизняні лікарі, зокрема сімейні, не дають змоги приділяти багато часу самовдосконаленню. Для того щоб оптимізувати освітній процес, в Україні створюються медичні товариства, члени яких можуть ознайомитися з найсучаснішими тенденціями медичної галузі.

Також однією з важливих передумов зростання інформаційного поля є український фармацевтичний ринок, що досить розвинений порівняно з іншими країнами світу та має тенденції прогресивного росту. Це, з одного боку, позитивний момент, оскільки збільшується арсенал лікарських засобів, якими може скористатися лікар, призначаючи лікування. З другого боку, необмежена кількість так званих генериків (неоригінальних препаратів) ускладнює роботу, оскільки виникають сумніви щодо ефективності призначеної терапії.

Для того щоб клініцисти могли зіставити отримані у процесі досліджень докази з власним досвідом, має бути оперування

об'єктивними критеріями. Їх можна отримати за умов задовільного інструментального та лабораторного оснащення. В українських державних лікувально-профілактичних закладах не завжди можливе комплексне обстеження хворих, а обстеження у приватних центрах дуже дороге.

Отже, необхідно констатувати той факт, що сьогодні в Україні є чимало проблем у розвитку вітчизняної системи охорони здоров'я. Незважаючи на те, що сімейна медицина є основним пріоритетом державної політики в цій галузі, її адаптація до української дійсності є складний та пролонгований процес. Мета цього процесу — формування в кінцевому підсумку комплексу медичних послуг, що надаватимуться державою населенню України. У свою чергу, складність цього процесу полягає в одночасному вирішенні фінансових, структурних, методологічних та інших питань.

У статті розглядався лише один аспект використання об'єктивних даних для прийняття оптимальних рішень у сфері охорони здоров'я — принцип доказовості. Незважаючи на те, що цей напрям є надзвичайно молодим у медичній практиці, він бере на себе вкрай необхідну місію — зростання ефективності використання медицини як такої, що є наразі вкрай необхідним для нашої молоді держави.

1. *Гурина О. Н., Новичкова Е. Н.* «Доказательная медицина в общей врачебной практике» // *Медицинский Вестник* III. — № 2. — 2003.
2. *Метелица В. И.* Что означает «кардиология, основанная на доказательствах» для практической деятельности врача // *Терапевтический архив*. — 1999. — № 9. — С. 46–52.
3. *Нетяженко В. З.* «Доказова медицина. Кому та що потрібно доводити?» // *Мистецтво лікування*. — 2004. — № 5. — С. 14.
4. *Anglia and Oxford Regional Health Authority.* Evidence-based everything [Editorial.] *Bandolier*; 1995; 2:1.
5. *Baliant M.* The doctor, his patient and the illness. London; Pitman. — 1957.
6. *Black N.* Why we need observational studies to evaluate the effectiveness of health care. / *BMJ* 1996; 312: 1215–1218.
7. *Centre for Evidence-Based Medicine Department of Primary Care, Old Road Campus, Headington, Oxford, OX3 7LF, United Kingdom.*
8. *Davidoff F, Haynes B, Sackett D, Smith R.* Evidence based medicine: a new journal to help doctors identify the information they need [Editorial] / *BMJ* 1995; 310: 1085–1086.
9. *Department of Health: General practitioners workload (Survey 1989–1990) Report prepared for the Doctors' and Dentists' Review Body.* London: DOH. 1991.
10. *Dickersin K., Scherer R., Lefebvre C.* Identifying relevant studies for systematic reviews. / *BMJ* 1994; 309:1286–1291.
11. *Fehrsen J., Henbest R.* In search of excellence. Expanding the patient-centred clinical method: a three stage assessment. / *Fam. Pract.*, 1993; 10: 49–54.
12. *Guillebaud J.* Advising women on which pill to take [Editorial] / *BMJ* 1995; 311: 1111–1112.
13. *Haynes R.* Loose connections between peer reviewed clinical journals and clinical practice. / *Ann Intern. Med.*, 1990; 113: 724–728.

14. *Hope T.* Evidence based medicine and ethics. / *J. Med. Ethics*, 1995; 21: 259–260.
15. *Howie JGR.* Addressing the credibility gap in general practice: better theory; more feeling; less strategy. / *Br. J. Gen. Pract.*, 1996; 46: 479–481.
16. *Lambert H., Hoffmans-Okkes I.* Values and roles in primary care. / *J. Fam. Pract.*, 1996; 42: 178–180.
17. *Lionel D. Jacobson, Adrian G. K. Edwards, Stephen K. Granier, Christopher C. Butler* (1997) Evidence-based medicine and general practice / *BJ of General Practice*, 1997, 47; 449–452.
18. *McWhinney I.* A textbook of family medicine. Oxford: Oxford University Press, 1996.
19. Medical Research Council Working Party. MRC trial of treatment of mild hypertension: principal results. / *BMJ* 1985; 291: 97–101.
20. NHS Executive. NHS Health Technology. Assessment Programme. [Letter.] Department of Health: Leeds, 1995.
21. *Opie L. H.* Evidence Based Cardiology / Eds.: S. Yusuf et al. – London, 1998. – P. 355–367.
22. *Owen P.* Clinical practice and medical research: bridging the divide between the two cultures. / *Br. J. Gen. Pract.*, 1995; 45: 557–560.
23. *Oxman A.* Checklists for review articles. / *BMJ* 1994; 309: 648–651.
24. Royal College of General Practitioners. Care of old people: a framework for progress [Occasional Paper 45] London: Royal College of General Practitioners, 1990.
25. Royal College of General Practitioners. The nature of general medical practice [Report from general practice number 27] London: RCGP, 1996.
26. *Russel M., Wilson C., Baker C., Taylor C.* Effect of general practitioners' advice against smoking. / *BMJ* 1979; 279: 231–235.
27. *Sackett, D. L. et al.* (1996) Evidence based medicine: what it is and what it isn't. / *BMJ* 312 (7023), 13 January, 71–72.
28. *Tulloch AJ, Moore V.* A randomized controlled trial of geriatric screening and surveillance in general practice. *JR Coll. Gen. Pract.*, 1979; 29: 733–742.
29. *Wallis J., Barber J.* The effect of geriatric screening and assessment on general practice workload. *Health Bull(Edinb)* 1982; 40: 125–132.
30. *Starfield B.* A framework for primary care research. / *J. Fam. Pract.*, 1996; 42: 181–185.

Лисенко Григорій Іванович – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри сімейної медицини Національної медичної академії післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика, президент Асоціації сімейних лікарів України.

Бобер Ірина Миколаївна – лікар загальної практики (сімейний лікар).

УКРАЇНА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТРОВЕРЗИ

У статті проаналізовано співвідношення європейської та євразійської цивілізаційної парадигми в сучасних соціально-політичних процесах України. Звернуто увагу на детермінацію політичних уподобань народу архетипами колективного несвідомого. Акцентовуються деякі контраверсійні моменти сучасного громадянського процесу.

Vox populi — vox dei, голос народу є голос Божий — ця максима відома всім політикам. Від однієї каденції до наступної вони постійно виголошують дифірамби абстрактному народові. Він є обов'язково й мудрий, і розумний і далекоглядний. Чи справді вони думають так? Напевно ні, але то інша справа.

Питання про те, як почути голос народу, як розкодувати імперативи його волі. Зазвичай народ німотствує або лепече... Для того ніби й створена демократія, жеби високі державні мужі артикулювали і вербалізували той Божий голос. Це теж усім політикам зрозуміло. Тому зазвичай вони тим і переймаються. Але наприкінці кожної каденції, в демократичному суспільстві, постає неповторний час, час виборів, час, коли народ власним перстом обирає тих, кому він делегує свою волю. Ось тут задоволення власним народом у державних мужів дуже часто зникає. Не той народ, не виправдовує надій.

Ще з парламентських виборів 2002 року стала очевидною хибність панівної опінії нашого ідеологічного істеблїшменту визначитися з українською ідеєю виключно в межах політичної царини. Саме там слід вбачати витоки досить популярної колись концепції української політичної нації як політичного об'єднання громадян незалежно від їхнього етнічного походження, традицій, світогляду та культури. З інтегруючою силою держави мало постати відчуття єдності, державний пат-

ріотизм, спільна система вартостей. Така концепція безумовно приваблива і мала право на існування як гіпотеза, бо мала історичні прецеденти. В європейській історії як нації витворювали держави, так і навпаки, держави формували нації. Але неприпустимо забувати, що спрацьовувала політична ідея нації тільки в певних соціальних реаліях. По-перше, в умовах усталення міцної, непорушної держави і коли переважна більшість громадянства сприймає цей процес позитивно, як свою власну історично необхідну долю. Тобто коли нова держава є кращою і сильнішою, ніж попередня, до якої вони належали. В такій ситуації була Франція доби Наполеона. Це певно що не про нас. Російське і значна частина російськомовного населення продовжує сприймати Українську державу як прикре тимчасове явище, що виникло попри історичну необхідність, зі свавільних амбіцій місцевих політиків. Комплекс тавра бездержавності тяжіє над малоросійською ментальністю.

По-друге, ідея політичної нації спрацьовувала в умовах, коли нова держава надавала своїм громадянам політичний статус, права і повноваження більш повні, широкі й привабливі, ніж у попередній державі. Так було в Сполучених Штатах. Не викличе заперечення думка, що нашому люду набридло тоталітарне буття, але ще менше він був здатний вважати за найвищу вартість так звану українську демократію доби Кучми, радше орієнтуючись на деформовану ідеалізацію історично минулих державних форм: гетьманщини, імперії чи союзу. Політична культура значної частини населення й досі залишається на маргінесі, тобто поза межами стандартів сучасної європейської культури. Нарешті, по-третє, політична ідея єднання спрацьовує в умовах, коли держава вабить за можливістю. Цього теж не маємо.

Кожен зі шляхів до нації, від етносу чи від держави, має свої недоліки і переваги. Нація-етнос іноді повністю розчиняє особистості у своїй неформальній, позачуттєвій тотальній структурі. Тут усе сплітається воедино: свідоме та підсвідоме, раціональне та ірраціональне, афективне і контрольоване, логічне та інтуїтивне. Нація-етнос сама нагадує особистість, тільки особистість надіндивідуальну, де всі постають як один. «Душа народу, — зазначає Карл Юнг, — є лише дещо складніша структура, ніж душа індивіда» [1]. Нація-етнос відтворює особистості лише у тому разі, коли вона у своєму розвитку досягає межі становлення високої культури, з цієї фази вона найчастіше є незламною, незбореною, але ірраціонально-невиваженою, керованою колективним підсвідомим.

Натомість у націях-державих особистість од початку відносно відокремлена від нації. Понад те, такий стан є передумовою формування цих націй. Тому індивідуальне і національне тут ніколи повністю не збігаються, а національне має свідомий, раціонально упорядкований, політично скерований і виважений характер.

Український націотворчий процес, хоч як то прикро, є найгіршим варіантом: гібридизацією від'ємних моментів першого і другого. Маємо державу, але не маємо відповідної національної культури, яка б детермінувала демократизацію суспільства і процес формування особистостей. Не маємо єдиного етносу, але маємо вирування ірраціонального колективного підсвідомого в громадському і політичному житті.

Аналізуючи національні катаклізми, Карл Юнг писав: «Архетипи, як русла річок, що іноді пересихають, але навіть у цьому стані можуть бути виявлені в будь-який момент. Архетип є подібним до старого русла, вздовж котрого протягом багатьох сторіч тече вода життя, пробиваючи собі окремих глибокий канал, чим довше тече вода по цьому каналу, тим більше ймовірності, що рано чи пізно вона повернеться у старе русло... Життя націй — це величезний стрімкий потік, що зовсім не контролюється людиною і перебуває в руках Того, Хто завжди сильніший за людей...» [3].

Архетипи колективного несвідомого завжди утаємничені, вони викарбовуються в свідомості народу у вигляді символів і є знаками пам'яті народу, його виживання й адаптації. Підставою суперечності нашої дійсності є протиріччя між колективним несвідомим усіх трьох складових націотворчого процесу і важливішою ланкою цивілізації — державою. Розв'язання цієї суперечності гармонізації зовнішнього і внутрішнього, архетипів і цивілізації покладається на духовну культуру. З одного боку, культура є ніщо інше як процес постійного перекодування ірраціональних імпульсів колективного підсвідомого у раціональні формули, процес «випаровування» енергії підсвідомих ваблень у вартості культури і демократії, процес перетворення ірраціональних синкретичних етносів і псевдоетносів у націю як культурну спільноту, як сукупність окремих особистостей. З другого боку, саме культура є продуктивною силою відтворення адекватної підсвідомому цивілізації, тобто держави. Саме за рецептами культури мусять утворюватись і функціонувати нормативні структури соціуму. Асимілятивна ефективність культури, щодо вируючих архетипів несвідомого, адекватність культури, щодо породжених нею соціально-

нормативних структур, — ідеал, мета і норма суспільного життя народу. Поки що маємо радше патологію.

Останні роки поширюється піар-концепт «двох Україн» — Західної та Східної, що теж не сприяє розумінню наших реалій та колізій. Як відомо, Україна лежить в геополітичному просторі між Європою та Росією, на кордоні європейсько-атлантичної та євразійської цивілізацій. До якого з цих культурно-історичних типів належить власне Україна? З точки зору російських політиків, такого питання не існує. Українці, безумовно, належать до єдиного російського суперетносу і в його межах протистоять західній цивілізації.

Ця спекулятивна філософема не тільки покладена у ґрунт російської політики та ідеології, а й упродовж десяти років настирливо прищеплюється українським політикам у вигляді власне української публічної opinio.

Дякуючи історії, сталося так, що виборча кампанія 2002 року в Україні була перетворена у суперграндіозне дослідження української громадської думки та верифікації «сакральної» історіософської ідеї. Всі сили горезвісної євразійщини об'єднались у шляхетному цькуванні фантому «націоналістичного ізоляціонізму» та «лизоблюдського європеїзму та атлантизму»: речники обох президентів і московського патріарха, російські інтелектуали і патріоти, майстри чорного піару і зацвілої контрпропаганди, вітчизняні мас-медіа і відомий адміністративний ресурс. Були залучені найновіші російські виборчі технології та елементарний позадипломатичний тиск. Все було російське — ідеї, запитання, відповіді на них. Тільки кошти були українські. Такого «свята демократії» незалежна Україна ще не знала. Марно. Український народ не виправдав сподівань ані власної, ані російської влади.

Вперше в новітніх умовах чітко виявилось, що більшість українського електорату тяжіє до європейських вартостей, а не до євразійських, воліє радше атлантичної моделі демократії, ніж тоталітаризму північного штибу. Національно-демократична домінанта і раніше була присутня в Україні, але вона була чітко локалізована в межах Галичини. Знаючи це, певні кола лякали нас майбутнім розколом України саме по цих кордонах. Вийшло зовсім інакше. Українська цивілізаційна ідея легітимізувалася у значно ширшому і чітко детермінованому ареалі — на всіх автохтонних українських етнічних землях — від Закарпаття до Гетьманщини, від Полісся до Поділля, де вона отримала абсолютну підтримку населення. Євразійська і комуністична ідеї знайшли відгук електорату

лише колонізованих земель України, де переважають великі промислові центри з російським та російськомовним населенням. Тільки там спрацювали віртуально-семантичні проекти російських піар-технологів.

Президентські вибори 2004 року ще раз підтвердили, що в підґрунті особистих амбіцій претендентів лежать не тільки економічні чи політичні аспірації кланів, а насамперед зіткнення двох різних цивілізаційних парадигм. Але аналіз буде малопродуктивним, якщо не врахувати найважливішого. Парламентські вибори 2006 року в цьому відношенні майже нічого нового не додали. Політологічна мудрість про те, що недостатньо популярна і авторитетна влада завжди втрачає голоси на користь опозиції, не могла спрацювати. Голос того народу, що голосував за Ющенка, належав не персонально йому, а передусім ідеї українського способу життя і світобачення. Тому він принципово не міг бути делегований Партії регіонів, а лише якійсь іншій партії української ідеї. Що й сталося. Тому дивно виглядає образа депутатів Верховної Ради на голос народу, що набрала форми закону про довічне райське утримання депутатів народом. Маємо дивовижний парадокс: окремі наші політики напевно розумніші, ніж окремі люди, а народ в цілому глибше відчуває сенс буття, ніж парламент разом з політичними партіями. Мабуть, тому, що за історію відповідає народ, а не політичний бомонд.

Останні парламентські вибори знову підкреслили, що українсько-європейські принципи домінують у 16 областях, а євразійські – в 9. Разом з тим необхідно зауважити, що відмінність між Україною (Північчю) і регіоном України (Півднем) має іноді м'який характер. Так, ті п'ять партій та блоків, що потрапили до Верховної Ради, отримали прохідний бал і на так званій чужій території (ПР – 10 %, КПУ – 3 % на півночі, БЮТ – 10,5 %, НУ – 5,1 %, СПУ – 3,2 % на півдні). Найбільш «всеукраїнською» партією, хоч як це дивно, стала КПУ. Вона отримала 32 % своїх голосів у «чужій» зоні. Це свідчить про те, що КПУ поступово перетворилась на маргінальну партію, втративши позиції навіть на Півдні. У решти партій такі показники є приблизно рівними: БЮТ – 18,5 %, ПР – 17 %, СПУ – 17 %, НУ – 13 %. Тому можна стверджувати, що претендувати на всеукраїнську популярність може хіба що БЮТ.

Разом із тим досить в інший спосіб має вигляд ця проблема крізь призму коефіцієнта дисперсії довіри (недовіри). Регіони мають такий коефіцієнт – 37, блок Вітренко – 31, СПУ – 14,

НУ – 14, БЮТ – 12. Стає очевидним, що Партія регіонів була і є лише партією Півдня України.

Таким чином, на сьогодні маємо в єдиній державі дві України – першу, орієнтовану на європейські вартості, свободу, людину та приватний простір її екзистенції, та другу – базовану на вартостях іншої цивілізації, примату держави і порядку замість свободи, справедливості замість права. Маємо два принципово контрверсійні дискурси, дві соціокультурні парадигми, два ментальні коди. Конвергенція їх мало ймовірна, співіснування проблематичне. Це й є виклик історії, що висловлений голосом народу на виборах – *a vox populi – vox dei*.

І допоки не вирішується проблема гармонійного, толерантного культурологічного і морального збалансування цих двох складових нашого суспільства, наше майбутнє буде невизначене. Воно буде приречене на триумф популізму, непрогнозовані конфлікти, котрі детермінуватимуть невизначеність нашого економічного, соціального і політичного поступу. Таким сьогодні є наше квазігромадянське суспільство.

Але плине час, і дещо змінюється, здається, на краще.

Постає суттєве питання: яка модель політичної системи, державної влади, цивілізаційних преференцій і орієнтацій є суголосною українському суспільству, його архетипам колективного підсвідомого? Досвід історії свідчить про те, що тривалість історичного життя будь-якого народу не виходить за межі півтора тисячоліття. Вона може бути меншою, але в жодному разі не більшою. Якщо виходити з того, що український етнос є відносно молодий народ, який постав приблизно п'ятсот років тому, маємо підстави стверджувати – в цьому тисячолітті Україна може і повинна стати органічною складовою світової цивілізації. Саме найближчим часом може статися розквіт українського суспільства, української культури, українського способу життя.

Все це, безумовно, може надихати оптимізмом. Але актуалізувати всі потенційні можливості, що надаються Україні історією, буде дуже складно. Як і в минулому тисячолітті, Україна залишатиметься у тому самому геополітичному просторі – між Європою і Росією. Тому першочерговим практичним завданням для українського суспільства є остаточне вирішення питання – до якого культурно-історичного, цивілізаційного типу належить український етнос – європейського чи російського, котрий іноді камуфлюють під назвами слов'янської, православної, євразійської чи азіопської цивілізацій.

Для російських політичних та інтелектуальних кіл такого питання не існує. Точніше, на нього дана відповідь понад сто років тому працями М. Данилевського «Росія і Європа» та К. Леонтєва «Візантизм і слов'янство» [5].

Основний висновок цих есеїв і сьогодні повністю влаштує російський істеблішмент. Він зводиться до тез, що українці належать до єдиного російського суперетносу і, в його межах, протистоять європейському типу цивілізації. Ця спекулятивна філософема не тільки покладена у ґрунт російської політики та ідеології, а й упродовж десяти років настирливо прищеплюється українським політикам у вигляді власне української публічної opinio.

Такий стан речей, здається, пояснюється саме тим, що впродовж останніх років спостерігається повернення «води життя» українського етносу у старе русло українського архетипу, намуляного останніми десятиріччями для одних, сторіччями для інших українців. Маємо повільний анамнез, актуалізацію певних українських архетипів, що докорінно не збігаються з російськими, а, навпаки, є суголосними європейським вартостям. У зв'язку з цим знову постає досить серйозне питання про евентуальну належність українського етносу до європейської цивілізації. Наскільки може бути коректною і доказовою така версія? Тим паче, що навіть в українській літературі ми не маємо сталої думки.

Репрезентативною у цьому відношенні видається дискусія між Л. Окіншевичем та І. Крупницьким. «Україна, — стверджував перший, — є країною проміжного характеру, з територією, що лежить на кордоні двох "культурно-історичних типів" і являє собою широкий простір переходового від одної до другої цивілізації характеру» [6, с. 110]. Упродовж усієї української історії, на його думку, ми спостерігаємо наявність західних і східних типів, устроїв та породжених ними людських вдач. Його опонент висловлюється протилежним чином: «Україна, безперечно, є синтезом між Заходом і Сходом, але синтези бувають різні, з перевагою того чи іншого елемента. В усякому разі, європейськість України не підлягає жодному сумніву: з загальноєвропейського руху її не можна вилучити, до нього вона належить органічно... Хоч Україна належить до Східної Європи, вона духовно репрезентує у своїй синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західної ментальності. Тому можна і навіть слід говорити про призначення України бути Заходом на Сході [цит. за: 6, с. 104].

Наступна важлива квестія — це питання про те, що становить собою «феномен Європи» і що мислить з цього приводу

сама Європа? Відомий італійський філософ Р. Гвардіні зазначає, що «Європа є не тільки географічний комплекс, не тільки конгломерат народів, але жива ентелехія, живий духовний склад, що розкривається в історії [7, 56]. Змістовний сенс цієї європейської ентелехії, здається, коректно розкриває сучасний американський теоретик В. В. Волліс. Він вважає, що до європейських народів можуть бути віднесені ті, що мали спільний історично-культурний досвід: середньовічний католицизм, Ренесанс і Реформацію. Східний кордон Європи, на його погляд, може бути проведений по межах католицьких держав у 1500 році [цит. за: 8, с. 116].

Формування українського етносу відбувалося саме на зламі XV—XVI сторіч у межах польсько-литовської держави під впливом не тільки європейської духовної парадигми, а й у рамках європейського цивільного права [див. 9]. Протягом XVI—XVII сторіч формується власне українська культура, система освіти і специфічні ментально-світоглядні засади, що надають цій культурі специфічного забарвлення, в чітких кресах європейського культурно-цивілізаційного типу. Українською автохтонною землею прокотилися хвилі Ренесансу, Реформації та контрреформації, інтеріоризовані у синтезі з духовним досвідом києворуської традиції вони породили культуру українського бароко.

Феномен українського бароко вимагає особливої уваги. Він безумовно став органічною складовою загальноєвропейського духовного бароко, але він був наскільки європейським, настільки й специфічно українським і тому потребує виокремлення його *differentia specifica*. Звернімо увагу на те, що український етнос і архетипи його колективного підсвідомого поставали значно пізніше решти європейських народів, на надґрунті духовної історії Європи. І хоча він не мав того реального класичного середньовіччя, як більшість європейських народів, але його власне «середньовіччя» розгортається у XV—XVII віках, збігаючись у часі з Відродженням, Реформацією й Бароко як соціально-політично (козаччина), так і духовно (від Києво-Могилянської академії до Сковороди). Саме у цей час український етнос стає європейським народом, за два сторіччя засвоюючи понад сім віків духовної історії Європи з її вартостями свободи, натурального права, приватної власності та демократії. У світлі попереднього стає зрозуміло, чому пророцький геній Т. Шевченка віднаходить витoki українських архетипів саме у добі козаччини.

Українське світобачення, засвоївши августинівсько-аристотелівську парадигму мислення та поєднавши загальноєвро-

пейські вартості з народною мовою і культурою та киево-руською традицією, витворилося як власне український варіант європейського світосприйняття й культури — української «самості» екзистенції та ментальності, українського варіанта європейського дискурсу.

Під таким кутом зору отримує сенс концепція єдиної європейської нації. Сучасний австрійський політолог О. Мольден у своїй книжці «Європейська нація. Від Атлантики до України», окреслюючи кордони духовної, політичної та релігійної Європи, зазначає, що в історичному минулому «Україна перебувала під значним католицьким культурним, а також польсько-литовським та габсбурзьким політичним впливом» [8, с. 63]. У сучасній Україні, на його думку, «ренесанс культурного життя має чітко виявлені проєвропейські... акценти» [8, с. 211]. Таким чином, він вважає, що виявлені природні гравітації української ментальності є достатньою підставою приєднання України до майбутньої єдиної європейської спільноти.

Нарешті ще одне питання. Що спричинило той достатньо активний процес анамнезу і актуалізації архетипів українського колективного несвідомого? Здається, що відповідь майже очевидна. Це — поступова зміна мовної ситуації в Україні. Поширення європейської системи вартостей повністю збігається у часті й просторі з поширенням ареалу відродження функціонування української мови.

Феномен Помаранчевої революції дав відповіді на багато злободенних запитань. Що є та революція? Маємо чимало спроб визначення. Повстання мільйонерів проти мільярдерів? Революція дрібного та середнього бізнесу проти олігархів? Чи це зіткнення цивілізацій? Слушними слід визнати і перше і друге. Але аналіз буде малопродуктивним, якщо не врахувати найважливішого. Помаранчева революція довела неможливість подальшого спотвореного химерного співіснування двох соціокультурних парадигм. По-перше, вона виявила, що російськомовний і комуністичний дискурси є насправді лише різними іпостасями єдиного євразійського дискурсу і практики. По-друге, вона довела, що український народ відродився на своїх питомих архетипових та соціокультурних підвалинах і вже не може відмовитись від прагнення відновити усю повноту свого буття — отримати український спосіб цивілізації — Українську державу, а не євразійську державу під назвою Україна. По-третє, вона засвідчила, що справжній цивілізаційний розлам сьогодні проходить не по берегах Збруча і навіть не Дніпра, а по берегах Сейму і Сіверського Дінця на сході, відділяючи українську північ від півдня.

Фундатор сучасної філософії мови В. фон Гумбольдт розглядав будь-яку мову як особливе світобачення. З поширенням української мови маємо становлення власне українського дискурсу. Як стверджує Х.-Г. Гадамер [10, с. 510], посередником між соціальною реальністю і людиною завжди є мова. Саме цей український соціокультурний текст, що укладається в сучасній Україні, і дає можливість актуалізації архетипової традиції.

Таким чином, на сьогодні маємо в єдиній державі дві України – першу, орієнтовану на європейські вартості, свободу, людину, приватний простір екзистенції, та другу, базовану на вартостях іншої цивілізації, примату держави та порядку замість свободи, справедливості замість права. Маємо два принципово контрверсійні дискурси, дві соціокультурні парадигми, два ментальних коди. Конвергенція їх неможлива, співіснування проблематичне. Виклик історії. І відповідь на цей виклик не може бути кулуарною декларацією між тими, хто втратив і отримав владу, а повинна бути справою українського народу.

Серед розмаїття підставових проблем минулого десятиріччя, сьогодення і наступних років я виокремив би проблему співвідношення влади й опозиції. Ця проблема як постала з першого дня суверенності, так і залишається джерелом нестабільності, конфліктності та ворожнечі в нашій державі.

Там, де є влада, обов'язково має місце і опозиція. Понад те, опозиція є атрибутом влади. Це елементарний суспільний закон та імператив політичного життя. Але оскільки влада є первинною політичною субстанцією, саме вона визначає місце опозиції, якщо не в часі, то в просторі. Тому залежно від політичного режиму опозиція посідає місце або у в'язницях і таборах, спецлікарнях і еміграціях, на маленьких приватних кухнях і великих майданах, або в публічних офісах політичних партій і ошатних залах парламентів.

Місце опозиції в політичному спектрі держави і є найвиразнішим індикатором демократичності суспільства. Шлях від в'язниці до парламентської зали долає не тільки опозиція, разом з нею його долає й державна влада, тільки її дорога зветься курсом від тоталітаризму до демократії. Кожна влада, незалежно від того, демократична вона чи тоталітарна, не любить опозицію. Опозиція постійно дошкуляє владі й заважає, як тій здається, плідно працювати. Крім того, опозиція найчастіше страждає на неврівноваженість, екстремізм, їй бракує політичної культури та витримки. Але, хоч як то прикро для влади, опозиція завжди є її дзеркалом, не завжди венеціанським, та все ж.

Мова йде не тільки про те, що в тоталітарному суспільстві не може бути демократичної опозиції, що коли самій владі бракує політичної культури і загальнолюдської моралі, то марно очікувати її і від опонентів. Реальна опозиція може бути трошки вищою чи трошки нижчою від влади, трошки моральнішою чи аморальнішою, але в підсумку вони варті одне одного. Та йдеться й про інше. Необхідність опозиції зумовлюється її громадсько-соціальною, так би мовити, «санітарно-гігієнічною» функцією.

Політична стратегія будь-якої влади не позбавлена певних вад, кожна її персоніфікація — надмірного честолюбства і спокуси ототожнювання власних індивідуальних інтересів з громадськими, національними та загальнодержавними. Взагалі, соціальна ентропія тяжіє над усім. Над владою також. Опозиція і покликана історією для постійного віддзеркалення цих негативних моментів. Те, що з почуття самозбереження ретельно приховується владою, прискіпливо оприлюднюється опозицією. Опозиція не тільки ставить діагноз і пише історію хвороби влади, але й пропонує, а іноді й вимагає курс її лікування. Для влади це дуже неприємно: їй завжди здається, що діагноз хибний, а рецепти лікування неприйнятні і некоректні. Буває й так. І взагалі, опозиція — це жахливе суспільне явище, як, до речі, і демократія, але якщо ми визнаємо демократію, ми мусимо визнавати і опозицію. В демократичних суспільствах це стало аксіомою. Понад те, саме опозиція визнається найвищим діагностом і контролером влади.

Влада вільна у своїх рішеннях, чи прислуховуватись їй до лікувальних імперативів опозиції. В межах виборчої каденції це її повне право. Але й опозиція має право не дозволяти владі нехтувати чинним законодавством і гвалтувати принципові моральні засади суспільства. Не тільки опозиція є дзеркалом влади, а й влада є дзеркалом опозиції. Споглядаючи своє відображення в opinіi опозиції, влада отримує неоціненну інформацію, котра дає їй змогу вносити корекції політичного курсу, оздоровлювати власний морально-правовий та професійний статус тощо.

Якщо йдеться про демократичне суспільство, то влада і опозиція тут становлять єдність протилежностей, де одна з них не може існувати без іншої, вони породжують і виборюють одне одного і саме тому приречені на постійний діалог у чітко окресленому конституційно-правовому полі з визначеними правами і обов'язками кожної зі сторін. Вищою формою протистояння та змагання влади і опозиції є вибори

влади. У цьому разі влада отримує статус обвинуваченого, а опозиція — статус обвинувача, тобто прокурора. Третейським суддею у цьому політичному процесі стає електорат. І якщо обидві сторони отримують рівні можливості як захисту, так і обвинувачення, діятимуть в межах усталеної юридичної і моральної практики, то вирок, ухвалений виборцями, й буде апофеозом справедливості. Більш справедливої форми вирішення питання про те, хто має рацію у цій полеміці, історія поки що не має.

У свою чергу зауважимо, що цивілізований діалог між владою і опозицією можливий лише у разі цивілізованості самих диспутантів. І тому знову ж підкреслимо, що саме субстанціональність влади накладає на неї суворі зобов'язання щодо формування політичної культури опозиції та розбудови правового поля діалогу.

Демократична влада мусить постійно працювати з опозицією, підіймаючи її до свого рівня, нести відповідальність за її громадянське обличчя. У зворотному випадку, рано чи пізно неминучі катаклізми.

Народ поставив запитання, на яке політики поки що не спромоглися дати коректної відповіді: яким мусить бути спосіб співіснування двох цивілізаційних парадигм в єдиній державі. Але усвідомити й проторувати цей шлях повинні політики.

Висновок, котрий робить сама історія, полягає у тому, що співвідношення влади й опозиції в нашій державі в сучасних умовах не є співвідношенням абсолютної більшості з монополією на політичну істину та абсолютної меншості з такими самими абсолютно хибними засадами, а співвідношенням двох політичних сил, що репрезентують два цивілізаційні обшири України. Але головним критерієм поділу народів сучасної України є межа європейської і євразійської цивілізацій. Вона проходить через серце нашої країни, відсуваючи, хоч як то парадоксально, розбіжності між правими і лівими, лібералами і консерваторами, тоталітаризмом і демократами десь на другий план. Народ України один, а голосів у нього зараз два. Який із них стане домінуючим — покаже час. Конфігурація політичних сил у владі не завжди адекватно відображає реальність співвідношення цивілізаційних аспірацій народу. Це красномовно доводить факт формування антикризової коаліції у Верховній Раді. І це доводить, що в будь-який час можлива інверсія сил. Адже перевага європейських уподобань у народі і в політичному бомонді мінімальна. Вихід один — шукати відповідь на виклик історії можна тільки у вимірах демократії,

у вимірах легітимного симбіозу влади і опозиції. Саме тому сучасна Україна вимагає закону про опозицію, пам'ятаючи, що один голос народу належить владі, а другий — опозиції; вимагає закону про Кабінет Міністрів і закону про повноваження Президента, пам'ятаючи, що один голос належить урядові, другий — не менш повноважний — Президентові. У наших хистких, невизначених реаліях сьогодення влада завтра може стати опозицією і навпаки. Віднайти консенсус, гармонію двох голосів єдиного народу — то є справа самозбереження народу і його політичної еліти також.

Здається, що коректність у політичних стосунках влади і опозиції, подолання економічних негараздів є лише необхідною передумовою подолання ментальної амбівалентності нашого народу. Але ключ до цього лежить у царині культури і способі життя самого народу.

1. Юнг Карл. Душа и миф. Шесть архетипов. — К., 1996. — 191 с.
2. Пасько Ігор, Пасько Ярослав. Громадянське суспільство і національна ідея. — Донецьк, 1999. — 184 с.
3. Юнг Карл. Психология и алхимия. — М., 1996. — 179 с.
4. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. — М., 1991. — 574 с.
5. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. / Собр. соч. — Т. 3. — М., 1912. — 248 с.
6. Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом // Розбудова держави. — 1997. — № 7—8. — С. 108—113.
7. Гвардини Р. Спаситель в мифе, откровении и политике. Теологические раздумья // Философские науки. — 1992. — № 2. — С. 50—62.
8. Molden Otto. Die europäische Nation. Die neue supermacht vom Atlantic bis zur Ukraine. — Heilig Verlag. — 1990. — 323 s.
9. Пасько Ігор. Феномен козацтва і деякі питання генези українського етносу (історіософські міркування) // Схід. — 1999. — № 5 (29) — С. 21—26.
10. Гадамер К.-Г. Истина и метод. — М., 1998. — 704 с.

Пасько Ігор Трохимович — кандидат філософських наук, професор, завідувач Донецької філії Центру гуманітарної освіти НАН України.

Сергій Бублик

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ

Проведений системний аналіз кадрового забезпечення науково-технологічного розвитку України з використанням методів порівняльного аналізу, у тому числі міжнародного зіставлення, аналізу динаміки та структури кадрового науково-технічного потенціалу держави з уведенням міжнародно визнаних статистичних індикаторів. Виявлено основні ознаки процесу занепаду наукових кадрів та виокремлено основні причини зменшення інтелектуального потенціалу країни. Обґрунтовано нагальність створення національної системи продукування наукових кадрів з використанням переваг існуючих структур та світових тенденцій їх розвитку. Дослідження завершується наданням низки рекомендацій щодо підвищення ефективності використання наявного кадрового потенціалу Української Держави та створення умов для його гармонійного розвитку.

Світова глобалізація та розвиток інформаційних технологій, трансформація українського суспільства та перехід до створення національної інноваційної системи — такими є зовнішні та внутрішні імперативи, які впливають на розвиток вітчизняного кадрового науково-технічного потенціалу. Виступаючи осередком інтелектуальних ресурсів суспільства, кадровий потенціал науково-технічної сфери впливає на конкурентоздатність економіки та переважно визначає місце держави на світовому глобалізованому ринку. Стратегічним завданням для України є ефективне використання цього потенціалу, що є можливим за досягнення гармонізації основних параметрів науково-технологічної сфери (внутрішніх чинників) та сприяння зростанню попиту на науково кваліфіковані кадри в економіці (зовнішніх чинників). Для вирішення

цього завдання необхідна побудова гнучкої, адекватної системи кадрового забезпечення, здатної не лише ефективно реагувати на зовнішні виклики, а й сприяти формуванню перспективних напрямів науково-технологічного розвитку країни як підґрунтя її суспільно-економічного прогресу.

Україна є державою, що володіє достатньо вагомим науково-технічним кадровим потенціалом, який відчутно впливає на її соціально-економічний розвиток. За рівнем такого впливу, 4,6 дослідника на 1000 осіб економічно активного населення, Україна дещо поступається середньоєвропейському показникові (5,7 — для перших 15 країн ЄС), проте випереджає нових членів цього Союзу, зокрема Словенію (4,5), Словаччину та Угорщину (3,7), Польщу (3,3). Водночас кількість її наукових кадрів зменшується, на відміну від переважної більшості європейських країн, що погіршує передумови для успішної реалізації євроінтеграційних прагнень держави.

У період економічного піднесення України протягом 2000 — 2003 років відновився попит на вітчизняну науково-технологічну продукцію, внаслідок чого збільшилися обсяги фінансування ДіР (частка видатків на ДіР зросла з 1,20 % ВВП у 2000 році до 1,37 % — 2003 року). Це загальмувало процеси руйнації науково-технічного потенціалу, проте ще більше актуалізувало проблему невідповідності його структури ані поточним завданням трансформації держави, ані перспективам її зростання. На відміну від тієї ж Росії, в якій з настанням економічного зростання 1999 року відновилися позитивні процеси нарощування інтелектуального потенціалу суспільства, у тому числі зайнятого у сфері ДіР, в Україні кадрова криза наукового потенціалу ще триває.

Процеси інтеграції освіти і науки, які передусім мають спрямовуватися на створення системи кадрового забезпечення інноваційної діяльності країни, є стохастичними та залежать переважно від поточних політичних, адміністративних та економічних чинників без урахування внутрішніх потреб та перспектив такого розвитку. Недосконалою та незбалансованою є вітчизняна система статистичних показників кадрового потенціалу науки, затягнутим у часі через відомчу неузгодженість є процес їхньої гармонізації зі статистичною системою міжнародних індикаторів розвитку науки і технологій Європейського Союзу, Організації економічної співпраці, ЮНЕСКО тощо. Відповідно відсутнім є систематичний моніторинг потреб у кваліфікованих кадрах за різними сферами економічної діяльності, особливо науково-технологічного спрямування. Все це також ускладнює процес розроблення страте-

гічних державних рішень щодо розвитку системи кадрового забезпечення науково-технологічного розвитку.

Отже, однією з головних причин тривання наукового занепаду в Україні залишається невизначеність щодо стратегічних цілей та напрямів науково-технологічного розвитку держави та, відповідно, зволікання з реформуванням існуючої науково-технологічної системи, у тому числі її кадрового потенціалу. Так, в урядовій Програмі «Послідовність. Ефективність. Відповідальність» державні заходи щодо кадрового потенціалу науково-технічної сфери полягають лише у розробленні проекту Державної програми інтеграції науки, освіти та виробництва на 2006-й і наступні роки. Стратегією економічного і соціального розвитку України (2004 – 2015 роки) шляхом європейської інтеграції передбачається «створення умов для розвитку науково-технічного потенціалу та кадрового забезпечення інноваційної діяльності», проте без визначених індикаторів такого розвитку та термінів їх досягнення.

Важливим кроком до визначення стратегічних підходів держави щодо розвитку власного кадрового науково-технічного потенціалу має стати реалізація Указу Президента України від 30 квітня 2004 року № 499 «Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку фундаментальних наукових досліджень» як стратегічної основи економічного зростання і сталого розвитку держави. Зокрема цим Указом закладається підґрунтя для створення комплексної системи кадрового забезпечення науково-технологічного розвитку. Державні заходи, які будуть розроблені для реалізації цього законодавчого акта, мають бути спрямовані на злам тривалих процесів занепаду кадрового потенціалу вітчизняної науково-технологічної сфери, основними ознаками якого є:

- зменшення кількості працівників, зайнятих ДіР, особливо їхньої активної частини — дослідників;
- зменшення кількості випускників вищих навчальних закладів (ВНЗ) III – IV рівнів акредитації (університетський рівень), що обирають науково-технічну діяльність;
- демографічна криза дослідницького потенціалу науки внаслідок вибуття працівників продуктивного віку (30 – 54 років) до інших сфер економічної діяльності, а також їхньої еміграції;
- збільшення кількості науковців вищої кваліфікації поза наукою, а також зростання процесів сумісництва;
- невідповідність напрямів підготовки фахівців з вищою освітою, науковців вищої кваліфікації галузевій спрямованості наукових досліджень.

Скорочення чисельності кадрового потенціалу науково-технологічної сфери України відбувається переважно через зменшення його активної частини – дослідників та техніків. Упродовж 2000–2003 років кількість працівників основної діяльності наукових організацій скоротилась на 8,5 %, у тому числі дослідників – 5,9 % та техніків – 33,6 %. Водночас досить значною у штатній структурі організацій залишається частка адміністративно-господарчого персоналу (39,7 % від загалу працівників). Такі штатні диспропорції істотно знижують ефективність проведення безпосередньо наукових, науково-технічних робіт та стримують розвиток перспективних напрямів ДіР, зокрема через завищення обсягів витрат на них.

Отже, стійка тенденція зменшення кількості працівників, зайнятих безпосередньо виконанням ДіР (дослідники та техніки), насамперед пов'язана з кризою наявної інституціональної структури української науки, що переважно функціонує у рамках традиційної галузево-відомчої системи. Такий стан відповідає стратегії «виживання» та, певним чином, «збереження» науково-технологічного потенціалу країни. Проте перехід до *стратегії ефективного використання та розвитку* цього потенціалу вимагає застосувати нові принципи до організації наукової праці, передусім через реформування наявної інституціональної структури задля приведення її у відповідність до сучасних суспільно-економічних умов.

Про неефективність функціонування нинішніх організаційних структур науки в Україні свідчить, зокрема, структура руху персоналу, зайнятого ДіР (рис. 1).

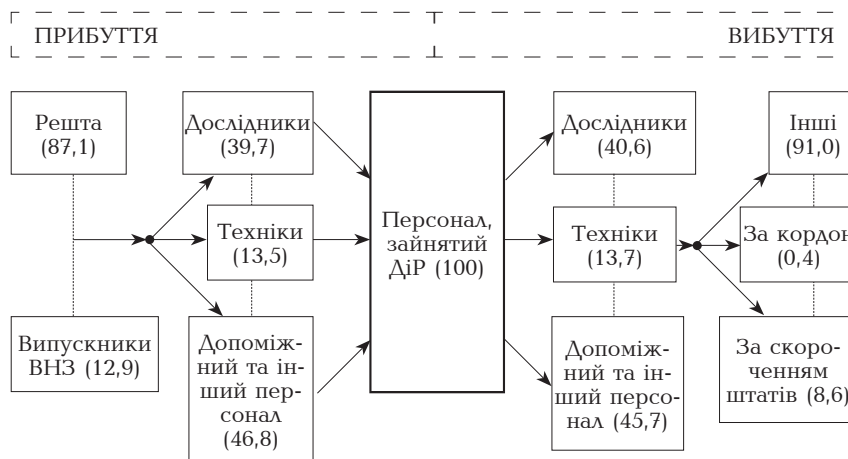

Рис. 1. Рух персоналу, зайнятого ДіР (2001–2003 рр.)

Найдинамічнішими категоріями персоналу наукових організацій останні 3 роки були дослідники та адміністративно-господарчий персонал. Проте, якщо плинність адміністративно-господарчого персоналу переважно підпорядковується загальним тенденціям ринку праці в Україні, то динаміка руху дослідницького загалу є показником зовнішньої мобільності науковців.

Основними причинами плинності персоналу наукових організацій, що становить понад 15 %, є економічна неефективність функціонування більшості з них та низький суспільний статус наукової діяльності. Останній чинник критично важливий у виборі майбутньої професії для випускників ВНЗ — лише 0,7 % від їхнього загалу обирають науково-технологічну діяльність. Переважна частина з цих молодих фахівців (68,1 %) стають дослідниками, ще 19,5 % — техніками. Проте такої кількості недостатньо, аби змінити усталені тенденції кадрового скорочення та збільшення плинності персоналу.

Незначний вплив молоді на динаміку кадрового потенціалу науки в Україні також пов'язаний з недоліками вітчизняної системи вищої освіти. Екстенсивне зростання кількості студентів, у тому числі ВНЗ III—IV рівнів акредитації, відбувається через збільшення частки молодих людей, які вчаться за напрямами соціальних і гуманітарних наук, — з відповідним зменшенням питомої ваги інших галузей знань. Досягнутий розподіл контингенту студентів за галузями знань свідчить про незавершеність трансформаційного процесу вітчизняної освітнянської галузі та суперечить сучасній концепції побудови суспільства знань.

Згідно з результатами міжнародних аналітичних досліджень, зокрема в ЄС¹, кількість випускників ВНЗ за напрямами «наука» та «інженерія» відображають дві тенденції майбутньої «економіки, що ґрунтується на знаннях», а саме: характеризують якість системи вищої освіти та збільшення (зменшення) людських ресурсів вищої кваліфікації в економіці країни. За цими індикаторами Україна ще перебуває серед країн — нових членів ЄС, проте вже поступається першим 15 країнам Європи, особливо за часткою студентів, які навчаються за напрямами «наука» (табл. 1). Триває зменшення кількості, отже й частки, випускників за напрямом «інженерія», що звужує майбутні технологічні можливості економічного розвитку. Незначною є питома вага випускників у

¹ Report European Commission's Communication on "Investing in research: an action plan for Europe", 2003.

сфері «медичних та сільськогосподарських наук», що загрожує накопиченню нерозв'язаних проблем розвитку сфери життєздатності населення.

Таблиця 1. Кваліфіковані випускники ВНЗ університетського кшталту (спеціалісти, бакалаври, магістри) в ЄС та в Україні

	Випускники університетів, %				Чисельність, тис. осіб
	Наука (природничі науки, математика та інформатика)	Інженерія	Медичні та сільськогосподарські науки	Соціальні, гуманітарні науки, освіта	Всі фахи навчання
Сполучене Королівство	17	11	17	52	551,7
Франція	15	15	7	57	508,2
Швеція	10	22	19	43	42,7
Німеччина	9	17	24	40	296,6
ЄС (15 країн)	12	14	15	52	2241,1
Чехія	10	11	13	51	43,6
Литва	5	21	11	57	27,5
Польща	3	7	3	56	431,1
ЄС (25 країн)	11	13	13	54	2872,2
Україна*	6	21	5	64	414,5

Джерело: *Key Figures 2003–2004, European Commission, Directorate-General for Research.*

*Держкомстат України, 2004. Обчислення автора.

Така структура випускників ВНЗ III–IV рівнів відповідає поточним умовам ринку праці в Україні та свідчить, зокрема, про несуттєвий суспільний інтерес до наукової діяльності. Запровадження останнім часом низки державних заходів щодо заохочення молоді до науки, проведення відповідної кадрової політики в наукових організаціях мали позитивний ефект для більшості наукових напрямів, проте не були комплексними та не враховували суспільних інтересів усього загалу науковців (рис. 2). Через це наростала загроза вікового розриву кадрового потенціалу науки внаслідок вибуття науковців продуктивного віку («активу») до інших сфер діяльності, а також їхньої еміграції.

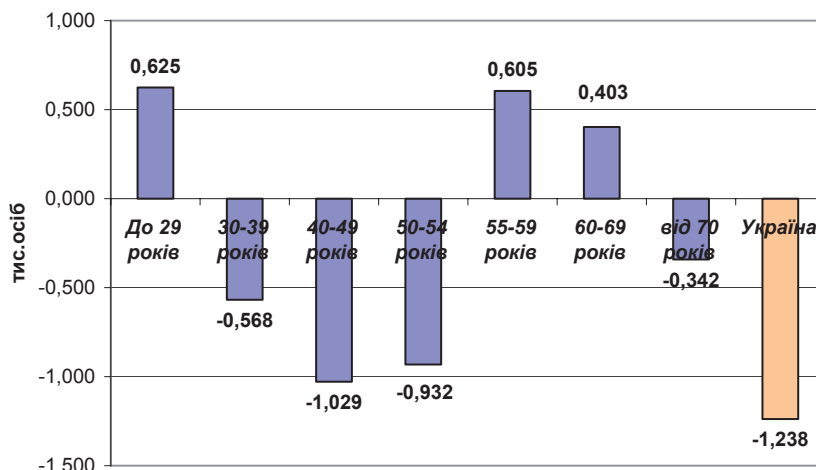

Рис. 2. Середньорічний приріст кількості дослідників, 2001 – 2003 рр.

Аналіз демографічної динаміки дослідників свідчить про нерівномірність цього процесу за областями наук². Найбільш динамічним, отже й мобільним, є кадровий потенціал технічних та природничих наук. Оскільки ці області наук є найвагоміші за потенціалом (70,1 % від загалу), то саме вони визначають характер сучасних тенденцій. Упродовж 2001 – 2003 років динаміка кадрового потенціалу технічних наук характеризувалася як «відплив мізків» за всіма віковими групами, окрім молодого поповнення (віком до 29 років). Кадровий потенціал природничих наук, навпаки, збільшувався, що свідчить про прогресивну кадрову політику національних академій наук, у підпорядкуванні яких перебувають наукові організації природничого спрямування. Водночас понад третину приросту кадрів у таких організаціях забезпечили науковці віком від 55 років і старіші, що можна вважати створенням перспектив для подальшого збільшення потенціалу цієї наукової царини. Сприятливішою та стабільнішою була кадрова політика в організаціях гуманітарного та медичного спрямування, про що свідчить рівномірний розподіл дослідників за всіма віковими групами.

Наука в умовах глобалізації світу дедалі більше стає інтернаціональною. Це пов'язано з тим, що сучасні наукові проблеми

² Для уніфікації класифікації галузей наук наукові дослідження розділяються на шість областей: природничі, технічні, медичні, сільськогосподарські, суспільні та гуманітарні науки ("Immediate, medium and longer term strategy in science and technology statistics", UNESCO Institute for Statistics, Montreal, 2003).

можуть бути розв'язані шляхом докладання колективних зусиль, на межі та у сполученні міжфахових досліджень. Особливої ваги набувають інтеграційні зв'язки між науковцями з різних країн, за яких втрачає сенс національна належність вченого, проте головними стають такі його риси, як здатність творчо змінювати напрям досліджень, комунікативність та мобільність.

На думку авторитетних іноземних вчених, мобільність науковця є імперативом сучасного наукового буття. Одночасно його здатність реалізувати власний творчий потенціал залежить від внутрішніх прагнень вченого та зовнішніх умов наукового середовища, насамперед тих, що створюються в країні. За невідповідності цих чинників виникають передумови для відтоку науковців за кордон, у країни, де їхній науковий напрям є домінуючим або перспективним для розвитку. Зазвичай за кордон від'їжджають перспективні вчені у продуктивному віці, які мають певні наукові здобутки. До того ж ці науковці належать до **активу** кадрового потенціалу національної науково-технологічної сфери, тобто до тих, хто генерує нові творчі ідеї. Для країн-донорів їхня еміграція характеризується як «утрачені можливості», відповідно для країн, до яких вони емігрують, — «надбані можливості». Віковий розподіл цього угруповання вітчизняних вчених може слугувати моделлю для визначення недоліків у проведенні кадрової наукової політики держави, бо саме такі науковці не вбачали перспективності своєї подальшої діяльності в країні проживання.

В цілому, міжнародна міграція вчених є індикатором перспективності розвитку певних напрямів науково-технічної діяльності для країн-реципієнтів та, відповідно, індикатором нерозвиненості (безперспективності) таких напрямів — для країн-донорів. Виходячи із такого, на сучасному етапі науково-технологічного розвитку України для неї властивими є наявність еміграції за відсутності офіційної імміграції науковців, а також переважання традиційних напрямів наукових досліджень.

Відсутність імміграції за наявності еміграції науковців спричинює певну замкненість наукових досліджень в країні, особливо прикладного спрямування, звужує можливості створення конкурентних переваг вітчизняної науково-технологічної продукції. Не сприяє процесам наукової імміграції також і суперечливість чинної законодавчо-нормативної бази України: обумовлена Законом України «Про імміграцію», імміграція науковців другий рік поспіль не підтверджується відповідним нормативним актом Кабінету Міністрів України. Врегулювання цієї нормативної невідповідності принаймні створило би

можливості для притоку науковців з-за кордону як одного із міжнародно прийнятих способів поповнення кадрового потенціалу науки.

Науковці вищої кваліфікації (доктори та кандидати наук) є творчою складовою кадрового потенціалу науково-технологічної сфери країни, імперативом кадрового активу науки. Їм властиві мобільність, прагнення до творчої самодосконалоті, отже — до самостійного вибору досліджень у будь-якій обраній ними сфері економічної діяльності. Усталений суспільний статус цих науковців, виникнення можливостей для їхньої самореалізації поза науковою діяльністю, незмінна державна підтримка системи підготовки висококваліфікованих наукових кадрів — усе це сприяє тому, що їх кількість з 2000 року постійно збільшувалася і становила у 2003 році 75,6 тис. осіб, серед яких 11,2 тис. мали ступінь докторів наук, 64,4 тис. — кандидатів наук. Слід зазначити, що основної державної підтримки, від 1991 року, заслуговувало збільшення суспільно-гуманітарних напрямів ДіР, що також було одним із головних чинників зростання кількості вчених.

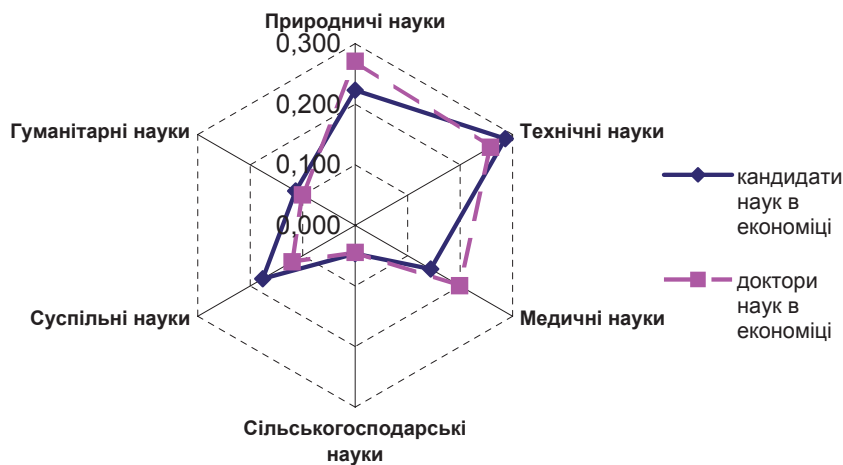

Рис. 3. Галузева структура науковців вищої кваліфікації України в 2003 р.

Аналіз галузевої структури науковців вищої кваліфікації України у 2003 році (рис. 3) свідчить про існування двох досить рівномірних кваліфікаційних груп — тих, що визначають напрями державного науково-технологічного розвитку (природничі, технічні, медичні науки) та перспективних (гумані-

тарні, суспільні науки). Особливо це властиво для галузевого розподілу докторів наук. Винятком є науковці вищої кваліфікації сільськогосподарського спрямування, які мають найнижчу частку серед загалу науковців вищої кваліфікації — 4,6 %. Водночас ці науковці є найбільш залученими до виконання ДіР на відміну від інших, про що свідчить зокрема показник зайнятості у науці (співвідношення між штатними науковцями зі вченими ступенями та їхнім загальом в економіці країни), що виступає одним із індикаторів наукової активності вчених (рис. 4).

Так, наукова активність вітчизняних вчених знизилась у 2003 році до 0,275 проти 0,400 у 1995 році. Особливо суттєво погіршилась наукова активність науковців вищої кваліфікації технічного спрямування — показник їхньої наукової активності впав до 0,234 (2003) проти 0,454 (1995). Найбільш активними угрупованнями вчених (для яких індикатор перевищував середній в Україні) у 2003 році були області сільськогосподарських (0,588) та природничих наук (0,406).

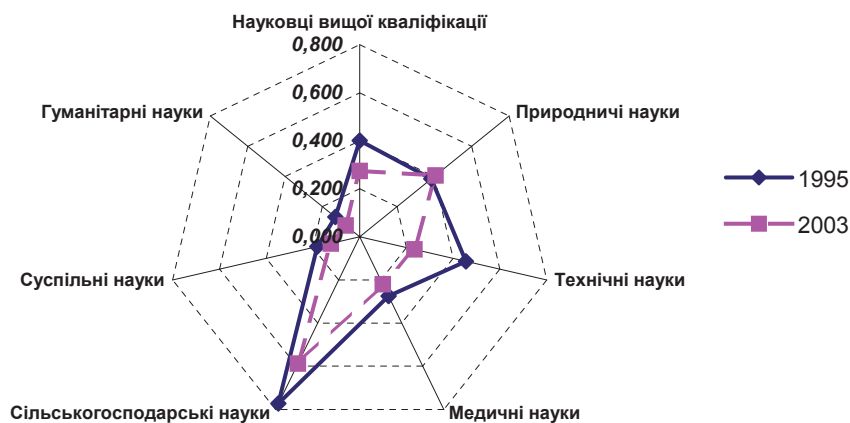

Рис. 4. Зайнятість науковців вищої кваліфікації у науковій, науково-технічній діяльності (1,000 — повна зайнятість)

Слід зазначити, що рівень залучення до виконання ДіР у наукових організаціях навіть найактивнішого загалу вчених не можна вважати задовільним. Виокремилась вагома група таких фахівців, які або взагалі не займаються науковою працею, або займаються час від часу. Особливо це стосується науковців вищої кваліфікації гуманітарного та суспільного спрямування. Фактично таких фахівців можна вважати за

«вчених поза наукою», бо через сучасний динамічний розвиток суспільних знань та науково-технічного прогресу в цілому вони швидко декваліфікуються у власній науковій царині. Окрім того, на думку вітчизняних аналітиків, наявним є також явище здобуття наукового ступеня як ознаки суспільної престижності. Для з'ясування обставин та тенденцій поширення цих процесів доцільним є проведення додаткових ґрунтовних досліджень, у тому числі соціологічних, з метою уточнення «активу» та «пасиву» найвищої категорії фахівців та їхнього впливу на процеси науково-технологічного та суспільно-економічного розвитку країни.

Специфічні умови трансформації українського суспільства, тривала криза сучасних інституційних структур вітчизняної науки, у рамках яких допоки не вдається організувати повноцінний дослідницький процес та забезпечити ефективну мотивацію до наукової праці, спричинили поширення та зростання такого явища, як сумісництво у науці. Загальна кількість сумісників у науці досягла 57,2 тис. осіб, або третину від наявного штатного персоналу наукових організацій країни. Найбільш властивим це явище є для дослідників, передусім для докторів та кандидатів наук.

Позитивними рисами наукового сумісництва є перехід до контрактних умов праці, а також заміщення втраченого кадрового потенціалу наукових організацій. Негативним є те, що науковці-сумісники витрачають свій час та творчу енергію на розв'язання переважно невзаємопов'язаних поточних завдань внаслідок неможливості гідного матеріального забезпечення своєї праці на робочому місці. Вирішенню цієї складної проблеми може сприяти перехід до виключно контрактних умов наукової праці та запровадження проектних засад організації діяльності у наукових інституціях. Особливо актуальним запровадження таких заходів вважається для наукових інституцій технічного та медичного спрямування, проведення ДіР в яких є більш вузькоспеціалізованими, ніж в інших. Принаймні організаційні інновації такого нормативного реформування діяльності наукових інституцій України доцільно було б провести як пілотні проекти.

Аналіз розподілу загалу сумісників з ученими ступенями за областями наук (табл. 2) свідчить про зростання кадрової нестачі у штатних працівниках відповідних категорій у переважній більшості наукових організацій, окрім медичного та сільськогосподарського спрямування. Так, якщо для організацій медичного спрямування зменшення частки сумісників

пов'язане зі зростанням «пасивної» частини науковців вищої кваліфікації (рис. 4), то сільськогосподарського спрямування – із загальним зменшенням їхньої кількості: упродовж 1995–2003 років приросту нових докторів та кандидатів наук майже не було.

Таблиця 2. Розподіл науковців-сумісників вищої кваліфікації в наукових організаціях за областями наук

Області наук	Частка від загалу сумісників, %			
	Доктори наук		Кандидати наук	
	1995	2003	1995	2003
Природничі науки	4,0	9,6	2,9	7,5
Технічні науки	26,6	26,4	29,7	31,5
Медичні науки	21,0	12,1	18,3	12,5
Сільськогосподарські науки	5,2	4,7	7,1	4,6
Суспільні науки	9,2	13,9	11,0	13,2
Гуманітарні науки	0,5	2,4	0,3	2,6

Сукупність вищеозначених чинників свідчить про кризовий стан власне системи кадрового забезпечення науки в Україні (рис. 5) та відсутність дієвих підойм (законодавчих, економічних, адміністративних) для її врегулювання. Намагання зберегти традиційними структури та державне регулювання окремих елементів цієї системи спричиняють збільшення галузевих диспропорцій системи підготовки наукових кадрів та загрожують вітчизняному науково-технологічному розвитку. Фактично окремі складові системи продукування наукових кадрів виконують функції, які не забезпечують її цілісність та дієздатність.

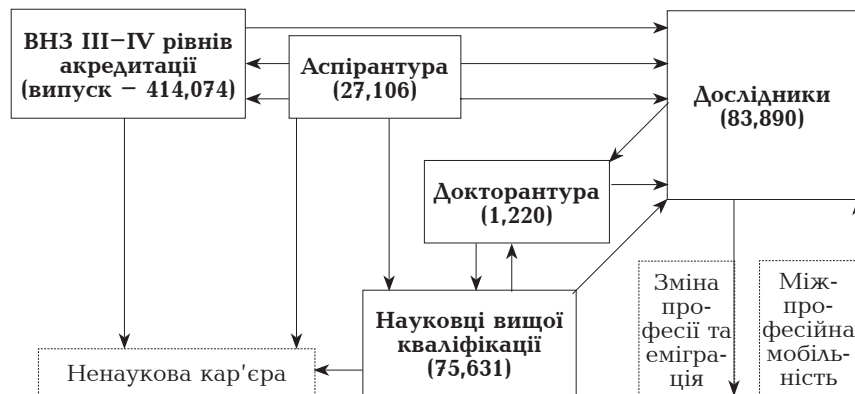

Рис. 5. Система кадрового забезпечення науки в Україні

Зростання кількості аспірантів відбувається переважно через постійне збільшення кількості аспірантур при ВНЗ, які не беруть участі у науково-технологічній діяльності, проте мають відповідати акредитаційним вимогам МОН щодо власного статусу (університет, національний, державний). Структура підготовки аспірантів та докторантів за галузями наук відповідає структурі освітянських галузей знань, що також спричиняє усталеність їх посередньої ефективності — упродовж 1995—2003 років завершували аспірантуру із захистом не більше 18 %.

Усталеним є екстенсивне зростання загалу науковців вищої кваліфікації, кількість яких стала зіставною з кількістю дослідників, проте виявляється незалежною від таких. Недостатньо ефективною для забезпечення науково-технологічного розвитку видається також державна система здобуття вищої наукової кваліфікації та відповідне регулювання пропорцій між докторами та кандидатами наук.

Аналіз галузевої структури окремих складових системи кадрового забезпечення науково-технологічної діяльності в Україні 2003 року також свідчить про паралельне, майже незалежне функціонування освітянської та наукової частин цієї системи (табл. 3). Властивий освітянській сфері суспільно-технічний вектор підготовки фахівців з набуттям вагомості гуманітарного спрямування безперечно впливає на динаміку та структуру молодого поповнення науки, а також відповідно змінює пріоритети напрямів ДіР у науково-технологічній сфері країни.

Таблиця 3. Галузева структура системи підготовки наукових кадрів в Україні 2003 року (оцінка)*

Області наук/ галузі знань	Випускники ВНЗ (бакалаври, магістри)**, %	Аспіранти, %	Докторанти, %	Дослідники в ЕПЗ***, %	Науковці вищої кваліфікації в економіці, %
Природничі науки	6,5	15,1	16,1	17,1	23,0
Технічні науки/ Інженерія	20,9	21,0	21,8	47,1	28,2
Медичні науки	2,5	5,5	3,4	6,2	15,2
Сільськогосподарські науки	2,6	5,0	3,0	7,2	4,6
Суспільні науки	45,1	34,3	29,3	6,6	16,8
Гуманітарні науки	7,3	14,7	19,5	1,5	11,2

* Обчислення автора.

** Галузі знань не повністю збігаються з областями наук за класифікаційними ознаками.

*** ЕПЗ — еквівалент повної зайнятості.

Отже, актуальною постає проблема створення ефективної системи забезпечення якісного зростання кадрового потенціалу науки з урахуванням тенденцій цивілізаційного поступу та стратегічних напрямів розвитку держави. Приєднання України до загальноєвропейського «Болонського процесу» щодо реформування національної системи вищої освіти має спричинити уніфікацію процедури підготовки кваліфікованих кадрів, у тому числі для майбутнього зайняття науково-технологічною діяльністю, позаяк чинна вітчизняна система підготовки наукових кадрів має зазнати структурної трансформації. По-перше, це означатиме необхідність побудови ступеневої системи продукування знань: повна середня освіта — повна вища освіта — науково-технологічна вища освіта (магістратура); аспірантура (для здобуття вченої кваліфікації) — докторантура (для набуття кваліфікації менеджера науки). По-друге, галузева структура цієї системи має визначатися відповідно до світових тенденцій суспільно-економічного та науково-технологічного розвитку та пріоритетних напрямів вітчизняних наукових досліджень.

Запровадження наведеної системи кадрового забезпечення дослідницької діяльності в Україні дасть змогу гармонізувати процес підготовки науковців відповідно до основних принципів побудови такої в європейських країнах³, з урахуванням історичних та національних особливостей нашої країни, використати переваги наявної системи підвищення кваліфікації, створить можливості для впровадження моделі навчання науковців упродовж їхнього активного життя.

Для удосконалення системи кадрового забезпечення науково-технологічного розвитку України, підвищення ефективності використання наявного кадрового потенціалу та створення умов для його гармонійного розвитку доцільно:

1. Удосконалити штатну структуру наукових організацій зі зменшенням частки адміністративно-господарчого персоналу до 20 % відповідно до європейських стандартів.
2. Запровадити ринкові підйоми до системи кадрового забезпечення сфери науково-технічної діяльності — перехід до контрактної системи оплати праці, стратегічного планування розвитку кадрів та сприяння створенню системи кадрового консалтингу наукового потенціалу.
3. Створити цілісну, прозору систему продукування наукових кадрів відповідно до потреб науково-технологічного розвитку країни.

³ Towards a European Research Area: Science, Technology and Innovation, Key Figures 2003—2004.

4. Гармонізувати адміністративний вплив Вищої атестаційної комісії України шляхом передачі частини її функцій на користь вчених рад наукових інституцій зі збереженням за нею наглядової функції.
5. Передбачити у проекті урядової Державної програми інтеграції науки, освіти та виробництва на 2006 і наступні роки розроблення концепції Програми реформування науково-технологічної сфери як необхідної умови модернізації наявного інтелектуального потенціалу держави.

З досягненням гармонізації вітчизняної системи підготовки наукових кадрів, відповідного розвитку перспективних напрямів науки і техніки шляхом перерозподілу зростаючих обсягів фінансування виникатимуть також додаткові чинники для активного залучення до проведення ДіР іноземних молодих науковців та інтелектуальної імміграції у ті перспективні наукові галузі, які нині перебувають у кадровій кризі.

В цілому такі підходи і реалізація запропонованих заходів стимулюватимуть розвиток науково-технічного й загалом інтелектуального потенціалу України, що відповідає її національним інтересам та є ключовим важелем динамічного розвитку економіки й зростання добробуту українського суспільства.

Бублик Сергій Григорович — кандидат технічних наук, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень (відділ гуманітарної політики), член Секретаріату Державної програми прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку на 2004–2006 роки при Міністерстві освіти і науки України.

Науково-популярне видання

УКРАЇНА В ПОШУКАХ СЕБЕ:
національна ідея,
проблеми розвитку

Упорядник *Олена Судакова*

Редактор *С. В. Гордіюк*
Художнє оформлення *П. В. Гальченка*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *М. С. Черноморг*
Коректори *І. Г. Ярошенко, Т. К. Щегельська*

Підписано до друку 12.03.2007. Формат 60 × 90^{1/16}.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Гарнітура «BalticaСТТ».
Ум. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 20,5.
Наклад 1000 прим. Зам. 7-37.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-77-84.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua

Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку: Зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. мережі / Упоряд. О. Судакова. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 328 с.

ISBN 978-966-518-292-4

Збірник статей присвячено темі національної ідеї у контексті розвитку української державності. До збірника увійшли матеріали, опубліковані на сторінках інтернет-порталу ВЕМ, надіслані авторами протягом 2006 року або підготовлені спеціально для цього видання. Будуть цікаві широкому загальному читачів.

ББК 63.3(4УКР)я43